

ԳՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1905

№ 4

ՅՈՒՆԻՍ

Թ Ի Վ Լ Ի Ս

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

I	Կարապետ Յ. Եզեանց	3
II	Պատուի համար. դրամա (վերջ) ՇԻՐՎԱՆՉԱԴԷ	5
III	Խալամ. պատմուածք մի չերքեզուհու. տաճկ. թարգմ. ԴՐ. ԵՂԻԿԵԱՆ	
IV	Պօէտ, ասաց. Յ. ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ	52
V	Մօր յիշատակը. ՊԱՏՐԻԿ	53
VI	Ժապոն ծառաները. ՏԻՐ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ	61
VII	Մատերիալիզմ եւ իդէալիզմ. ԴՐ. Մ. ՂԱԶԱ- ՐԵԱՆ	65
VIII	Ս. Հախումեանի ինքնակենսագրութիւն. ՀԱՅԿ Տ. ԱՍՏՈՒԱԺԱՏՐԵԱՆՑ	74
IX	Բէհայիներ կամ Բաբիզմ. ԱՏՐՊԵՏ.	78
X	Մուրացկանը. Յ. ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ	79
XI	Երկրորդ Պահլաւունիք. ՔՆՆԱՍԷՐ	81
XII	Խուլիզան	101
XIII	ՄԵՐ ԹՂԹԱԿԻՑՆԵՐԸ Նամակ Նիցից. *.—Նամակ Կ. Պօլսից. Յ. Ա. Ք. ՄԿՐԵԱՆ,	104
XIV	ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԵԿԱՆ 1, Արշակ Աթաւեան. Սիրոյ հովիտը 2, Շերամ. Սիրոյ զոհեր 3, Մելք. Նասիեան. Մի ոտքի: 4, Ա. Զ. Երկու պատկեր 5, Հ. Տէր-Աստուա- ծատրեանց. ըստարան Հայ կենսագրութեանց: ԲՐԻԶ.— Ստացուած զրքեր .	901
XV	ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ Դօն Բիշօտի երեքհարիւրամեակ. Ա. Վ. — Գիտական նորութիւններ. ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆՑ.	115
XVI	ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ Երկու կուսակցութեան մաքառումը Ռուսիա-	

ԳՐԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ՏԱՍՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1905

№ 4

ՅՈՒՆԻՍ

ԹԻՖԼԻՍ 1905

Տպարան Ա. Բռնաբեկյանի. № 21.

Дозволено пензурою, Тифлисъ, 4 го Юня 1905 г.

ՀԵՌԱԳԻՐ

Պ. Բուրգ, մայիս 31 6 ժ. 33 լույս էրել.
Լուսնայի խմբագրութեան
Ցաւ ի սիրտ յայտնում եմ, որ այսօր վախճանուեց
Եղեանը:

Դաբրիէլեանց

Հայութեան հին սերունդի սակաւաթիւ ականաւոր
ներկայացուցիչներից մէկն էլ պակասեց: Հեռագիրը մեզ
գումեց, որ Պ Բուրգում մայիսի 31-ին կնքել է իւր
մահկանացուն արեւելեան լեզուների մագիստրոս և իս-
կական գաղտնի խորհրդական Կարապետ Յարութիւ-
նեան Եղեանցը դեռ չբոլորած եօթանասուն տարին,
որի կիսագարեան պետական ծառայութեան և հայ գրա-
կան տապալիզում ունեցած գործունէութեան յօբելեա-
նը տակաւին մի քանի ամիս առաջ կատարեց հայ հա-
տարակութիւնը:

Ով փոքր ի շատէ ծանօթ է մեր Եկեղեցու և նո-
րա Պետերի վերջին քառասուն տարուայ պատմութեան,
նորան քաջ յայտնի կլինի այն մեծ դերը, որ կատարել
է գիտնական և բնական մեծ խելքով օժտուած Կարա-
պետ Եղեանը մայր Աթոռի շահերի պաշտպանութեան
վերաբերմամբ, ուստի և նորա կորուստը շատ զգալի
է ինչպէս հայ գրական աշխարհի, նոյնպէս էլ ամբողջ
հայութեան համար:

Մենք առաջիկայում կտանք այս խոշոր մարդու
կենսագրութիւնն ու պատկերը «Լուսնայի» էջերում:

Յիշատակն արդարոյն օրհնութեամբ եղիցի:

«Լուծայ» ամսագրի Խմբագրութիւնը, յարգելով
իւր բեղմնաւոր աշխատակից առ Տէր Հանգուցեալ
Կարապետ Եղեանի յիշատակը, որոշել է հոգեհանդիսա-
կատարել այսօր, Յունիսի 5-ին, առ. 12 ժամին,
ս. պատարագից յետոյ, Վանքի աւագ եկեղեցում:

Խմբագրութիւնս հանգ. Կարապետ Եղեանի մա-
հօտան առիթով հեռագրով ցաւակցութիւն յայտնելով
նորա ժառանգներին, յանձնարարեց իւր Պ. Բուրգի աշ-
խատակից պ. Ստեփան Գաբրիէլեանցին Խմբագրութեանս
կողմից պսակ դնել նորա դադարի վերայ:

Մեր ստացած վերջին հեռագրի համաձայն, հանգ.
Եղեանի դին տարուել է Մոսկուա, ուր և տեղի է ու-
նեցել նորա թաղումը՝ Եղեանների տոհմական դամբա-
րանում ամսոյս 4-ին:

ՊԱՏՈՒԻ ՀԱՄԱՐ

ԴՐԱՄԱ ՉՈՐՍ ԱՐԱՐՈՒԱԾՈՎ

ԱՐԱՐՈՒԱԾ ՉՈՐՐՈՐԴ

Առաջին արարուածի բեմը: Վաղ երեկոյ է: Գրասեղանների վրայ վառում են էլէքտրական ճրագները, գրասենեակի դռները քաց են: Այնտեղ ոչ ոք չըկայ:

Վարագոյրը բարձրանալիս ծախ կողմի գրասեղանի քով նստած է Բագրատն եւ դիտում է իւր գործարանի հաշիւները: Սեղանի մօտ կանգնած է Կարինեանը եւ քացատրութիւններ է տալիս:

Դէպի աջ, Անդրէասի գրասեղանի քով, նստած է Սաղաթելը, ոտը ոտի վրայ դրած եւ հանդարտ տէրողորմեա է գցում:

ՏԵՍԻՆ I

ԲԱԳՐԱՏ, ՍԱՂԱԹԷԼ ԵՒ ԿԱՐԻՆԵԱՆ

ԲԱԳՐԱՏ. Խողովակների համար պարտ եմ մօտ ութ հազար ուռլի, ձեքենաների համար վճարուած է քսան և եօթ հազար երկու հարիւր: Ընդհանուր գումարն է ծախքերի երեք հարիւր տասներկու հազար... (Մեկուսի) եւ այս բոլորը կարող է ձեռքիցս դուրս գալ: Ա՛հ: (Վեր է կենում): Թագցրո՛ւ այս հաշիւը առ այժմ հայրիկից: Հին վաճառականները սարսափում են համարձակ ձեռ-

նարկութիւններից: Նրանց համար այսօրուայ կոպէկը վաշուայ ուրբիւց թանգ է:

ՍԱՀԱԹԷԼ. Ինչ համար էլ այդպէս է. քիչ լինի, նազդ լինի: (Տէրողորձեան տրորում է ձեռնների մէջ եւ հոտ քաշում):

ԲԱԳԲԱՏ. Խանութպանի սկզբունք: (Կարինեանին) Դուք ազատ էք, կարող էք գնալ:

ԿԱՐԻՆԵԱՆ. (Սեղանի վրայից վերցրել է հաշուետետրը) Ես ուզում էի ձեզ յիշեցնել:

ԲԱԳԲԱՏ. Ձեր ոռճկի մասին: Գիտեմ: Լաւ, լաւ, կըմտածեմ:

ԿԱՐԻՆԵԱՆ. Վեց ամիս է միւսնոյն էք ասում: Հարկը ուրբի ամսականը իմ տաժանակիր աշխատանքի համար չառ չնչին վարձ է:

ԲԱԳԲԱՏ. Բաւական մեծ վարձ է, եթէ համեմատենք ձեր չնչին կրթութեան հետ: Մեր ժամանակում գնահատում է միայն տաղանդը և գիտութիւնը:

ԿԱՐԻՆԵԱՆ. Իսկ երկար տարիների բարեխիղճ և ազնիւ ծառայութիւնը ոչինչ:

ԲԱԳԲԱՏ. Լաւ, հեռացէք: Ես չեմ սիրում, երբ մարդիկ աշխատում են ինչ բան սովորեցնել: Տը տեսութիւն:

ԿԱՐԻՆԵԱՆ. (Գնում է գրասենեակ դժկամակ դէմքով: Մի փոքր անցած՝ այնտեղ տիրում է մթութիւն):

ՏԵՍԻՆ II

ԲԱԳԲԱՏ ԵՒ ՍԱՀԱԹԷԼ

ԲԱԳԲԱՏ. (Անհամբեր) Քեռի, այժմ ասա տեսնեմ, ինչ նորութիւն կ'այ:

ՍԱՀԱԹԷԼ. Գոհութիւն Աստծու, ամեն բան կարգին է: (Հանդարտ ոտքի է կանգնում, ուղղելով արխալուղի փէշերը):

ԲԱԳԲԱՏ. Օթարեանն եկել է այստեղ:

ՍԱՀԱԹԷԼ. (Ուսերը վեր քաշելով) Ես ինչ գիտեմ,

խօս պահապան չեմ: (Սկսում է ծանր քայլերով անց
ու դարձ անել):

ԲԱԳՐԱՏ. Անհրաժեշտ է իմանալ, տեսնուե՞լ է նա
Մարգարտի հետ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Կարող է տեսնուած լինել, կարող է չը
լինել, Աստծու բանն է:

ԲԱԳՐԱՏ. Ես չեմ կարողանում ամբողջ օրը Մար-
գարտին հանդիպել: Չըգիտեմ ինչու, նա փակուել է իւր
սենեակում և ոչ ոքի չի ընդունում:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Աստծու բանն է:

ԲԱԳՐԱՏ. Առ հասարակ այսօր մեր տանը տարօրի-
նակ տրամադրութիւն է տիրում: Նկատեցի՞ր, հայրիկը
սրբան փոխուած էր ճաշի ժամանակ: Ես երբէք նրան
այդպէս անկապ խօսելիս չեմ տեսել: Նա սովորականից
աւելի էր գինի խմում: Այդ արթուն մարդը, կարծես,
ուզում էր դիտմամբ հարբել:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Աստծու բանն է:

ԲԱԳՐԱՏ. Քեզ ինչ է պատահել, չեմ հասկանում:
Այսօր շատ շուտ-շուտ ես յիշում Աստծու անունը:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Ես Աստծուն միշտ յիշում եմ: Դու էիր,
որ ուզում էիր ինձ շեղել նրա ճանապարհից քո ուսումնա-
կան բացատրութիւններով:

ԲԱԳՐԱՏ. (Կանգ է առնում և նայում նրան խորը
խորը): Դու ինձ յանդիմանում ես: Այդ վատ չէ, վատ
չէ: Ես ինքս պատրաստուել էի քեզ մի թեթեւ նախա-
տինք տալու:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Նախատինք տալու: Ի՞նձ: Ինչու համար,
ինչ եմ արել:

ԲԱԳՐԱՏ. (Մօտենալով, ծեռը դնում է նրա ուսի
վրայ և կէս ընկած ընկած, կէս լուրջ) Արի, պատուե-
լի քեռի, խօստովանիր, որ դու շատ կըցանկանայիր հա-
մոզուել, որ (ծեռը դէպի նրկինք ընթացնելով) այն-
տեղ ոչինչ չը կայ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Եանի ինչ ես ուզում ասել, պարզ
խօսիր:

ԲԱԳՐԱՏ. Ուզում եմ ասել, պատուելի քեռի, որ քեզ նման մարդկանց համար շատ ձեռնտու է ոչ այնտեղ (Ձեռքը քարծրացնում է դէպի երկինք) երկիւղ ու նեհալ և ոչ այստեղ (Ձեռքը խփում է Սաղաթէլի սըրտին):

ՍԱՂԱԹԷԼ. Իսկ դ՞ու ինչ ես, դ՞ու: Դ՞ու ումից կամ ինչից ես վախենում, տնհաւատ:

ԲԱԳՐԱՏ. Ե՛ս: Ահա (ծնոքը զարկում է իւր ծակատին) թէ ինչիցն եմ վախենում: Իմ միակ Լստուածը բանականութիւնն է: Հիմա, քեռի, դառնանք գործնականին: Ասա, տեսնեմ, քսան ու հինգ տարուայ ընթացքում որքան ես գողացել էլիզբարեաններից:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Ցնցում է եւ վիրաւորուած ձեւանում) Ի՞նչ, գողացե՛լ. Հարբած ես, ինչ է:

ԲԱԳՐԱՏ. (Ստոն լրջութեամբ) Ես երբէք չեմ հարբում: Լսիր, քեռի, հօրս հարստահարել ես, ներել է, այդ իւր հաշիւն է, իսկ ես... ես խոնարհաբար խնդրում եմ, իմ գործերում ձեռներդ մի փոքր մաքուր պահես:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Տէր Աստուած, Տէր Աստուած, այս սղան գժուել է:

ԲԱԳՐԱՏ. Մի քիչ առաջ, երբ քննում էի գործարանիս հաշիւները, նկատեցի, որ քո ձեռքով գնուած նիւթերը մէկով մէկ աւելի թանգ են նստել: Ծախքերի համար արդարացուցիչ փաստեր չես ներկայացրել: Ինչ որ ներկայացրել էլ ես, կեղծ է: Մի խօսքով, բաւական վերագիր ես արել: Ես գիտեմ, որ քո արածը սովորական բան է գործակատարների համար: Բայց իմ վերաբերմամբ զգոյշ կաց:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Վրդովուած՝ զանազան խոշոր շարժումներ է անում, կարծես, պատերին անգամ ըողոքելով): Այստեղ մտիկ արէք, սրան, սրան, չի ամաչում, իւր հարազատ քեռուն գող է անուանում: Եւ երկինքը չի որոտում, պատերը ձայն չեն հանում: Վայ մեզ, վայ մեր օրին:

ԲԱԳՐԱՏ. Էէ, թող այդ բօշայական ձեերը նրանք ինձ խաբել չեն կարող: Ես բեզ կրկին անգամ խնդրում եմ, ձեռներդ մաքուր պահիր: Ես արթուն մարդ եմ և վրիժառու, մօրս եղբօրն անգամ չեմ խնայիլ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Անամօթ, չի էլ կարժրում ասածներից:

ՏԵՍԻՆ III

ՆՈՅՆԻ ԵՒ ԱՆԴՐԷԱՍ

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Գալիս է ծախի դռներից. ներքուստ անհանգիստ է, քայց աշխատում է անդորր ձևանալ): Հիմայ ինչ անենք, Սաղաթէլ: Կարծեմ, վատ չի լինիլ գնալ կուր և մի պուլկա պրեֆերանս խաղալ: Վաղուց է չեմ եղել այնտեղ: Հը՛մ, ինչ կասես, պարոն ինժիներ:

ԲԱԳՐԱՏ. Շատ ուրախ եմ, որ ուզում ես հասարակութեան մէջ երևալ: Կուր չը դնալդ չար լեզուներին հազար ու մի բամբասանքի նիւթ է տալիս: Բայց ես զարմանում եմ, որ այդպէս հանգիստ ես:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ինչո՞ւ չը պիտի հանգիստ լինիմ: Փառք Աստծու, խոմ տունս կրակ չի ընկել կամ վէքսիլներս պրօտեստ չեն անում: (Անհանգիստ նայում է դէպի այն դռները, ուսկից դուրս է եկել):

ԲԱԳՐԱՏ. Երէկ դու այդպէս չէիր խօսում:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Երէկը երէկ էր, այսօրը—այսօր: Սաղաթէլ, այդ տէրողորմեան տուր ինձ: (Սաղաթէլը տալիս է): Էհ, փառք Գեղ, Աստուած, մեծ է քո ողորմութիւնը: (Նստում է իւր գրասեղանի մօտ):

ԲԱԳՐԱՏ. Հայրիկ, ուրեմն, դու այլ ևս չե՞ս վախենում Օթարեանից:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Ժիծաղում է նեարդային, արուեստական ծիծաղով): Հի հի հի, լսեցիր, Սաղաթէլ: Ասում է, Օթարեանից չե՞ս վախենում: (Որդուն) Ո՞վ է Օթարեանը, երբ եմ ես նրանից վախեցել կամ ումից եմ վախեցել: Անդրէաս Էլիզբարովը վախեցող պատուհներէից չէ:

(Դարձնալ նայելով ծախի դռների կողմ)։ Սաղաթէլ, տես ով կայ այն սենեակում։ (Բազրատին) Յիմար բաներ ես խօսում։

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Նայել է ծախի դռներով դէպի ներս)։ Այնտեղ ոչ ոք չըկայ։

ԱՆԴՐԷԱՍ. Աչքիս մէկն երևաց սպիտակ հագստով, երկայն մազերով։ Ծածկիր այն դռները։ Օթարեան—չէ, չուն, կատու, մուկ, խլէզ։

ԲԱԳՐԱՏ. (Ուշադիր դիտել է հօրը)։ Զարմանում եմ։ Երէկ դու համարեա սարսափում էիր Օթարեան անունից, այսօր ծաղրում ես նրան։ Իսկ ես, ընդհակառակը, երէկ նրան արհամարհում էի, այսօր չեմ կարող։

ԱՆԴՐԷԱՍ. Այդ քո գործն է։ Ինչ ուզում ես, արա։ Դէհ, Սաղաթէլ, գնում ենք կլուբ, թէ չէ։

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Համաձայնութեան նշան է անում)։

ԲԱԳՐԱՏ. Երէկ երեկոյ ես Մարգարտի մօտ տեսայ և կարգացի այն թղթերը, որոնց գոյութիւնը քեզ յայտնի է։ Եթէ Մարգարտն այդ թղթերը վերագարձել է Օթարեանին, չը գիտեմ ինչպէս կարելի է հանգիստ լինել։

ԱՆԴՐԷԱՍ. Դու կարող ես այդ մասին չըմտածել։ Գործարանդ կիսատ չի մնալ։

ԲԱԳՐԱՏ. (Ուրախացած) Ի՞նչպէս, հայրիկ, բացատրիր, չէ՞ որ գործը որքան քեզ, նոյնքան էլ ինձ է վերաբերում։

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Վրդովուած) Դագարելո՛ւ ես, թէ՛ չէ։ Գլուխս տրաքեցրիր։ Ես այսօր տրամադրութիւն չունիմ այդ մասին խօսելու։

ԲԱԳՐԱՏ. (Տարակուսանքով նայում է նախ նրան, ապա Սաղաթէլին)։ Ոչինչ չեմ հասկանում։ Պէտք է անպատճառ տեսնուել Մարգարտի հետ։ Ես կըգնամ և ուժով էլ լինի կըմտնեմ նրա սենեակը։ Այստեղ մի բան կայ, որ ինձանից թագցնում էք (Գնում է ծախի դռներով)։

ՏԵՍԻՆ IV

ԱՆԴՐԷԱՍ ԵՒ ՍԱՂԱԹԷԼ

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ա՜հ: (Նեարդային թափով տէրողորման ձգում է սեղանի վրայ եւ վեր է կենում): Քիչ էր մնում բերանիցս խօսք թռցնէի: Չի լինում, Սաղաթէլ, չի լինում, ինչքան աշխատում եմ հանդիստ ձեանալ, չեմ կարողանում:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Մարգասպանն էլ վերջի վերջոյ մարտում է իւր յանցանքը: Դժուարն այսօր է, հզուց, յետոյ կը մոռանաս, կը գնայ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Այդ աղկկայ կերպարանքը կէս գիշերին, սարսափած դէմքը, ձայնը... ես մինչև գերեզման չեմ մոռանալ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Երեխայ ես, ուրիշ ոչինչ: Դու այն ասա — ուրիշները չիմանան, թէ չէ՝ Մարգարիտն ի՞նչ: Նա աղջիկդ է, կը ների քեզ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Անցուդարձ անելով) Մի ասա, չես իմանում ինչ եմ զգում: (Ցնցուկով) Տես, ով կայ գրասենեակում, ձայն լսեցի:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Նայում է) Ոչ ոք չը կայ: (Դռները ծածկում է, յետոյ տէրողորմեան վերցնում):

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ամեն կողմից ձայն եմ լսում, ամեն տեղ մարդիկ եմ տեսնում: Ի՞նչ կը մտածի հիմայ իւր հօր մասին: Նա, երևի, ամօթից տանջւում է: «Հայրիկ» որ գուռաց, սարսափից ոտներս թուլացան, քիչ էր մնում գոնե րի մօտ ընկնէի: Սաղաթէլ, ինձ թւում է, որ նա իմ հոգեհան հրեշտակն է, հետևում է ինձ շուտքի պէս և վերջը պիտի բռնի օձիքս և ասի. «հաշիւ տուր, ես քո գատաւորն եմ»: Ի՞նչ պիտի ասեմ: Սաղաթէլ, ես ու դու շատ բաներ ենք արել, բայց այս մէկը չենք մարսիլ, կը մնայ մեր կոկորդում, կը տեսնես...

ՍԱՂԱԹԷԼ. Ի հարկէ, եթէ քեզ այդպէս կը պահես, ինքդ քեզ փորձանքի մէջ կը գցես: Պէտք է սառը լի-

նել, այնումն էլ չը գցել: Մտածիր, թէ ինչ ահագին հարստութիւն ես ազատել, այն ժամանակ արածդ քեզ ոչինչ կերևայ: (Լուսթիւն) Հա, քանի միտդ է, խոստումդ կատարիր: Մի փոքրիկ թուղթ տուր, որ հինգ հարիւր սածէն հող քաղաքի այս ինչ տեղում բաշխում ես ինձ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Անաստուած, դու հէնց քո մասին ես մտածում: Ագահ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Հնգնաքար) Ագահ, քանից մէկն է ինձ տալիս, էլի ես եմ ագահը:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Լաւ, յետոյ կըտամ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Ոչ, ոչ, հիմայ, յետոյ կուրանաս, ես քեզ ճանաչում եմ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Կատաղելով) Յետոյ, ասում եմ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Նայում է նրան սուր եւ խորհրդաւոր հայեացքով) Դու գիտես:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Հասկանում է նրա միտքը) Աա, Սա-
թայէլ, դու հօրդ գերեզմանն էլ տակն ու վրայ կանես
մի ոսկու համար: (Մօտենալով գրասնդանին) Տուր ինձ
մի կտոր թուղթ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Ես արդէն ինքս գրել-պատրաստել եմ,
մնում է, որ ստորագրես: (Հանում է իւր գրականից մի
գրած թուղթ եւ տալիս է նրան):

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Թուղթը կարդալով) Սատանայ, նօտա-
րիուսի պէս է գրել: Հինգ հարիւր սածէն: Քաղաքի
կենդրոնում, ամենալաւ տափերիցս մէկը: Շատ է, այս-
քանը չեմ կարող տալ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Սառն) Խոստացել ես:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Շատ է, ասում եմ: Կէսը նուիրելու եմ
քաղաքային ուսումնարանի համար: Վաղուց եմ խընդ-
րում ինձ այդ մասին:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Լաւ բարեգործութիւն է, ուրիշի հա-
շուով: Ստորագրիր:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Շատ է, ասում եմ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Սառնութեամբ ձեռք մեկնելով, որ

Թուղթը վերցնի): Դու գիտես: Ես կարծում էի, որ աղ-
նիւ վաճառականը իւր խօսքի տէրը պիտի լինի:

ԱՆԴՐԷԱՍ (Ատամները կրճտելով) Աս գազան:
(Ստորագրում է):

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Թուղթը վերցնում է, կանխապէս ստո-
րագրութիւնը ցամքիչով չորացնելով եւ ծոցը դնում):
Շնորհակալ եմ: Այժմ կարող ես ինձ վրայ յոյս դնել:
Դէ լաւ, քիչ մտածիր: Մեղքն այն ժամանակ է մեղք,
երբ յայտնի է հասարակութեանը: Իսկապէս ինչ ես ա-
րել: Մի քաղցած գայլի ատամները հանել ես—պրծաւ
գնաց: Թող այժմ գոռայ, ինչքան ուզում է, թէ էլիզ-
բարովը նրա հօրը կողոպտել է: Փաստեր կը պահան-
ջենք:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Ականջ է դրել ուշադիր այնպիսի դէմ
քով, որից նրեւում է, թէ շատ ցանկանում է համո-
զուել): Այո, փաստեր կը պահանջենք: Թող այժմ գնայ
դատարան: Այժմ ես եմ նրա դատաւորը: «Պարոն, կա-
սեմ նրան դատաւորների առաջ, հաստատիր, բեր ապա-
ցոյցներ և ժառանգութիւնդ ստացիր»: Նա ապացոյցներ
չունի, հա հա հա, չունի, կորել են, անհետացել: Եւ
ես կըլծքեմ նրա երեսին, վրէժս կառնեմ: Օօօ, Սաղա-
թէլ, ես շատ եմ տանջուել: (Բաց է անում քանալիով
գրասեղանի արկղը) Ահա, այստեղ է նրա լեզուն, գո-
ռոզութիւնը, նրա հոգին: (Հանում է ծրարը եւ նայում):
Երեկ ես էի նրա ձեռքում, այսօր նա է իմ ճանկերում:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Այրիւր, կորչեն, ինչո՞ւ ես պահում:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Օօ, այնպիսի մի խարսյկ սարքեմ, որ
քէֆդ գայ: Բայց դեռ թող մնայ այստեղ, թող տես-
նեմ ու կշտանամ: (Թղթերը յետ է դնում): Մաէք այս-
տեղ: Անգրէաս էլիզբարովի ձեռքից Գաբրէլ Հրեշա-
կապետն էլ չի կարող ձեզ աղատել: Էհ, այժմ ումիցն
եմ վախենում: Իմ աղջկանից:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Նա երբէք քեզ չի մասնիւ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Յնցունելով, քանալին շտապով զրպանն

է դնում): Ահ, ոտքի ձայն լսեցի: Տես, ով է գալիս: Պէտք է սառնարիւն լինել...

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Մօտեցել է նախասննակի դռներին, քաց արել ու նայել): Նա է: (Դէպի նախասննակ): Համեցէք... (Եկտ է քաշում, գլուխ տալով Օթարեանին):

ՏԵՍԻԼ V

ՆՈՅՆՔ ԵՒ ՕԹԱՐԵԱՆ

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Ներս է մտնում անհանգիստ դէմքով, գլուխ է տալիս Անդրէասին, անուշադիր թողնելով Սաղաթէլին: Վերարկուով է): Ներեցէք, որ ձեզ անհանգստացնում եմ: Ասացէք, իսէր Աստծու, ինչ է պատահել ձեր տանը: Ինձ ասացին, որ մայրիկն ու օրիորդ Մարգարիտը յանկածակի հիւանդացել են:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Շնորհակալ ենք, պարոն, որ այդպէս մտածում ես մեր մասին: Բայց մեր տանը հիւանդ չըկայ: Ուրիշ:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Պարոն Անդրէաս, ես գիտեմ, որ ամեն բան արդէն յայտնի է ձեզ: Չեմ թագցնիլ, ինձ համար Մարգարտի առողջութիւնը թանգ է: Ահա երրորդ անգամն է այսօր գալիս եմ, ինձ չեն ընդունում, ասելով թէ հիւանդ է: Այդ ինձ վախեցնում է: Անկարելի է, որ Մարգարիտը թեթեւ տկարութեան պատճառով ինձ չընդունի: Անշուշտ նա շատ ծանր հիւանդ է:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Հեզմարար) Սաղաթէլ, լսում ես: Մարդը տանջւում է: Հանգիստ կաց, պարոն, իմ աղջիկը հիւանդ չէ, միայն, երեւի, չի ուզում քեզ ընդունել: Սաղաթէլ, կարծեմ, ժամանակ է կուր գնալու:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Ի հարկէ: (Նշան է անում Անդրէասին, որ իրան սառն պահի):

ԱՆԴՐԷԱՍ. Էհ, քնաս բարով, պարոն սիրահար: Մեզ ներիւր, գործ ունենք: Եթէ ուզում ես, կարող ես նշատել, հանգստանալ: Բազրատը տանն է, կարելի է նա

քեզ ընդունի: (Անցնում է քեմի խորքը դուրս գնալու համար):

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Զարմացած մի քանի վայրկեան լուռ դիտել է նրան): Զարմանալի է, բոլորովին անհասկանալի...

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Սառն նայելով իւր ժամացոյցին) Ի՞նչն է զարմանալի, պարոն փիլիսոփայ:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Զեր խօսակցութեան եղանակը, ձեր դէմքի հեղեանական արտայայտութիւնը, ձեր սառնութիւնը:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Տաքանալով) Բաւ ինչպէս կը հրամայես խօսել, աղաս, հըը: Ուզում ես, որ վիզս ծռեմ, վախենամ, աղաչեմ, պաղատեմ: (Լուրջ եւ խիստ) Հերիք է: Դու չը հասկացար պատիւդ: Ես խոնարհուեցի քրիստոնէաբար, դու գլխիս նստեցիր: Համբերութիւնն էլ չափ ունի: Այժմ կարող ես գնալ ուր ուզում ես. իմ տան դռները քեզ համար փակ են:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Առանձին Անդրէասին). Մի տաքանար, լաւ չէ:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Յուզուած եւ ապշած մի քանի վայրկեան լուռ նայում է): Ահա թէ ինչ: Ուրեմն, կաշկանդուած լեզուի կապերը քանդուել են: Ուրեմն, երէկուայ օրն այստեղ ժողացուել է: Այսօր իմ առջև փակում էք այն դռները, որոնց երէկ բաց էիք անում կրօնագների՞ վրայ: Ասացէք, պարոն Անդրէաս, դուք ինձ ուզում էք վիրաւորել իսկապէս, թէ կատակ էք անում:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ես գեաղա-գիւղաների հետ կատակ չեմ անում:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Անդրէաս, Անդրէաս...

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Վրդովուած) Թող ինձ, բաւական է ինչ-քան երես տուեցի լակոտի մէկին:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Կատաղի) Պարոն...

ԱՆԴՐԷԱՍ. Գոռա, որքան ուզում ես: Զայնդ եօթերորդ երկինք կը բարձրանայ, բայց Աստծուն չի հասնիլ: Շարունակիր էլի, ինչո՞ւ ես լռել: «Դուք ինձ օգնե-

լով, ինձ վերաւորել էք: Ես ինքնասէր մարդ եմ, տանջուել եմ: Դուք իմ փողերով էք ինձ որդեգրել: Ձեր հարստութեան կէսն իմն է: Տուէք»: Անպատկան: Ահա վեց ամիս է ես զրկուել եմ հանգստութիւնից, քնից, ախորժակից, Քո տարածած սուտ լուրերը տանջում էին ինձ գիշեր-ցերեկ: Քո պատճառով մարդիկ սկսել էին ինձ համարել գող և քիչ էր մնում երեսիս թրէին: Քառասուն տարուայ մէջ աշխատած անունս ու պատիւս ոտնատակ էին լինում: Այժմ... այժմ բաւական է: Դու սպառնում ես ինձ դատի՝ կանչել: Համեցէք, ճանապարհը բաց է, կարող ես գնալ: Իսկ իմ տան դռները փակ են քո առջև և յաւիտեան չեն բացուիլ:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Մեկուտի) Այս մարդն ինքն իւր գործը փչացնելու է:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Լսել է մերթ զարմացմամբ, մերթ վրդովուելով, մերթ իրան զսպելով): Եւ այդ համարձակ լեզուով խօսողը Անդրէաս էլիզբարեանն է: Նա, որ աշխատում էր ինձ մի քանի հազար ռուբլով կաշառել, որպէս զի ես հրաժարուի՞մ իմ արդար պահանջից: Դուք ինձ մինչև անգամ ծաղրում էք: Դուք ինձ վաճառում էք ձեր տնից ինչպէս մի փողոցային սրիկայի: Ինչո՞ւ: Որովհետև ես մինչև այսօր խնայել եմ ձեզ յանուն ձեր աղջկայ սիրոյն: Ասացէք, այդ ի՞նչ կերպարանափոխութիւն է: Ո՞վ կամ ի՞նչը ձեզ ազատեց երեկուայ ողորմելի դրութիւնից: Ո՞վ ներշնչեց ձեզ այդքան բաջութիւն:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ես քո սպառնալիքներից մազի չափ չեմ վախեցել:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Սուտ էք ասում, պարոն: Դուք ինքներդ այս րոպէիս խոստովանեցիք, որ ես ձեզ զրկել եմ քնից ու հանգստութիւնից: Կընշանակէ՞, դուք համոզուած էիք, որ ձեր հանգստութիւնն ինձանից է կախուած: Զգում էիք, որ բաւական է ես ցանկանամ, և դուք կը սողաք իմ ոտների տակ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Լիբբ... (Յարճակոււմ է վրէժն):

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Մ'էջ ընկնելով) Անդրէան, Անդրէան
Լռութիւն:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Բողոնցները սեղմելով, ուզեցել յար-
ժակուել, քայց զսպել է իրան): Ոչ ոչ, չըպիտի խելա-
գարուել: Պէտք է իմանալ ինչ է անցել այստեղ: Ես
ոչինչ չեմ կարող ասել: Հարկաւոր է տեսնուել Մարգար-
տի հետ: Նա ինձ կասի ճշմարտութիւնը: Երկուսից մէ-
կը—կամ ես խաբուած եմ այդ աղջկանից կամ այս մար-
դը մի զարհուրելի չարագործ է: Մարգարիտը կը բա-
ցատրի գաղտնիքը: Նա պարտաւոր է բացատրել: Ես
նրան հաւատացել եմ ինչպէս երկնային դատաւորի:
Ես կը տեսնուեմ նրա հետ թէկուզ մահուան անկող-
նում լինի: (Բայլերն ուղղում է դէպի նախասենեակ):

ԱՆԴՐԷԱՍ. Սաղաթէլին) Հրամայիր ծառաներին,
որ ներս չը թողնեն նրան:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Կանգ առնելով) Զգուշացէք, պարոն,
ապա թէ ոչ՝ ձեզ հետ կը կորչի և աղջիկը: (Շտապով
անցնում է նախասենեակ):

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Բարձր ձայնով) Վարդան: Դուքս արեք
նրան, դուք: (Դիմում է նախասենեակի կողմ):

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Բռնում է նրա թնկից): Համբերիր,
մարդ Աստծու, համբերիր: Լաւ մտածիր, ինչ ես անում:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Մի կերպ ուշքի գալով) Ծշմարիտ ես
ասում, ես չըպիտի տաքանայի: Թող ինքը փրփրէր:
Բայց ի՞նչ անեմ: Հոգիս բերանս է բերել: Տես, որտեղ
գնաց:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Նայում է նախասենեակի դռներով)
Դռները բաց արին: Բագրատը խնդրում է նրան ներս
մտնել:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ի՞նչ պիտի անենք, եթէ Մարգարիտը
յայտնի նրան:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Վկան ես չեմ, մարդ Աստծու, ոչ
տեսել եմ, ոչ լսել:

ՏԵՍԻԼ VI

ԱՆԴՐԷԱՍ, ՄԱՐԳԱՐԻՏ ԵՒ ՍԱՂԱԹԷԼ:

• Յետոյ առանց Սաղաթէլի:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ (Դուրս է գալիս ծախից եւ կանգ է առնում դռների առջեւ: Գունատ է, դէմքի վրայ նրբ-
ւում են անքնութեան եւ հոգեկան տանջանքների հետ-
քեր):

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Տեսնելով նրան, ուժգին ցնցում է,
քայքայ եւ արագութեամբ իշխում է իրան):

Մի քանի վարկեան պատկերաւոր լռութիւն:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Կանգնած է քեմի սէջ տեղում):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Կանգնած է ծախ դռների մօտ եւ չի
նայում հօրը):

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Անցել է քեմի աջ կողմը եւ տէրո-
ղորմեան ձեռին նայում է առաստաղին):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Ուզում է խօսել, քայքայ նեղուած է
Սաղաթէլի ներկայութիւնից): **Քեռի,** մայրիկը, կարծեմ
ուզում էր բեզ տեսնել:

ՍԱՂԱԹԷԼ. (Մեկուսի) Յանում է ինձ: (Հանդարտ
քայլերով անցնում է աջից դէպի ծախ եւ դուրս է գալիս
ծախ դռներով: Ճանապարհին յատակի վրայ տեսնե-
լով ինչ-որ թուղթ, վերցնում է եւ դնում Բագրատի
սեղանի վրայ):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Սաղաթէլին ճանապարհ դնելով,
դռները ետեւից ծածկում է):

ԱՆԴՐԷԱՍ. Լսեցի, որ հիւանդ ես, ինչո՞ւ ես վերկա-
ցել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Այնքան կլանուած է իւր մտքերով,
որ զրեթէ չի լսում նրան): Հայրիկ, նա եկաւ ի՞նչ տես-
նելու, չըկարողացայ նրան ընդունել: Երբորդ անդամն
է գալիս է այսօր, ես փախչում եմ նրանից: Հայրիկ,
տուր ինձ միջոց նրան պարզերես հանդիպելու:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Չեմ հասկանում, ինչ ես ուզում ինձա-
նից:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Դողդոջուն ծայնով, քայց հաստատ)
Ազնութիւն:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ես այն եմ, ինչ-որ կամ, ոչ աւելի, ոչ
պակաս: Դու չես կարող ինձ խրատել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Մի տանջիր ինձ, հայրիկ, ես չեմ
կարող դիմանալ քո անպատուութեանը:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Եթէ անպատիւ բան էր, ինչո՞ւ ինձ
ստիպեցիր անել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ես ուզում էի անունդ խայտառակու-
թիւնից ազատել:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Դառն հեգնական ծիծաղով) Աղատել:
Ոչ, ընդհակառակը, դու ուզում էիր ինձ աւելի խայ-
տառակել: Դու ուզում էիր ինձ զոհել քո... սիրականին:
(Վերջին ըստն արտասանում է վիրաւորական շեշտով):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Հայրիկ, մի ասա այդ բանը, մի ասա:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ինչպէս չասեմ: Նրան ճանաչելու օրից
հարազատ ծնողիդ մտացել ես: Նրա մի համբոյրը
քեզ համար աւելի թանգ է, քան իմ պատիւը:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Երգում եմ մեր գերդաստանի անու-
նով, որ սխալում ես: Չեմ թագցնում, ես սիրում եմ
Օթարեանին: Բայց քո պատիւն աւելի եմ սիրել,
որովհետեւ իմ ծնողի ազնութիւնն աւելի բարձր է ինձ
համար, քան իմ երջանկութիւնը:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Սնու, անամօթ, մի՛ համարձակուիր
մօտս խօսել քո սիրոյ մասին: Ես շատ լաւ գիտեմ, որ
դու ուզում էիր ինձանից խլել հարստութիւնս, տալ այդ
գեաղային, որ յետոյ միասին աւելի փառաւոր ապրէիք:
Դո՞ օժիտը քեզ քիչ էր թւում:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Կարող եմ երդուել, հայրիկ, որ ինքդ
էլ չես հաւատում քո ասածին: Դու շատ լաւ գիտես,
որ ես երբէք քո հարստութեան վրայ աչք չեմ ունեցել:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Ժաղրով) Ի հարկէ, դու այս աշխարհից

չես, բեզ մայր չի ծնել: Բաւական է, դու սիրտ չունիս, դու ատոււմ ես ինձ, դու իմ թշնամին ես:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Շատ լաւ, թող այդպէս լինի: Բայց մի օր կը համոզուես, որ ոչ որ բեզ չի սիրել այնչափ, որչափ ես:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Ինչո՞ւ ես եկել գլխիս, ասն կարճ, կըտրական:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Յետ տուր ինձ այդ թղթերը, յետ տուր:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Կծու ծիծաղ): Հա հա հա, յետ տուր: Անդրէաս էլի դարձ, լսում ես, տուր սուրբ թշնամուդ ձեռը, վիզդ ծուր, որ նա կտրէ: Ձէ, որդի, փառք Աստծու, դեռ չեմ գծուել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Հայրիկ, մի ծաղրիր իմ տանջանքը, ես չեմ կարող գիմանալ:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Եղանակը փոխելով) Ի՞նչ թղթեր ես ուզում, ա՞մ, ինչ թղթեր: Ես ոչ մի թուղթ չեմ տեսել, չեմ ունեցել և չունիմ, գնա՛ բանիդ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Ձեռները ջարդելով) Աստուած իմ...

ԱՆԴՐԷԱՍ. Այո, դու երազ ես տեսել, ուրիշ ոչինչ...

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Կեանքս կըտայի եթէ երազ լինէր: Երբ ես լսեցի բանալիների ձայնը, արթնացայ և լուսամտի թոյլ լուսով տեսայ քո ահեղ կերպարանքը, չը հաւատացի աչքերիս: Մի քանի րոպէ, սարսափից բարացած, դիտում էի արարքդ: Ախ, այն ի՞նչ վայրկեան էր, երբ դու հեռացար վախկոտ քայլերով և ես հետևեցի բեզ: Այնտեղ, դահլիճում, քո սարսափած գէմքի վրայ կարգացի իմ դատավճիռը: Դա ինձ համար կայծակի հալած էր: (Երեսը դարձնելով, աշխատում է արտասուքը զուսկել):

ԱՆԴՐԷԱՍ. Երազ չէ, բա ինչ է: Երէկ ամբողջ գիշերը ես տանը չեմ եղել: Քեռիդ վկայ է...

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Հայրիկ, եթէ ինձ չես խնայում, խնայիր բեզ: Սիրտս վկայում է, որ այդ թղթերը պէտք է քո գլխին մի փորձանք բերեն:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Դէ, հերիք է, համբերութիւնս մի կըտորիր, ես սկսում եմ կատաղել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Աս, այլ ևս քո սպառնալիքներից չեմ վախենում: Իմ ամենամեծ պատիժը երեկուայ քո արածն էր:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (կատաղած) Դէ դժբա, դժբա, անպատկառ: Դու կարող ես ինձ որդեսպան դարձնել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Հայրիկ, միթէ չես մտածում, որ ես կարող եմ քո գոյութիւնը պատմել բոլորին առանց քեզ խնայելու:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Մինչև բերանդ բաց անելը, ես այդ յանդուգն լեզուդ տակահան կանեմ և կըշարտեմ շներին: Դէհ, կորիր, քանի որ ստտանան ինձ չի յաղթել:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Յուսահատ) Աստուած իմ, ինչ անեմ: Նա սիրտ չունի: Հայրիկ, սիրելի, թանկագին ծնող, տո՛ւր ինձ այդ թղթերը: Այսօր ես պարտաւոր եմ նրանց վերադարձնել իրանց տիրոջը: Ես ազնիւ խօսք եմ տուել: Նա այնտեղ, հիւրասենեակում սպասում է: Ես փախայ նրանից ինչպէս գող: Տո՛ւր, եթէ մազի չափ յարգում ես քո աղջկայ պատիւը:

ԱՆԴՐԷԱՍ. Անէ՛ծք քեզ, չար Սաթայէլ: Ասում եմ քեզ, որ իմ մօտ ոչինչ չըկայ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Հայրիկ, դու ինձ լաւ չես ճանաչել: Ես քիչ եմ խօսել, բայց շատ եմ մտածել և զգացել: Ես պատրաստ եմ կեանքս զոհել պատուիդ համար, բայց պատիւս արատաւորել հարստութեանդ համար—չեմ կարող, անգոր եմ: Դու պէտք է ազատես ինձ խայտառակութիւնից: Այդ քո պարտքն է, որովհետև դու հայր ես: Տո՛ւր ինձ իմ պատիւը, ես առանց պատուի մի ժամ անգամ ապրել չեմ կարող:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Ատամները կըմտելով) Հեռացիր, աղջիկ, արիւնս գլխովս է տալիս:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ոչ, չեմ հեռանալ, մինչև որ չը ստանամ այդ թղթերը: Զրկիր ինձ մի կտոր հացից, վռնդիր

փողոց: Ես պատրաստ եմ քո վերջին դործակատարի աշխատինը դառնալ, պատրաստ եմ դռնէ դուռն ընկնել, ողորմութիւն մուրալ, բայց գող հռչակուել, ոչ, այդ չեմ կարող: Նա ազնիւ է, նա ինձ էլ ազնիւ է համարում: Նա իմ մասին շատ բարձր գաղափար ունի: Եւ յանկարծ գող նրա աչքում: Ոչ, ոչ, հայրիկ, դու բարի ես, խելօք ես, դու այդ թոյլ չես տայ: Տես, հայրիկ, ես չոգում եմ քո առջեւ (Չոգում է) Խղճս ինձ, խնայիր ինձ: Քեզանից է կախուած իմ կեանքը: Լաւ լսիր, կեանքս եմ ասում: Մի արա, հայրիկ, այդ բանը, մի արա, գողութիւնը սոսկալի յանցանք է:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Կռուել է ինքն իւր հետ): Վեր կաց, ամօթ է, ներս կը մտնեն, կը տեսնեն:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Ոչ ոչ, ես վեր կը կենամ միայն պատիւս յետ ստացած: Տեսնում ես, խիղճդ արդէն տանջում է քեզ: Մի գարձնիր երեսդ, երգւում եմ, երբէք քեզ չեմ դատապարտիլ, երբէք, ոչ մի խօսքով, ոչ մի ակնարկով: Կը պապանձուեմ և կը յարգեմ քեզ առաջուայ պէս: Ես գիտեմ, որ դու մոլորուել ես և այժմ զղջում ես: Հայրիկ, տուր ինձ այդ թղթերը:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Վճռական շարժումն է անում եւ վեր կենում): Հոգիս բերանս բերեցիր: (Մօտենում է գրասեղանին, արագ բաց է անում արկղը եւ ծրարը հանում):

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Ուրախացած ոտքի կանգնելով) Ահ, ես գիտէի, որ դու բարի ես, որ քո չարութիւնը կեղծ է: Ծնորհակալ եմ, հայրիկ, դրանով դու ազատում ես ոչ միայն պատիւս, այլ և կեանքս ..

ԱՆԴՐԷԱՍ. Հը՛մ, ձեռք վերցրու, ես մի հարուածով վերջ կը տամ ամեն բանի: Ի՞նչ արած, դու յամառ ես: (Թղթերը պատռում եւ ձգում է վառարան): Ահա նրանց տեղը:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Քարասի՛րտ, այդ ի՞նչ ես անում: (Ծըշալով յարձակում է, որ խանգարի):

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Զի թողնում նրան վառարանին մօտե-
նալ): Կաց, եթէ ոչ քեզ էլ կը դցեմ այնտեղ: Ահ, վեր-
ջապէս, ազատուում եմ ձեզանից: Վառուեցէք, մոխիր
դարձէք, դուք շատ էք այրել իմ սիրտը:

Կոնի երկուսի մէջ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. Թող ինձ, թող ինձ: Դու ինձ ես այ-
րում, ինձ: Բաց թող, բաց թող: (Ուզում է կծոտել հօր
ձեռները): Ահ, ես թուլանում եմ, ոյժ չունիմ: Լսիր,
ես կը գոռամ, կը կանչեմ բոլորին այստեղ, որ տեսնեն
քո աւազակութիւնը: Թող: (Ազատուելով հօր ձեռքից,
մօտենում է վառարանին): Ահ, այլ ևս ուշ է: Այրուե-
ցին, կորաւ ամեն ինչ: (Բարձրաձայն) Այստեղ եկէք,
Ռօզալիա, Բագրատ, ամենքդ եկէք, տեսէք ինչ է կա-
տարուում այստեղ: Հայրն այրեց, իւր աղջկայ պատիւը:
Ահ, կորաւ ամեն ինչ: (Թուլացած ընկնում է անոռի
վերայ, Լոուիսին): Բայց թող այդպէս լինի: (Քայլերն
ուղղում է դէպի ձախ դռները: Հանդիպում է Օթարեա-
նին, որ գալիս է նոյն դռներից, ցնցում է և անշարժ
մնում):

ԲԱԴՐԱՏ. (Ներս է մտնում նոյն դռներից Օթարեա-
նից քիչ յետոյ):

ՏԵՍԻԼ VII

ՆՈՅՆՔ, ՕԹԱՐԵԱՆ ԵՒ ԲԱԴՐԱՏ

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Ձեռները մէջքին դրած, կանգնած է
դէպի ձախ):

ՕԹԱՐԵԱՆ. Վերջապէս, տեսայ քեզ: Դու հիւանդ
չես և փախչում ես ինձանից: Լսիր, հայրդ ինձ անպա-
տիւ արաւ և դուրս վռնդեց իւր տնից: Ես համարում
եմ ստոր մարդ, որ ուզեցել եմ խաբերայութեամբ կոր-
զել նրա հարստութիւնը: Յոյց տուր նրան իմ թղթերը:
Յոյց տուր իսկոյն, ես այսպէս եմ կամենում: Ես ստո-
րացած եմ, անպատուած: Յոյց տուր այդ ապացոյց-
ները:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Լուռ, գունամո, դողդոջունեւ անշարժ կանգնած է պատի տակ):

ՕԹԱՐԵԱՆ. Ահա ե՛ք եղբայրք: Այժմ նա ուրիշ լեզուով է խօսում: Այստեղ մարդկանց դերերը փոխուել են: Երեկ հայրդ էր ուզում ինձ կաշառել, այսօր եղբայրդ: Գոնէ բացատրիր, ինչ է պատահել: (Լռութիւն) Աա, դու լռում ես, ձայն չես հանում, կանգնած ես դատապարտեալի պէս: Երդւում եմ հօրս հարստահարուած գերեզմանով, կամ դուք էք խելագարուել կամ ես: (Մարգարտին) Ասա, այդ ինչ դաւադրութիւն է: Չէ որ ես քեզ ընտրեցի դատաւոր: Ո՛ւր են իմ ապացոյցները: Բէր այստեղ:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Երկար տատանուելով) Չը գիտեմ:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Դէհ, լսում ես, Մարգարիտ, գնա, բեր այն թղթերը:

ՄԱՐԳԱՐԻՏ. (Մեռելային սառնութեամբ) Ես այրեցի այն թղթերը: Ահա այնտեղ: (Յոյց է տալիս վառարանը, երկարատեւ, տանջանքով լի մի հայեացք է ձգում հօր վրայ եւ թոյլ քայլերով հեռանում է ձախ դռներով):

ՕԹԱՐԵԱՆ. } Միաժամանակ մօտենում են վառարանին: } **ԲԱԳՐԱՏ**

ԲԱԳՐԱՏ. (Նայում է, փակում է վառարանի դռները եւ ուրախութիւն արտայայտում):

ՏԵՍԻՆ VIII

ՆՈՅՆՔ, ԱՌԱՆՑ ՄԱՐԳԱՐՏԻ

Յետոյ Սաղաթէլ եւ Սուրէն:

Պատկերաւոր տեսարան:

ՕԹԱՐԵԱՆ. (Ապշած նայում է մերթ մէկին, մերթ միւսին): Այրե՛լ է: Ուրեմն, այդ մի որոգայթ էր ինձ համար: Մարգարիտը դաշնակից մի աւագակի: Ոչ, այդ

անկարելի բան է: Կասկածել նրա ազնուութեան մասին,
կը նշանակէ հայհոյել սրբութիւնը: Նա սուտ ասաց: Նա
իրան զրպարտեց: Այստեղ մեղաւորն ուրիշ է: (Անդրէա-
սին) Արդարացրէք ձեր աղջկան, ապա թէ ոչ՝ ես նրան
կը վերաւորեմ:

ՍԱՂԱԹԷԼ, (Ներսէս է մտնում ձախ դռներից):

ԱՆԴՐԷԱՍ. Սաղաթէլ, գնանք կլուբ: (Բայլերն ուղ-
ղում է դէպի նախասենեակ):

Բեմի նտուից լսում է ատրճանակի պայթիւն:

ԲՈԼՈՐԸ. Տնցում են:

ՍԱՂԱԹԷԼ. Այդ ինչ էր: (Վազում է յետ ձախ դռ-
ներով):

ԲԱԳՐԱՏ. Հետեւում է Սաղաթէլին:

ԱՆԴՐԷԱՍ. } Զարուցել են:

ՕԹԱՐԵԱՆ.

ՍՈՒՐԷՆ. (Ներսէս է վազում ձախ դռներից զոնա-
թափուած: Տատանւում է: Լռութիւն): Մարգարիտն ի-
րան սպանեց:

ԱՆԴՐԷԱՍ. (Մռնչում է, ձեռք զարկելով գլխին):
Ա՛հ, որդեսպան:

ՕԹԱՐԵԱՆ. Աա, այդ դո՞ւ ես այրել: Գազան: (Ու-
զում է յարձակուել Անդրէասի վրայ):

ՍՈՒՐԷՆ. (ԻՄէջ է ընկնում) Կնաց: Նա արդէն պատ-
ժուած է: (Նայում է հօրը կատաղութեամբ եւ զզուան-
քով):

ՕԹԱՐԵԱՆ. Մարգարիտ, Մարգարիտ: (Հեկեկայով
վազում է դէպի ձախ եւ անզօրացած յենում դռներին):

(ՎԱՐԱԳՈՅՐՆ ԻՋՆՈՒՄ Է ՀԱՆԴԱՐՑ)

ՇԻՐՎԱՆՁԱԴԷ

Ի Ս Լ Ա Մ ¹⁾

Պատմության մի Չերքեզուհու

Լէյլան հեռւմ էր, նրա շնչառութիւնը կարծես պատ-
ռում էր կուրծքը: Արձակելով իր կաշեայ կօրսէտի կո-
ճակները, որ պահում էին ստինքը բարձր, նա լայն բաց
արեց Բրուսիայի գազի շապիկը: Բերանը բաց, ծանր
շնչելով նա նայում էր իր առաջ և մեքենայաբար սրը-
բում ճակատից այտերի վրայ հոսող արիւնը: Վէրքը մեծ
չէր, հաւատացած էր, որ շուտ կը բժշկուի, բայց չար-
ժէր այդպիսի վէրք ստանալ մի չնչին կապրիսի համար,
որ ունեցաւ էմինէն: Նա ցանկացաւ յայտնել իր դժգո-
հութիւնը այդ առթիւ քաղաքավարի բառերով, բայց
ամենախայտառակ հայհոյանքը դուրս թռաւ նրա բերնից:

— Դու ցանկանում էիր ինձ դէպի բարին առաջ-
նորդել և ամենաաններելի ու ամօթալի յանցանքն էիր
ուզում գործել... Դու ցանկանում էիր անձնասպան լի-
նել գեավուրների նման... Առաջ ուրեմն ջանս քո մեղ-
քերը քաւել, ապա զբաղուի՛ր իմ մեղքերով: Որքան ան-
միտ և անարժան բան է այդպիսի խիստ միջոցների
դիմելը... Թո՛ղ անիծուին գեավուրների գրքերը, որ կա-
նանց հեռացնում են իրենց բնական դրութիւնից: Հագ-
նում էք Պարիզի մօդայով շորեր, սրտնց տակ ձեր սիր-
տը դատարկ է... չներ են գեավուրները...

Եւ նա իր հայհոյանքների սուպրակը բացաւ առանց
ի նկատի ունենալու, թէ ո՞վ է իր ունկնդիրը, և մէկը
միւսից աւելի տգեղ ածականներով բնորոշեց քրիստո-
նէական դաստիարակութեան յատկութիւնները: Նա լը-

¹⁾ Տես Լումայ № 3

ռեց միայն այն ժամանակ, երբ բաւական համարեց իր ասածները քրիստոնէութեան ոչնչութիւնը ի վեր հանելու համար:

Էմինէն լալիս էր: Լէյլան անհունապէս զգացուեց և խոնարհուելով նրա առաջ համբուրեց նրա ձեռքը և մեղմ հարցրեց.

—Աստ ինձ վերջապէս, ի՞նչ որ ունիս սրտում, գուցէ քո կարգայած գրքերի բովանդակութիւններն ես յիշում ու տանջւում:

Վէրքից արիւնը կաթիլ կաթիլ հոսում էր միշտ, Լէյլան ստիպուած եղաւ երկրորդ թաշկինակը հանել իր կօրսածի տակից: Էմինէն տեսաւ նրա կրծքի վրայ խնամքով պահուած բաւախտի թաշկինակը, որի նմանը իր ամուսինը նոր էր ստացել Պարիզից: Նա հառաչեց և ուղեց կանգնել: Լէյլան նրան պահեց և ընկալեց լուրջութիւնից յետոյ հանդիսաւոր կերպով ասաց.

—Եւրոպական սատանան մտել է քո մէջ ու հաստատուել, լաւ կանես, եթէ դնաս Մարգարէի գերեզմանի մօտ ապաշխարելու:

Էմինէն լուռ էր, նա անարժան էր համարում Լէյլային իր վշտերին խորհրդակից անելու համար, նա չգուցեց նրան յայտնել ի հարկէ եւ այն, որ վշտերի պատճառը հէնց այդ ժողովրդի աղջիկն է: Նրա սիրտը աւելի ճնշուեց, կարծես անարգաստեղծ չորութիւն տիրեց այնտեղ, ինչպէս չորութիւն տիրում է այն ժայռայտակ հեղեղատներին, երբ բնական ունէ կատաստրոֆով ջուրը դադարում է նոյն տեղով վազել: Նրա համար ամեն բան վերջացած էր, չարժէր այլևս ապրել: Շատ պարզ է, որ Նուրէդդինը վերջապէս պիտի սիրէր ուրիշին:

—Բարձրացիր մէջքիս, որ քեզ տուն հասցնեմ, դու երեխայից աւելի թեթիւ ես, ասաց Լէյլան անհանգիստ նրան նայելով: Կեանքիս մէջ այսօր առաջին անգամն է, որ ցանկանում եմ հարուստ լինել, որպէսզի իրաւունք

ունենայի մտնել ձեր տունը, իմանալ քո գաղտնիքները և օգնել քեզ:

Նա էմինէին առաջնորդեց բաւական տեղ, մինչև էմինէի ծառայողներից մէկը, Հասան աղան, իրենց դէմ բուսաւ:

— Փառք Աստուծոյ, ասաց նա ոգևորութիւն ներշնչող ձայնով, մեր փառաւոր արքայ Սուլթան Աբդուլ-Համիդը մեր անպարտելի բանակին հրամայել է արշաւել դէպի Յունաստան:

Լէյլան նայեց մի րոպէ էմինէին, որ հայրենասիրական տենդով վարակուած նրա հետ հնչուն և ուժեղ ձայնով ասաց.

— Ամեն:

Եւ երկու իրարից բոլորովին տարբեր ձևով գաստիարակուած կանանց աչքերի առաջ պատկերացաւ մի րոպէ պատերազմի դաշտը, ուր Մուհամմէդի ղրկած հրեշտակները իրենց զինուորների հետ միասին արդարագատ սրերով կտրում են թշնամեաց գլուխները, նրանք տեսնում էին իրենց ղլխից վերև հարիւրաւոր ձեռների վրայ բարձրացած յաղթական վահանները, որոնց վրայ հանգչում են թշնամեաց առաջնորդների գլուխները: Բայց իսկոյն էմինէին թուաց թէ արևափայլ մթնոլորտի միջով արագութեամբ անցաւ մահուան սարսուռը և իր շուրջը տարածող մարգագետինների կանաչութեան մէջ սկսեցին բսնիլ, բարձրանալ հովանոցաձև կարմիր ծաղիկներ, որոնց արիւնագոյն թերթերը թափւում էին դալար մարգերի վրայ կեանքից յանկարծակի զրկուած մարդկանց կլտուած գլուխների նման:

Հասան աղան նայում էր նրան արտասուալի աչքերով, նա հպարտանում էր, որ իր մեծացրած աղջիկը այդքան զգայուն հայրենասէր է դարձել և ցանկանալով նոր ազգեցութիւն գործել երկու կանանց վրայ՝ դիմեց Լէյլային և ասաց.

— Ուրախացիր, ո՛վ կին, քո օրդուն պատերազմ ենք տանում:

Լէյլան, թէ և հպարտ ու ուրախ, չկարողացաւ արտասուքը զսպել և ծունկ չոքեց ծերունի ծառայի առաջ, որ համբուրեց նրա ուսերից ի նշան վշտակցութեան:

Էմինէ-հանըմը առն հասաւ ուժասպառ, դունաթափ և մօր կողմից իրեն եղած բոլոր հարցերին՝ նա պատասխանում էր, թէ արեգակը իսկել է գլխին, որովհետեւ առանց հովանոցի էր դուրս եկել տնից: Նա մտածում էր իր մօրեղբօր դիմել մխիթարութիւն գրտնելու յուսով, բայց առայժմ յետաձգում էր՝ մինչև բոլորովին կը կազդուրուի: Նա նոյն իսկ չուզեց իր ամուսնուն էլ ոչինչ ասել, չնայած որ այս վերջինս թախանձում էր իրեն: Էմինէն օրից օր աւելի է տկարանում, բայց և այնպէս նա շատ զգուշութեամբ հսկում էր Թեսալիայի պատերազմի դաշտը ուղղուելու պատրաստ իր ամուսնուն պէտք եղած ամենաաննշան բաների վրայ իսկ:

Նուրեդդինը զբաղուած իր գնալու պատրաստութիւններով՝ այնքան երկար չէր մնում տանը, ուստի իր զօրանչը չէր հեռանում Էմինէի մօտից: Խեղճ մայրը տեսնելով իր աղջկայ դրութիւնը, աւելի էր անհանգըստանում, մինչև որ ստիպուած եղաւ դիմել իր եղբօր օգնութեան:

Վերջապէս մի օր կէսօրից յետոյ՝ ոսկի կոճակաւոր սև սաւանի մէջ՝ զրկուած Էմինէն սպասում էր իրենց տան սղօթարանում իր մօրեղբօր, որին արդէն խոստովանել էր իր գաղտնիքը: Ստիպուած լինելով այդ օրը Սէլամիքի ժամանակ խալիֆին ներկայանալ՝ Շէյխ-ուլ-Իսլամը խոստացել էր հարէմ մտնել հէնց որ ազատ լինէր:

Էմինէն իր մտքերով զբաղուած երկար սպասեց:

Մի ժամ յետոյ ինչպէս հիւսիսային երկիրների երևութական էակներից մէկը ծերունի կրօնաւորը աղօ-

թարանի դռնից ներս սողոսկաց իր սպիտակ փաթթոցով, անցաւ իր քեռաղջկայ մօտով, նշանացի հրամայեց նրան իրեն հետեւել և մտնելով մի փոքրիկ կիսախաւար սենեակ՝ ասաց նրան.

— Իմ սրտում հոսում է նոյն արիւնը և բո վիշտը իմն է իհարկէ...

— Նուրէգդինը ինձ սիրում էր սակայն, ասաց նրան էմիլնէն այնպիսի ձայնով, որ նուազում էր իր չրթների վրայ:

Շէյխ-ուլ-իսլամը գլուխը շուռ տուեց նրանից չցանկանալով նրա տանջալի հայեացքը տեսնել: Մի բոպէ նրան թուաց, թէ իրենք խորհրդաւոր էակներ են, որ այս մենութեան մէջ ապաստանած մահուան երկիւղն էին կրում:

— Մի գանգատուիր, ազդիկս, ասաց նա անսահման քաղցրութեամբ, դու սպանեցիր այն մարդուն, որը միայն սիրում էր քեզ:

էմինէն գլուխը բարձրացրեց և սաւանը ընկնելով նրա ուսերից տարածուեց նրա ոտերի շուրջ, ինչպէս Մարգարէի գերեզմանի ստուերում տարածուած է սրբազան գորգը: Նա բոլորովին դժգոյն կանգնած դողում էր: Նրա ծիրանի հագուստի փայլը ինչպէս արիւնալի լոյս ընկաւ նրա գունաթափ դէմքի և սպիտակ վզի ու ձեռների վրայ: Նա մրմնջաց:

— Ես նրան սպանեցի ազատելու համար նրանց, որոնց սիրում էի և որոնց նա մատնել էր:

Եւ խաւարի մէջ կորսուած մի երեխայի չափ վախենալով գոչեց յանկարծ.

— Ա՛խ, հայր իմ, հայր իմ:

Մօրեղբայրը գրկեց նրան.

— Ես ստրջանում եմ, ես զղջում եմ:

— Ազդիկս, ընդհատեց նրան ծանրութեամբ Շէյխ-ուլ-իսլամը, զղջումը մի դժգոյն ծաղիկ է, որ բնութեւն է աւերակների վրայ: Դու տեսնում ես այժմ, թէ երկու մարդ բեղ սիրում էին, երկուսն էլ այսօր բեղ թո՛ւ

զել են աւելի գնահատելով քեզանից ժողովրդի զաւակներին, որոնց գոյութեան առաջնորդը միմիայն իրենց կանացի ինստիտուտներն են, գուցէ և՛ հէնց դրանից է առաջանում նրանց անվերջանալի և անդդիմագրելի շնորհքը, որ տղամարդկանց գերում է։ Շատ կրթուած կանայք իրենց սիրուելու իրաւունքը կորցնում են... Ես ստիպուած եմ, աղջիկս, քո միտքը ուղղել միմիայն դէպի իսկական ճշմարտութիւնը... Իբրահիմը ապրում էր իր հաւատքի, իր միապետի (սրին համարում էր հայրենիք) և քեզ համար։ Նրան լոյս աշխարհից դու մղեցիր մահուան խաւարի մէջ... Նա վերջին րոպէում քո անունը յիշեց... Գնա, ինչպէս բոլոր թշուառները, Մէքքէ ուխտի, ուր կերկրպագես մեր սուրբ Մարգարէի դամբանին և նա քեզ կը ների...

Ա՛խ, լռեցէք... նրան ընդհատեց իր մեղքերի յիշողութեան ծանրութեան տակ ճնշուած էմինէն... Ես անիծուած եմ նրանով, որ մտածեցի իմ ցեղի և իմ կրօնի նկատմամբ ունենալիք յարգանքիցս դուրս ելջանկութիւն յուսացի։

Նա մրմնջաց անկապ մի քանի խօսքեր, որ նրա հոգու մութ գաղտնիքներն էին բացատրում։

— Որպէս թողութիւն քո մեղքերի քեզ հրամայում եմ Մարգարէի շիրմին ուխտի գնալ, ուր քեզ կտան մի թալիսման, որ քո ամուսնուն անպարտելի կը կացուցանի։ Ձեր ուղեկիցների առաջնորդ կը նշանակեմ քո զոհի եղբայր Ալի-բէին, որ երեք անգամ արդէն Մէքքէ է գնացել։ Քաջ պատերազմիկ Ֆաթմային էլ կտամ իբրև քո նաժիշտների առաջնորդ։

Շէյխ-ուլ-իսլամի ձայնը հետզհետէ նուաղում էր յուզումից։

էմինէն ուզեց նրան ընդմիջել։

— Ո՛չ մի խօսք, աղջիկս, շարունակեց կրօնաւորը, սովորիր լռել և կատարել քո պարտքերը ինչպէս բարի մուսուլման։ Գնա Մէքքէ, Հիշադ, աղօթիր Իսլամի հա-

մար, աղօթիր քո թագաւորի և նրա բանակներից մէկին առաջնորդող քո ամուսնու համար, աղօթիր մանաւանդ բոլոր տանջուածների համար: Եթէ այստեղ մնաս, քո տրամաբանութիւնը քեզ շատ կը չարչարի: Ահա քեզ մի նամակ, որ կտաս Շէյխ Սադուլլահին, որ քեզ կտայ իսկոյն քո ամուսնու փորձանքներից պաշտպանող թաւիսմանը:

Եւ նրան իր կրօնին սեղմելով ջերմաջերմ համբուրեց: Էմինէն բարձրացրեց գլուխը և ցոյց տուեց նրան իր արտասուածքն ու գէմքը: Նրա աչքերը փայլում էին այն աստղերի վերջին շողերի նման, որոնք յաւիտեանս հանդչելու են:

Իր ամուսնու թեսալիա մեկնելուց մի օր առաջ Էմինէն պիտի ճանապարհուէր դէպի Հիշազ:

Շէյխ-իւլ-Իսլամը գնեցրալին չթոյլ տուեց ոչ մի առարկութիւն անել, ոչ էլ այս ուխտագնացութեան պատճառը յայտնեցին նրանք: Պատերազմը արդէն սկսուել էր, կարիք չկար նրա միտքը ուրիշ բանով զբաղեցնելու: Նրան յայտնեց պարզապէս, թէ իր քրոջ աղջկայ դրութիւնը պահանջում էր երկար ճանապարհորդութիւն հարաւային ծովերում և այդ աւելի լաւ էր, քան մայրաքաղաքում տխուր մենութեան մէջ անցկացնել օրերը:

Երկինքը ամպոտ էր ու սպառնալից: Ուրականը իր բոլոր ուժգնութեամբ թակում էր, հարուածում հաւասարապէս և կիպարիսների սաղարթախիտ կատարները և կանացի երկար մազերի նման փափուկ խոտերը: Էմինէն հէնց այդ եղանակին համբուրում էր հարէմի դրան առաջ իր մօր հետ, որ նրան գրկած առաջնորդեց մինչև տան դուռը: Ալի-բէյը և նրա միւս ուղեկիցները լուռ սպասում էին Շէյխ-իւլ-Իսլամի քրոջ աղջկան և իր հետևորդներին, որ նրան պիտի ծառայէին իր ճանապարհորդութեան ժամանակ:

—Կառքերը պատրաստ են, յայտնեց ծառաներից մինը:

Նախազգալով որ իր տանջուած հոգու պահարան եզող դիւրաբեկ մարմինը ուխտագնացութեան յոգնութիւններին չպիտի դիմանայ՝ էմինէն աւելի ու աւելի ուժով սեղմուած էր մօրը: Ինչպէս մի երեխայ դժուարիմաց բառեր էր արտասանում, որոնց ըստ երևութիւն մայրը ուշադրութիւն չէր դարձնում:

—Մի վախենար, աղջիկս, ասաց նա վերջապէս, մի քանի րոպէ յետոյ երկինքը այլ ևս չի արտասուիլ:

Եւ համբուրելով նրա ճակատը նրան բաց դռնից դուրս մղեց: Ապա դառնալով իր աղջկայ համար բարեմաղթութիւններ անող ստրկուհիներին ասաց.

—Էմինէ-համբը իմ հոգու էութիւնն էր, եւրոպական քաղաքակրթութիւնը նրան գողացաւ իմ խնամքի տակից ու դժբաղդացրեց: Հսկեցէք ձեր երեխաների վրայ, եթէ բաղդը ձեզ կը բաշխի:

Ամբողջ ութը օր Լէյլան ապարանքի շուրջը թրեւում էր էմինէ-հանըմին ու է կերպով տեսնելու յուսով: Նա նոյնիսկ համարձակութիւն ունեցաւ Սէլամիքի դռնապանին հարցնել, թէ հանըմը ճիշդ է որ Հիշազ է գնում:

—Կորիր աչքիցս, շան աղջիկ, պատասխանել էր նրան խիստ դռնապանը:

Եւ Լէյլան ամեն օր դռնից քիչ հեռու գտնուող մի քարի վրայ գալիս նստում և սպասում էր նրա դուրս գալուն, այնպէս որ երբ նրան նկատեց դէպի կառքը դիմելիս, ճարպիկ շարժումով մօտեցաւ երիտասարդ տիկնոջ և ասաց.

Մի գնահ: Մնա այստեղ, մեզ մօտ: Եկ ինձ հետ, գնանք դէպի լեռները, ուր դու կը վայելես կեանքի զուարճութիւնը և մթնոլորտի բուրմունքը: Ե՛կ և մեր երկուսի հոգիները ինչպէս անցեալում, դարձեալ իրար համար կը բաբախին:

Ալի-բէյին թուաց, թէ նա ծաղրում է Շէյխ-իւլ-Իսլամի քեռ-աղջկան. մի քար վերցրեց և ձգեց նրա վրայ:

— Կորիր, անբարոյական աղջիկ, երևի լեռների վրայ մաքուր ձիւն է իջել, որ դու հավիտ ես իջել:

Էմինէն նրան լռեցրեց.

— Լռիր, սա ինձ սիրում և գուցէ կամենում է մի անգամ էլ կեանքս աղատել:

Նուրէդդինի պատերազմի գնալու նախորդ օրը փոթորիկը կսրծանել էր Լէյլայի գիշերային ապաստանարանի խորխուր պատերը և խեղճ կնոջը թողել էր առանց որջի:

Շատ մարդիկ, որոնց հետ և՛ իր ապօրինի որդի Մուհամմէդը, ինչպէս կամաւորներ, առանց ունէ և առանց նորդի, ճանապարհուել էին դէպի Թեհրան, ուր նրանց մղում էին հայրենասիրի բնազդները: Նրանք արշալոյսին ճանապարհուել էին իրենց բնակավայրից երեք անգամ Աստուծոյ օրհնութիւնը խնդրելով:

Նրանք հպարտութեամբ անցնում էին ճանապարհներով և երբ տեսան, որ Լէյլան հիացման և բաժաւերութեան բառեր է արտասանում, կանգնեցին և իրենց ձեռները նրան տուին համբուրելու:

Երբ հերթը հասաւ Մուհամմէտին, նա մի րոպէ բարձրացրեց գլուխը և աչքերը նրա աչքերի վրայ դնելով մայրական սիրոյ խանտաղստանը ուզեց նրան յիշատակ թողնել, նա կամեցաւ և համբուրել իր որդուն, բայց մի մարդ նրան յետ մղեց խտուրթեամբ ասելով.

— Կին...

Նա մի րոպէ ցանկացաւ յայտնել, որ Մուհամմէդը իր որդին է, բայց չուզեց ապօրինի որդու կրելիք անպատուութիւնը հասցնել նրան, շուռ տուեց գլուխը, որ թագցնի իր տանջանքների դէմքի վրայ թողած արտա-յայտութիւնը:

Այդ օրից նա թափառում է բլրի լանջերի վրայ իր

չորերի ծրարը միշտ իր հետ ման ածելով: Հօտերը անցնում էին նրա առաջով, բայց այլ ևս հովիւը չէր համարձակուում նրա շրթները համբուրել, որովհետեւ իրենց գլխի վերեւ ճախրող սեւ թռչունների տեսքը նրան տըխուր մտքեր էր ներշնչում: Երեկոներն էլ այլ ևս չէր սպասում անցորդներին, որոնց մի ժամանակ սէր էր բաշխում, այլ ուէ ծառի ստուերում նստած լսում էր բնութեան մեռելային ներդաշնակութիւնը:

Մի օր յանկարծ նրա մօտ երևեցաւ Նուրէդդին֊փաշան, մօտեցաւ նրան և գրկեց:

Ելդ վերջին գիշերն էր:

Փաշան նրան ափսոսանքով մօտ էր պահում իր կրծքին, որ կարծես երկուսի կենդանութիւնը մէկի շնչառութեամբ էր արտայայտուում: Լէյլան լացում էր, բայց ջանում էր իր հեկեկանքը անլսելի դարձնել շրթները իր սիրեցեալի շրթներին պինդ սեղմելով:

— Խնդրում եմ, ասում էր փաշան, գնա, ապաստանիր իմ սներից մէկում: Գնանք այս գիշեր քնելու մետաքսեայ դօշակի վերայ: Ես բեզ սիրում եմ, ինչպէս երբեք իմ կեանքում ոչ մէկին չեմ սիրել, աղերսում եմ, եկ ինձ հետ:

Լէյլան չպատասխանեց, բռնեց նրա ձեռքը, քաշեց դէպի մարգագետինը լուսնի բաղցր լոյսի տակ: Յօղով ծածկուած գոգոյն ծաղիկները լուսնի շողերի տակ փայլում էին: Մառերի ստուերում մոխրատիտիկները թռչկոտում էին:

— Այն զուարճութիւնը, որ ես պարգևում եմ մարդկանց, ասաց նա հանդիսաւոր ձայնով, թռչունների գրկընդիսառնութեան նման է: Մառը գետնի վրայ սիրոյ ոյժը աւելի մեծ է և երջանկութիւնը տևողական չէ: Ինչպէս գիտես, իմ բերանը սիրոյ սափօր է, որտեղից անցորդները քաղցրութիւն են ծծում և իմ աչքերը խաղաղ ծովերի նման են, որոնց մէջ նրանք երեակայում են, թէ պիտի դառնան իրենց կեանքի գաղտնիքը: Ես

չգիտեմ ով ես դու, չեմ էլ ցանկանում իմանալ: Ինչ էլ լինես ուրիշի համար, միայն ես քեզ ճանաչում եմ այնքան ժամանակ, որքան կը կամենաս իմը լինել. այդքանն էլ ինձ բաւական է արդէն: Շնորհակալ եմ քո բարեացակամութեան համար, ես չեմ ընդունի քո առաջարկը: Գնա՛ պատերազմի, ինչպէս շատերը գնացին. իսկ երբ մէկ էլ իրար կը հանդիպենք, քո աչքերի մէջ նայելով ես կ'իմանամ, թէ ինձ յիշել ես միշտ... Ես այստեղ անշարժ պիտի սպասեմ քո գալստեան:

Երկնքի կապոյտը գրկել էր Թեասդիայի լեռների բարձունքները և նրանց լողացնում էր թափանցիկ մըշուշով, որի ներքև ծաղկած նշենիններով շրջապատուած բարձրանում էին յունական մի հին վանքի աւերակները ինչպէս խորհրդանշան մի կորած հաւատքի:

Նուրէդդին փաշան իր բանակը գրել էր այդտեղ առաւօտից ի վեր և քաշուելով իր վրանը խոր մտածութեանց մէջ էր ընկել:

Յունաց դէմ իր մղած կռիւների ընթացքում երկտասարդ զենքերալի գաղափարները բոլորովին փոխուել էին: Նա այլևս այնքան ջերմ հաւատք չունէր այն սկզբունքների անսխալականութեան մասին, որ ունէր առաջ և որ ցանկանում էր իր հայրենիքում տարածել: Ճակատամարտից ճակատամարտ իր առաջնորդած մարդկանց տոկունութիւնը, պարզ ու սիրելի զուարթութիւնը, միամիտ հաւատը, անձնուիրութիւնը և առաքինութեան նրա առաջ բոլորովին այլ աշխարհ էր բացում: Մուսուլմանական կրթութիւնը մոռնալու գերբնական ճիգեր գործ գնելուց յետոյ նոյնքան գերբնական աշխատութիւնով տարիների ընթացքում ձեռք բերած ու սեփականացրած իր տէօրիաններից մի բացարձակ համոզում միայն մնացել էր նրանում, այն որ մինչև այդ օրը իզուր է անցկացրել իր ժամանակը:

Նստած մի փոքրիկ աթոռի վրայ կարտեսներով և

պլաններով ծանրաբեռնուած մի սեղանի առաջ՝ նա վրայ փոքրիկ դռնից դուրս էր նայում, նայում էր ծաղկած նարնջենիների վերջալոյսի ճառագայթների հանդէպ գուռնաւորուած ծաղիկներին, հին վանքի աւերակներին և դիմացի բլուրներին և մտածում էր իր կին Էմինէի մահուան մասին, որ իրեն յայտնել էր խոր թէմմէնայից (գլուխ տալ) յետոյ Մէքքէյից եկող Ալի-բէյը մի վճռական ճակատամարտի նախորդ օրը:

—Նա մեռաւ Մէքքէյի դիմաց, ասել էր Էմինէի պահակախմբի գլխաւորը, ես ամեն միջոց գործ դրի նրա տանջանքները մեղմացնելու համար, բայց իզո՛ւր: Նա իմ և Շէյխ Սադուլլահի հետ մենակ էր իր վերջի խօսակցութեան ժամանակ, նա չցանկացաւ իր վերջին կամքին հաղորդակից անել աղախիններին ու պահնորդներին, որոնք նրան մօտեցան մահից յետոյ նրան պատանելու համար: Նա ինձ յանձնարարեց ձերդ պայծառափայլութեան յանձնել Շէյխի տուած թալիսմանը և ահա ձեզ եմ ներկայացնում:

Նուրէդդին փաշան բարձրացրել էր իր գլուխը ստուգելու համար միայն, թէ Ալի-բէյը իրեն չի ծաղրում և երբ տեսել էր նրա խոնարհ գլուխ տալը, ասել էր նրան հանդարտութեամբ.

—Շնորհակալ եմ, դուք իմ անձի մօտ ատուաչէ կը մնաք, ձեր գունդը իմ հրամանատարութեան տակ է, առայժմ գնացէք հանգստանալու:

Երկրորդ օրը ճակատամարտի ամբողջ տևողութեան ընթացքում նա իր հրամանները տուել էր հանդարտ ու սառնարիւն կերպով. բայց երեկոյեան, երբ մենակ էր մնացել, նրան թուացել էր, թէ լսում է Ալի-բէյի ձայնը և ստրջացել էր, որ ամուսնացել էր Էմինէի պէս մի կնոջ հետ, որ ուրջան ցանկութիւն էր առթում, այնքան սիրոյ զգացումը յետ էր մղում: Եւ թէև նա ամեն մի դժբաղդութեան հանդէպ սառնարիւն էր եղել, բայց այս անգամ հակառակ իր կամքին անձնատուր էր եղել

մերամաղձոտութեան և ցանկանալով դրան վերջ տալ, սկսել էր ամեն երեկոյ իր հին բարեկամներից մէկի այցելութիւնը ընդունել, որ պարիզեան մի մեծ թերթի թղթակից էր:

Այդ երեկոյեան էլ նոյն թղթակիցը գտնուում էր նրա վրանում և գանգատուում, որ դեռ Թեսաղիայումն է գտնուում, նա կարօտել էր Պարիզը իր հաճոյքներով: Նա չէր կարող այլևս առանց գեղեցիկ կանանց ապրել, մինչդեռ անիծուած պատերազմը դեռ երկար տևել էր սպառնում:

Փաշան թայլ տուեց, որ ընկնի մօնօկլը մեծ գլըր-դոցով և կարտէսների տակ թագնուած ծխախոտի տուփից մի սիգար վերցնելով վառեց և սկսեց նայել իր խօսակցի վրայ՝ հասկանալու համար թէ նրա խօսածները ինչ տպաւորութիւն են թողնում հէնց իր վրայ և:

— Սիրելի բարեկամ, ասաց նրան, այն հաճոյքները, որոնց մասին խօսում էք, գուցէ իմ մօքի վրայ տևական ազդեցութիւն թողնէին, եթէ ես չճանաչէի թափառական մի թուրք անառակուհու, որ ինձանում ներշնչեց անբուժելի ու խելագարացնող սէր: Նրա մարմինը գեղեցկութեան հրաշալիք է:

Թղթակիցը աշխուժով հետաքրքրուած իր օթոռը մօտեցրեց գեներալին:

— Ես գտնում եմ, վերջացրեց փաշան, որ ձեր կիսաշխարհի կանայք սիրոյ լիակատար բաւականութիւնը չեն տալիս մարդկանց, որովհետև արդէն նրանց զգացումները արհեստականացած են:

Լսուեց այդ րօպէին դրսից խաղաղ լռութեան մէջ մի գեղեցիկ ու հնչիւն ձայն, որ երգում էր.

— Ով որ տխուր է և մենակ, թող գայ ինձ մօտ, ես նրան կը մխիթարեմ:

Նուրէդդինը ձգուեց և յուզումից խեղդուած ձայնով իր վրանի շուրջը գտնուող թիկնապահներից մէկին հրամայեց.

— Թող այդ կնոջը այստեղ բերեն, գուցէ լրտես է, թող իսկոյն լռեցնեն նրան:

Լէյլան մտնելով փաշայի վրանը, ուղեց գեներալի ձեռքը համբուրել, ինչպէս սովորութիւն ունեն ժողովրդի աղջիկները, երբ բարձրաստիճան մարդու են հանդիպում:

— Ես եկայ Մուհամմէտին փնտռելու, որ դեռ չի վերադարձել Անատոլու-Հիսար, և որքան ուրախ եմ, որ քեզ եմ հանդիպում, յաղթական փաշա, որի քաջութեան գործերը սրանից յետոյ մայրերը պիտի երգեն իրենց մուսուլման որդիների օրօրոցների մօտ: Խնդրում եմ, հրամայիր, որ իմ որդուն յայտնեն, թէ ես եկել եմ և լուր բերեն ինձ, թէ նա դեռ երկար կը մնայ այստեղ:

— Թող մեզ մենակ, ասաց փաշան Փրանսերէն լեզուով միակ պահնորդին, որ նրա առաջ կանգնած իտալացիները նրա հրաւերներին էր սպասում:

Ինչպէս է հասել նա Թեսաղիա: Ո՞վ է նրան առաջնորդել: Ինչքան գեղեցիկ է մնացել նա այգբան երկար ճանապարհորդութիւնից յետոյ: Նա իսկապէս եկել է Մուհամմէտի թէ իրեն համար: Եւ այդպիսի ուրիշ հարցեր ունէր նրան տալու Նուրէդդինը նրան իր մօտ նստած տեսնելով:

Փաշան համբուրում էր նրա չրթներն ու աչքերը նրանից խոստում ստանալով, որ հէնց երկրորդ օրը մի պահակի հետ կը համաձայնուի Սթամբուլ վերադառնալ: Վերջապէս քիչ տատանումից յետոյ հարցրեց իրեն ամենից շատ աւելի հետաքրքրող խնդրի մասին:

— Ես եկել եմ թէ քեզ, թէ Մուհամմէդի համար, ինկատի ունենալով, որ պատերազմի դաշտում ձեզ երկուսիդ միասին կը գտնեմ: Ես անկանոն զինուորների ուղեկցութեամբ եկայ մինչև այս աւերակները, ուր չորս օր ձեր գալստեան էի սպասում և այժմ, փառք Աստուծոյ, մենք իրար տեսնում ենք: Ինչ որ է, այդ ու-

չինչ, դու միայն այն ասա, թէ Մուհամմէդը արդարաց-
րել է իր վրայ դրուած յոյսերը, ասաց նա հայրենասէր
մօր հոգացողութեամբ, որի մէջ պատերազմասիրի
բնազդները զարթնել էին:

Նուրէդդինը, որ իր եւրոպականացած թուրքի ար-
տաքինի տակ պահել էր դեռ իր ցեղական բնազդները,
այդ միջոցին դերեզմանից գլուխ բարձրացնող մի խա-
լիֆի հպարտ տեսքը ստացաւ: Նա մօնօկլը աչքից վերց-
րեց և շատ քաղցր ու հնչիւն ձայնով ասաց Լէյլայի ա-
կանջին ինչպէս յաղթական երգի բառեր.

— Մուհամմէտը կուռում էր ինչպէս առիւծ և ես
միայն նրան վստահացայ իսլամի դրօշակի պահպանու-
թիւնը:

Լէյլան դողաց յուզումից:

Մի րոպէ լուռ լսեցին իրենց հոգու ձայնը, որ մու-
սուլմանական կրօնի մօտալուտ յաղթութեան գաղափա-
րով ուռճացած նրանց շնչառութեան աւելի ներդաշնա-
կութիւն էր տալիս:

Լէյլան ասաց.

— Քո մարդիկը ինձ արգելում էին երգել, «փաշան
քեզ կը բանտարկի,» ասում էին նրանք, մինչդեռ մի
գաղտնի ձայն ինձ հարկադրում էր երգել, «դու գտնուում
ես քրիստոնէական վանքի աւերակների մօտ, ասում էր
նա: Երբ ինձ բերին բո վրանը, ես իսկոյն ճանաչեցի
քեզ, թէև մի րոպե շատ է երկարել, բայց չուզեցի քեզ
սիրոյ խօսքերով դիմել առաջին րոպէից, որովհետև մի
գեաւոր և քո մեծամեծները քեզ մօտ էին: Դու ցան-
կանում ես այժմ, որ ես պահակախմբով վերադառնամ
Սթամբուլ, ուր ի հարկէ ինձ կը տեղաւորեն քո տներից
մէկում: Հարուստ մարդիկ ցանկանում են միշտ ազ-
քատների միակ զուարճութիւններն էլ նրանց ձեռից
խլել, բայց հոգ չէ, ես կը հնազանդուեմ քեզ, որովհե-
տև դու իսլամի պաշտպան դարձար:

Երկրորդ օրը արշալոյսին նա պատրաստ էր մեկնե-

լու և որովհետև իրան այլևս ազատ չէր համարում, նա ծածկել էր իր դէմքը եաշմակով (քող), որ անցորդները չտեսնեն: Նուրէդդինին այդ բանը ուրախացրեց, նա մօտեցաւ նրան, բռնեց ձեռքը և մօտեցրեց շրթներին:

— Մի մեծ տխրութիւն համակել է իմ սիրտը, ասաց փաշայից բաժանուելիս Լէյլան, ահա չորս ամիս է, որ լսել եմ մի հարուստ տիկնոջ, էմինէ հանըմի մահուան մասին. նա ինձ նկատմամբ միշտ բարի էր եղել: Նա մեռաւ Հիշագում: Նրան ես շատ էի սիրում, նրան խոստովանել էի իմ դէպի քեզ տաժած սէրը, նոյն իսկ ցոյց էի տուել նրան քո լուսանկարը... Նա քո դիմադժերը տեսնելուն պէս սկսեց ինչպէս խենթ կենդանի վազելով հեռանալ իմ մօտից... Խեղճ...

Նուրէդդինը նրա դաստակը բռնեց և յուզումից դողացող ձայնով.

— Ի՞նչ ես արել այդ, ասաց, էմինէ-հանըմը իմ կինն էր:

Լէյլան իրան զգաց մի սարսափելի դժբաղդութեան ծանրութեան տակ խորտակուելիս, նա գուշակեց իսկոյն, որ ինքն ակամայ պատճառ է դարձել էմինէի մահուան և դանդաղ շարժումով Նուրէդդինին իրանից հեռացրեց.

— Միայն դու ես մեղաւոր, ես չէի իմանում ոչինչ քո կեանքից, և հիմայ, որ ծանօթ եմ էմինէի թշուառութեան պատմութեան հետ, ես քեզ համար էլ նոյնը պիտի լինիմ, ինչ որ եղել եմ շատերի համար:

Նա թողեց բանակը առանց մի բառ իսկ աւելացնելու: Յունական վանքի աւերակների մօտով անցնելիս նա տեսաւ ու ճանաչեց Ալի-բէյին, որ էմինէի մեկնելու օրը իր վրայ քար էր արձակել և երկար նայեց նրան:

Այդ օրը Ալի-բէյը նստած զինուորների մի խմբի մէջ, ցանկանում էր նրանց պատմել իրենց հոգին կրթող ազնուացնող մի պատմութիւն: Նրանց գլխի վերև ծաղ-

կած էին նշենիները, որոնց ծաղիկներին սիրոյ համբոյր էր տալիս բնութեան քնքոյշ շունչը, սպիտակ թերթերը գանգաղ յուզումով դողում էին, պոկում, մի րոպէ տարածութեան մէջ թռչում դողդողում, ապա ընկնում էին գետնի վրայ, ուր իսկոյն վարդի գոյն էին ստանում:

Ջինուորները անհամբեր սպասում էին, թէ ինչպէս պիտի բացատրի իրենց հոգու գազանիքները իրենց հարիւրապետը, որ ամեն մի ճակատամարտից յետոյ նրանց հետ խօսում էր Աստուծոյ գործերի մասին:

—Նայեցէք այս գեղեցիկ ծաղիկներին, իմ առիւծներ, և ձեր սիրտը ուրախութիւնով պիտի լքցուի: Մեռնել Իսլամի համար սուրբ և գեղեցիկ բան է, որովհետեւ ձեզ համար է պահում Աստուած ծաղկազարդ դրախտը, ուր յաւիտենական երջանկութիւն պիտի վայելէք:

Ալի-բէյը գիտակից զինուորական էր, նա սովորութիւն ունէր իր զինուորներին մահուան ենթարկուելու պատրաստել:

—Նախ քան ձեր հոգին Աստուծոյ կը յանձնենք, դուք պարտաւոր էք թշնամու վեց գլուխ կտրել: Սթամպոլին մենք տիրել ենք արիւնով և երբէք յետ չպիտի տանք, որովհետեւ յափշտակիչ քրիստոնեաները իրենց անձնական շահերի համար ցանկանում են մեր խալիֆի մայրաքաղաքը մեր ձեռից խլել, մինչդեռ մենք նրան պետք ունինք մեր սուրբ հաւատքի պայծառութեան համար: Բոլոր ունկնդիրները միաձայն գոչեցին.

—Փառք Աստուծոյ, թող Սուլթանը ապրի հազար տարի:

Մի ծերունի դիմեց Ալի-բէյին:

—Մենք բեզ լսում ենք: Դու ասացիր, որ ուզում ես մեզ պատմել մի նոր պատմութիւն, մի դէպք, որ Հիշազում կատարած վերջին ճանապարհորդութիւնից, մեզ համար նոյնքան հետաքրքրական է լսել նորից ոսկեայ մազերով Սուլթանուհու և Մուհամէդդի մազերից մի:

փունջ պարփակող ագամանդի պատմութիւնը, թէև շատ անգամներ ենք լսել:

— Զինուոր, ասաց Ալի-բէյը, ձեզ պատմելիք պատմութիւնս սուրբ է, նա յուզում է իմ սիրտը: Ես ցանկանում եմ խօսել մի յայտնի թուրք կնոջ մասին, թող նրա յիշատակը օրհնուի: Նա մեռաւ իր հայրենեաց սիրոյ և իր հաւատքի համար Հիջազում, ուր գնացել էր Շէյխ-Իւլ-Իսլամի հրամանով մի սուրբ թալիսման բերելու և ահա հէնց այդ թալիսմանի շնորհիւ է, որ մեր դեներալ Նուրէդդին փաշան մեզ առաջնորդում է յաղթութիւններից յետոյ դէպի նոր յաղթութիւններ: Լսեցէք:

Մէքքէյի դիմաց Էմինէ-հանըմը ուժասպառ այլ ևս չէր կարողանում իր ձիու թամբի վրայ նստած մնալ: Մեր առաջ տարածւում էր արծաթափայլ տերևներով ոլորուն փշերի և բազրջուկների մի ընդարձակ դաշտ մինչև հարիզոնը: Էմինէ-հանըմը հոգեվարքի մէջ էր: Նրան գրկեցի ինչպէս գրկում են մի երագուն երեխայի, որին չեն ցանկանում զարթեցնել և դրի նրա տանջուած մարմինը գետնի վրայ միակ ծեծինու զով ստուերի ներքոյ, որպէսզի աւելի հանգիստ լինի նրա դեռ կենդանի հոգին: Նրա ոսկեգոյն մազերը գրկել էին դժգոյն այտերը, նրա թարթիչները նուրբ ու թափանցիկ էին ինչպէս նոր ծնուած հաւալունի փետրիկները, նրա աչքերի լոյսը փայլում էր ինչպէս վերջալոյսի ճառագայթ նուրբ մետաքսի տակից, նրա մանուշակագոյն զգեստը լայն բացուած ցոյց էր տալիս նրա նիհար կուրծքը, որ իր նիհարութիւնով հանդերձ գեղեցկութեան օրինակ էր...

— Էֆէնդիմ, նրան ընդհատեց ծերունի մի զինուոր, դուք պատմում էք, ինչպէս գեավուրները սովորութիւն ունեն պատմել: Մեզ հանրմի մարմինը չի հետաքրքրում, պատմիր նրա հոգու մասին:

Ալի-Բէյը փակեց աչքերը, դանդաղ մի դժգունու-

թիւն նրա գէմբը ծածկեց և մեղմ կերպով շարունակեց նա:

—Նրա շուրջը մթնոլորտը մեղմ ծածանւում էր, երկնքի ջերմութիւնից բաշտած ցօլը ոսկեգոյն գնդակներին նման օրօրում էր տարածութեան մէջ, ծիթենին բաղցր ստուեր էր ձգել նրա վրայ, նա կարող էր խաղաղ մեռնել: Եւ նա մեռնում էր յոգնութեան շնորհիւ, ուխտագնացութիւնը նրան սպանեց: Շէյխ Սադուլ լահը շուտ կը գայ, հարցրեց նա նուաղկոտ: «Սպասիր, համբերիր, իմ ազնիւ քոյր, պատասխանեցի ես: Մահը համբերել չգիտէ, ասաց նա վերջապէս, տես, նրա ստուերը իմ ճակատի վրայ է շրջում»: Գնա Շէյխի մօտ և նրան առաջնորդիր այստեղ, որովհետեւ ես չեմ կարող գնալ դէպի նա, իմ մարմինը վաղուց է, որ մեռել է, միայն հոգիս է ապրում: Յանուն Աստուծոյ, խնդրում եմ քեզ, գնա Շէյխին բեր, որովհետեւ ես չեմ ցանկանում մեռնել առանց խոստումս կատարելու, առանց ստանալու այն թալիսմանը, որ բանականները առաջնորդում է դէպի յաղթութիւն: Լսիր, եթէ դու չես հնազանդուիլ իմ հրամաններին, դու դաւաճանած կը լինես քո Աստուծուն ու քո գեներալին»: — «Ասա ինձ, ընդմիջեցի նրան անձկութեամբ, Շէյխ-իւլ-Իսլամի հարէմում իմ եղբայր Իբրահիմին սպաննողը դու ես եղել:

«Ռժգոյն մի կարմրութիւն վերջին անգամ ներկեց նրա այտերը և մի գերբնական ուժով, որը միշտ նրան կեանքի սարսափների հանդէպ անգրգուելի էր պահել, նա հանդարտ ու վեհ չեշտ տուեց իր խօսքերին. «Ես սպանեցի, այո՛, քո եղբորը մի կացնով, նրա արիւնը և ուղեղը ցատկեցին իմ գէմքի և իմ ձեռների վրայ: Նա մի դաւաճան էր, որ ցանկանում էր սպանել իր գեներալին, նա ինքը խոնարհեցրեց գլուխը իմ առաջ, որ արդարադատ գործը կատարելիս ինձ օգնի: Եթէ հաւատում ես, որ քո արիւնը կապտամբուի քեզ մաքուր թողնելուց և դու էլ կը դաւաճանես քո գլխաւորին, իմ

շատ սիրելի ամուսնուն, տո՛ւր այդ դաշոյնը, որ գօտկումդ ունես և առանց ձեռս դողալու քեզ էլ կը սպանեմ»։ «Մաշալլահ», (Թո՛ղ Աստուծոյ կամբը լինի), «Եարաբըն (Տէր), ով կասի, որ դու կին ես, գոչեցի հիացած. ո՛վ իմ աչքերի լոյս, ո՛վ ոսկի և քնքոյշ բաշեր ունեցող առիւծ, մի մեռնիր, ես կը հնազանդուեմ քեզ։

«Նա երկար լսում էր դէպի Մէքքէյի մզկիթները վազող իմ նոյոյգի ոտնաձայնը։ Երբ վերադարձայ Շէյխ-Սադուլլահի հետ, նա մեռնելու մօտ էր, կամենում էր վերջին կարևոր գործը կատարել։ Շէյխը մօտենալով նրան կանգնեց շատ ուղիղ նրա սնարի մօտ, իր սպիտակ ֆարաշայի մէջ նա թւում էր մեր սուրբ մարգարէ Մուհամմէդը, որ եկել է մեռնող մուսուլմանուհուն օգնելու։ Նա ծեր էր և գրեթէ ոչինչ չէր տեսնում, միայն նա իր դողդոջուն ձեռներով շօշափում էր ու ճանաչում մարդկանց։ Եւ այդ ձեռները նա հանդարտ դրեց էմինէի երեսի վրայ ու ասաց. «Խօսիր, աղջիկս, ես քեզ այժմ ճանաչում եմ»։ «Ես Շէյխ-իւլ-Իսլամի առաքեալն եմ, պատասխանեց նա շնչասպառ ձայնով. ես քեզ եմ բերում նրա մի նամակը, նա իմ կրծքի վրայ է քրտինքով թրջուած։ Ես իմ միսիս արդէն կատարեցի, դու էլ մի ուշանար թալիսմանի սուրբ խօսքերը դրել, որոնց ազդեցութեամբ մեր բանակը յաղթական պիտի դուրս գայ այս ճակատամարտում։

«Յետոյ դառնալով ինձ աւելացրեց. «Առաջին բանակում հարիւրապետ Ալի-բէյ, ինչպէս հաւատարիմ ծառայ քո միապետին և քո հրամանատար իմ սիրելի ամուսին գեներալ Նուրէդդին-փաշային իսկոյն կը գնաս Թեսալիա, ուր Շէյխ-Սադուլլահի գրած խօսքերը կը յանձնես քո հրամանատարին»։

Նա մեռնելու պատրաստ էր այլևս, նրա թոյլ կուրծքը խորտակում էր, նրա դէմքը գնալով աւելի մեռելային արտայայտութիւն էր ստանում։—«Շէյխ Սադուլլահ... շատ եմ տանջւում... ես սիրում էի իմ զօրական

ամուսնուն, որ այսօր մեր փառաւոր միապետի բանակներից մէկն է առաջնորդում, նա առանց վշտանալու ինձ թոյլ տուեց գալ Հիշաղ և իրանից հեռու մեռնել մենութեան մէջ, ինչպէս մի վատ սերմ, որ քամին ձրգում է հովտի տարածութեան մէջ: «Խաղաղութեամբ մեռիր, աղջիկս, քո ձայնի հնչիւնը և քո դէմքի գծերը, որոնց շօշափում եմ, ինձ ամեն բան բացատրեցին: Ես ճանաչում եմ քո հոգին, դու բարձրագոյն սէրն ես, որ մարդիկ յետ են մղում, որովհետև չեն կարողանում հասկանալ: Ես մեռնում եմ Հիշաղի սուրբ հողի վրայ, Մէքրէյին շատ մօտ առանց մուէզզիների ձայնը լսելու...»:

«Շէյխը իր արտասուածքով դէմքը ուղղեց դէպի Մուհամմէդի գերեզմանը և ուղիղ կանգնած, ձեռներով ականջները պահած անսահման քաղցրութիւն ունեցող ձայնով երգեց. — Ալլահու աքբէր (Աստուած մեծագոյն է):

Մի խաղաղ ժպիտ էմինէի դէմքի վրայ սփռեց չը տեսնուած գեղեցկութիւն, նա աչքերը դանդաղ բաց արաւ, նայեց չորս կողմը և... փակեց յաւիտենապէս:

— Ամեն, ասացին զինուորները ծանրութեամբ:

— Թո՛ղ Աստուած էմինէ-հանըմի հոգին իր սուրբ հովանաւորութեան ներքոյ առնի, ասաց հնչիւն ձայնով ամենատարիքով զինուորը հայեացքը ձգելով Ալի-բէյի վրայ, որ դողում էր:

Զինուորները խոնարհ և ուշադիր սպասում էին իրենց հարիւրապետի հրամանին, որ գնան հանգստանան:

Բոլորովին յոգնած և անտանելի զրկանքների ենթարկուած երկար ճանապարհորդութիւնից վերադառնալով Լէյլան նստել էր իր բնակարանի քանդուած պատի վրայ և դիտում էր Բօսֆօրը: Մի չարագուշակ շունչ տեսարանի ներդաշնակութիւնը ոչնչացրել էր: Այլ ևս չէին երևում սպիտակ առաքաստաւոր նաւակները, որ

հանդարտ սահում էին ջրի վրայով, չէին նկատում և խաւար ջրերի վրայ նաւերի ֆոսֆորաւիայ հետքերը, և ռոպացիների Անատոլու-Հիսարից բիչ հեռու շինած մի գործարանի ծխնելոյզից բարձրացող թանձր ծուխը ծածկում էր ամեն բան: Շինում էին նրանք մի օժանելիք, որի մասին բոլորովին չէր լսել Լէյլան, բայց ինչպէս երևում է քրիստոնեաները շատ էին սիրում այդ օժանելիքը, որը մեծ քանակութեամբ էր ծախւում:

Հին ճարտարապետութեան նմոյշներ եղող գեղեցիկ պալատները այրուեւ լէին գեաւուր բանուորների ձեռքով, որոնք այժմ ամեն կիրակի և երկուշաբթի օրերը շրջագայում էին նրանց աւերակների մէջ գինու ծակող հոտ արտաշնչելով օդի մէջ:

Խաղասէր թուրքերը, որոնք սովորութիւն ունէին ամեն երեկոյ սպիտակ գիշերային շորեր հագած Բօսֆօրի ափին գտնուող իրենց տների պարտէզներում նըստել ու նարգիլէ ծխել, այժմ ցաւով տեսնում էին թանձր գործարանային ծուխը, որ բարձրանում էր, բարձրանում, ապա հանդարտ նստում՝ նրանց սպիտակ շորերի վրայ հազարաւոր սև բծեր թողնելով նրանց վրայ: Իրենց գոյութիւնը կեղտոտող նոր քաղաքակրթութեան այդ զգուելի բանին դիմագրել չէին կարող, և իրանց տանջուած հայեացքները ջանում էին ուղղել հակառակ կողմ, ուր տեսնում էին արևի ճառագայթները վերջալոյսի ժամանակ ծովի փրփուրների հետ խաղ անելիս:

Բանուորների գալուց յետոյ շրջակայքը սկսուեցին անապատանալ, կտրուեց նոյն իսկ այն հսկայ հինաւուրց ծառը, որ աղբիւրի վրայ հովանի էր անում և որի ստուերի տակ հարսնեւրն ու աղջիկները հանգիստ զրոյց էին անում: Լէյլան տեսնելով այս բոլոր փոփոխութիւնները մահու չափ տխրում էր և այլ ևս չէր համարձակւում իր սիրոյ երգերով յոգնած անցորդներին հրաւիրել իր մօտ: Գործարանի մարդկանցից մի քանիսը

ցանկացել էին նրան սպանել, որովհետև մերժել էր իր սէրը նրանց, ուրիշներ էլ ցանկացել էին նրան կողոպտել, նրանց աչքը չէր կարողանում տանել և այն քիչը տեսնել, որ ունէր ինքը: Նա վախեցած եկել ապաստանել էր դէրվիշ Սաադէթդինի մօտ, որ նրան տեսնելով վրդովուած ասել էր հանդարտութեամբ.

—Հանդարտ, աղջիկս, դու խորտակում ես մեր հանգստութեան ներդաշնակութիւնը:

Դէրվիշ Սաադէթդինը շատ ուրախ էր, որ դժբաղդ անառակուհին վերջապէս ապաստան է գտել, բայց նրան դիւր չէր գալիս, երբ այս վերջինը շարունակ յիշեցնում էր նրան գեավուրների ներկայութիւնը, որը բարի դէրվիշը ցանկանում էր մոռանալ: Բացի այդ անառակուհին խռովում էր նրա դաշտային բաւականութիւնները իր չարածճի աշխուժութեամբ: Գառները, թռչունները, նոյնիսկ սօֆթաները (աստուածաբանութեան ուսանողներ) նրանից վախում ու հաւաքւում էին թէքքէյի շէմքի վրայ:

Մի օր էլ Լէյլան սիրոյ ցոյցեր սկսեց անել: Դէրվիշի հոգին խռովուեց և թէև մինչև այդ օրը չէր ցանկացել նրան համոզել անառակութիւնը թողնել և պարկեշտ կերպով ապրելու մասին մտածել, որովհետև հաւատացած էր, որ ոչ մի անառակ կին չի կարող պարկեշտ դառնալ, նա այնուամենայնիւ ուզեց այս անգամ փորձել:

—Աստուած տուել է քեզ այնպիսի գեղեցկութիւն, որ շատ քչերին է տալիս և որ սիրելի է տեսնել, բայց ինձ արած քո սիրոյ առաջարկութիւնը խելօք դատողութեան հետեանք չէ: Ես Սթամբուլ գնալիս միշտ քեզ համար այլ և այլ դեղեր էի բերում, որ դու կարողանաս քս մարմինը աւելի թարմ ու գեղեցիկ դարձնել, որը քեզ շատ էր գրաւում. բայց եթէ դու դէպի ինձ քո յարգանքը կը պակասեցնես, ես վերջ կտամ իմ գնումներ-

րին, որոնք ինձ այնքան անհանգստութիւն են պատճառում, որովհետեւ չգիտեմ պայծառ կարմիրը թէ դժգոյն կարմիրն է սազում քո մտրմին: Դու զարգարիւր քեզ ինչպէս մի գեղեցիկ վարդ, բայց երբէք մի ցանկանար մտերմական յարաբերութիւնների մէջ մտնել ինձ հետ, որովհետեւ այն ժամանակ ես քեզ անառակ կը կոչեմ և իմ եսի համար քեզ դուրս կանեմ այստեղից, իսկ ինչո՞ւ այդ անել, երբ իրար հետ հաշտ կարող ենք ապրել: Աստուծոյ մեզ ցոյց տուած այս տեղում:

Լէյլան նրա մօտից հեռացաւ այնպիսի քայլերով, որոնցմով արտայայտում էր աւելի շատ հոգու քան մարմնի յոգնածութիւն:

Նա մենակ էր և այդ մենակութիւնը իրեն սարսափեցրեց մի րոպէ: Եւրոպացի բանուորները հետեւում էին նրան, անպատկառ ակնարկութիւններ անում, ցոյց տալիս նրան արծաթեայ դրամներ բոլորի ներկայութեամբ:

Գիւղի երեխաները տեսնելով այդ հետեւում էին նրան ու գոչում:

—Չի ամաչում, չի ամաչում, գեաւուրների բարեկամ է դարձել:

Նա ամօթխած ու սարսափած կրծքին սեղմեց ծանր կաշեայ կօշիկները և սկսեց փախչել բոկոսն: Նա յետ էր նայում երբեմն ստուգելու համար թէ գործարանի բանուորները իրեն հետեւում են: Մէկը աղաղակեց.

—Անառակ, անառակ:

Կանայք հաւաքուած աղբրի եզրին սկսեցին նրան բամբասել, տղամարդիկ սրճարաններից դուրս էին վազում նայելու նրա վրայ, մի երեխայ աւելի առաջ գնաց, այն է մի մեծ քար ձգեց նրա յետևից գողալով:

—Աստուած աչքերդ հանի, որ գեաւուրներին թոյլ ես տալիս համբուրել:

Նա աւելի արագ սկսեց փախչել:

Խաղաղասէր մի կրօնաւոր իր մզկիթի դռնից դուրս եկաւ և մտնելով ժողովրդի մէջ ասաց.

—Այս աղջիկն էլ, գառնուկներս, Աստուծոյ արարած է, նա սրան գոյութիւն է տուել, երևի նրա համար, որ սա էլ պէտք է մարդկութեան: Մի խառնուէք այնպիսի գործերի մէջ, որ հասկանալ չէք կարողանում, իսկոյն գնացէք ձեր տները:

Բարի մուսուլմանները հնազանդուեցին նրան: Նա մենակ հետևեց Լէյլային, որին բանուորները այլ ևս չէին հետևում և կանչեց նրան.

—Սպասիր, աղջիկս, ես եմ, Հօջա-էֆէնդին, քեզ ասելիք ունեմ:

Լէյլան կանգնեց:

—Հոգիս, ասաց Մօլլան, այստեղի գաղափարները փոխուել են, բարքերը այլ ևս առաջուայ արժանաւորութիւնն ու ծանրութիւնը չունեն, գործարանում բանող Եւրոպացիները տակնուվրայ են արել ամեն ինչ: Այլ ևս այս տեղերը մի շրջիր: Եթէ մենք մենակ լինէինք, դու կարող էիր անել ինչ որ ուզենայիր և ոչ մի բոլորէ մենք քեզ չէինք ցոյց տալ, թէ նկատել ենք բոլորածները: Ես քեզ ներում եմ... Թող քրիստոնեայ միսիօնէրները երևակայեն, թէ քեզ նման կանանց կարելի է ուղղութեան բերել քարոզներով: Ես այդպէս մտածել չեմ կարող, հոգիս... Արն ինչ որ լաւ ես կարծում, առիւծս, և թող Աստուած քեզ օրհնի, բանի որ քեզ ստեղծել է: Մի օր դու անպայման լաւ կը լինես, հաւատում եմ ես դրան:

Յետոյ ձեռքը մեկնեց նրան համբուրելու ու հեռանալով նրանից մտաւ բարձր մինարէտաւոր իր մզկիթը:

• Երկրորդ օրը Լէյլան բարձրացաւ իր տան աւերակների վրայ և նստեց ամենաբարձր տեղը: Նա մտածում էր թողնել Պօլիսը, ուր գեաւորները մուտք էին գործել ու խանգարում էին բարի մուսուլմանների կենցաղավարութիւնը, և գնալ Հիշազ, ուր գեռ միմիայն Մու-

համմէդ մեծ մարգարէի հետեւողներն են իրաւատէր,
բայց...

Յանկարծ նշմարեց Նուրէդդին-փաշային, որ պա-
տերազմից յաղթանակով վերադարձել ու եկել էր ժո-
ղովրդի աղջկայ, մուսուլման աղջկայ սէրը խնդրելու:
Լէյլան վազեց դէպի նա և ասաց նրան.

—Ես քո հրամանների տակ եմ, փաշա, ինչպէս ցան-
կանաս. կապրեմ այնպէս, որովհետեւ գեւովուրները այս
գործարանը հիմնելով իրենց բանուորների միջոցով
ինձ անհանգստացնում են:

Մուսուլման փաշան իրան երջանիկ զգաց:

Թարգ. տաճկ. ԳՐ. ԵՂԻԿԵԱՆ

«ՊՕԷՏ, ԱՍԱՑ»

Պօէտ, ասաց վառ կարմրաթուշ
Սիրուն տեսքով մի գեղ կոյս.
«Է՞ր չես երգում սիրոյ անուշ
«Ուրախ երգեր լիայոյս...

Է՛հ, քուրիկ ջան, էլ չեմ սիրում
Բո գեղ այտի կարմիր վարդ.
Սիրտս գտաւ քո թոյլ զրկում,
Մաքուր սէրը առանց գփրդ...

Այժմ, քուրիկ, ես երգում եմ
Անգարդ սիրոյ գեղ կրծքին.—
Ա՛խ, այդ սէրը, որ երգում եմ,—
Խեղճութիւնն է լալազին

Ձե՛մ որոնում էլ ձեզանում
Կենսաժախտ վառ վարդեր.
Խեղճի վէ՛րքն եմ ես որոնում,
Տալիս նրանց համբոյրներ...

Մնաս բարեաւ, քուրիկ սիրուն,
Թէ սիրում ես աներկբայ,—
Ա՛խ, աղօթի՛ր սիրով անհուն
Խաչս տանեմ Գողգոթա...

Յ. ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ

ՄՕՐ ՅԻԺԱՏԱԿԸ

Դ.

Օձը իւր թոյնը թափելու համար խորութիւն չի դնում մարդկանց մէջ: Նա իւր խայթոցն իջեցնում է անխտիր ամէնի մարմնի մէջ, ով հանդիպի: Ծիշտ այդպէս է և ատեցող ու չար կիւնը: Կնոջ ատելութիւնը ոչ խորութիւն և ոչ չափ ու սահման ունի: Նա կոյր է ու կատաղի և վայ նրան, ով չար կնոջ ատելութիւնն է շարժում իւր վրայ:

Մակարեանց տունը երեք տարի էր որ ողողուել էր Նազլուի ատելութեամբ: Նա չէր խնայում և տան փոքրին, սիրուն Մանուէլին. ընդհակառակն ամենից առաւել ատելին Նազլուի համար Մանուէլն էր:

Մանուէլը ծնողների վերջնակն էր: Քառասուն տարուայ ամուսնութեան վերջին պտուղը: Հայրն ու մայրը ծերութեան շեմը կոխելով, իրենց ետևն էին թողել երիտասարդ օրերի պայծառ կեանքը, անմխիթար ներկայից և մահով պսակուող ապագայից նրանք իրենց հայեացքը վերցնելով կենդրոնացնում էին անցեալի վրայ, որ իբրև անուշ ցնորք անդառնալի կերպով թռել էր: Այդ անցեալից նրանց վերջին պարզեւ Մանուէլըն էր: Նա տան փոքրն էր, ուստի և ինչպէս ամենայն փոքր՝ սիրելի: Ամուսնացած զաւակները ծնողների խնամքին այլևս կարօտ չլինելով, որոշ չափով օտարանում են ծնողներից. իսկ Մանուէլը, որ դեռ ծնողների խնամքին շատ կարօտ էր, նրանց փայփայանքների մէջն էր տեսնում օր ու արև: Յայտնի բան է որ ծնողներն էլ անհամեմատ աւելի են սիրում այն զաւակին որ իրենց գգուանքին կարօտ է: Բացի այդ, Մանուէլն իւր սիրուն խաժ աչքերով, իւր բաց, պայծառ ճակատով, իւր ձուլահաւ համաչափ դէմքով և իւր համեստ, հեզահամբոյր բնաւորութեամբ շատ սիրելի էր և եղբայրներին ու աւագ հարսին: Ամէնքն էլ նրան սիրում էին. մօր «խօրօտիկ» զաւակն էր Մա-

Նուէլը, հօր «անուշ բալէն», եղբայրներին՝ «սիրելի հօտաղը», Սաւգուլի «ազիզ զառնարածը»:

Միայն նազդուն էր, որ Մանուէլին տեսնելու աչք չունէր։
Նրա ատելութիւնը աւելի բորբոքուած էր կարծես դէպի
Մանուէլին հէնց այն պատճառով, որ բոլոր տանեցիքը, իրեն ա-
տելի էին, և նոյն իսկ ամուսինը, այնքան սիրում էին նրան։

—Ցանն ուտես, չմեծանաս, սատանի ձագ, ասում էր պատանուն Նազու հարսը, երբ Մանուէլը կէսօրին տաւարը ջրվրայ բերելիս կամ առաւօտեան գառներն արօտ տանելիս հաց էր ուզում Նազուից մօր և մեծ հարսի բացակայութեան դէպքում, ու հացը շարտում նրա երեսովը:

Մանուէլը մանկութիւնից սիրոյ և բարութեան շնչով էր մեծացել: Նա իւր մանկական խաժ աչքերով շատ անգամ էր տեսել թէ ինչպէս մայրը՝ իւր փեշումը հաց կամ միրգ դնելով, ձեռքումը տաք կերակրի աման, աղքատ հարկաւորներէ տունն էր գնում նրանց քաղցը յագեցնելու: Շատ անգամ էր Մանուէլը մօր հետ թշուառութեանց վայրերը գնացել. շատ անգամ էլ ինքը՝ երեխան մօր յանձնարարութեամբ աղքատին հաց, պանր, խաւիք կերակուր տարել, հիւանդի վիճակն իմանալու և մօրը տեղեկութիւն բերելու գնացել: Թշուառների շրջանը, որոնց օգնութեան ձեռք էր մեկնում բարի Շողեր տատը, պատանի Մանուէլին էլ սիրելի դարձաւ: Ամենայն թշուառութիւն Մանուէլի գոյթը շարժում, նրա փափուկ մատաղ սրտի վրայ խոր տպաւորութիւն էր գործում: Դէպի մարդիկ արժարժուած այս սէրը տարածուում էր և կենդանիների վրայ ու ամրապնդում այդ քնքոյշ հոգին պատանու մէջ:

—Մանուէլը ջան, գառնուկս, տես, այն խեղճ մագինն ինչպէս է բռբռում. գառն է որոնում, որգի, շուտ գտի հասցրու մօրը, որ կաթ ծծի ու մայրը շատ չմղկտայ, ասում էր մայրը որդուն, երբ ոչխարը կթում էին սարում և երբ գառները մայրերի հօտին էին խառնուում կերակրուելու։ Եւ Մանուէլը քրտնաթոր վազվտում գտնում էր գառը, մօրը հասցնում ու բարի գործ կատարած լինելու գիտակցութեամբ գալիս ու ժպտերես կանգնում մօր մօտը նրա մի այլ յանձնարարութիւնը լսելու։ Պատահում էր, որ հիւանդանում էր մագին կամ գառը, տխրում էր Մանուէլի սիրտը. մեռնում էր նրանցից մէկը, Մանուէլն արցունքները չէր կարողանում զսպել։

Որդու այդ գթոտ մատաղ սրտի վրայ ուրախանում էր մայրը
ու առանց գիտակցելու թէ իւր հոգին է անդրադարձել Մանուէ-

լի մէջ և նրան հրեշտակական մի բնածին բարութեամբ օժտուած համարելով շատ անգամ էր գրկում, գգւում համբուրում նրան բացականչելով, բարի յիշատակ լինես, գառնուկս, քո մօր բարի յիշատակը:

—Մայրիկ ջան, ինչ կնշանակի «մօր բարի յիշատակ», մի անգամ հարցրեց Մանուէլը: Նա շարունակ լսում էր այդ բացականչութիւնը, շատ անգամ էր փորձել իւր մատղաշ խելքով ըմբռնել այդ բառերի իմաստը ու չէր կարողացել հասկանալ:

—Որդի, մօր բարի յիշատակը էն տղէն է, որ ոչ անասունի, ոչ մարդու վատութիւն չի անի, միշտ լաւութիւն կանի: Զի հայհոյի, չի գողանայ, Աստուծուն կսիրի, ժամ կերթայ աղօթք կանի: Էդ տեսակ տղին ամէնքն էլ կօրհնեն, ու «ողորմի» կտան մօրը թէ որ մեռած է: Մայրն այդ ժամանակ երկնքումը կուրախանայ, Աստուծու սուրբ երեսը կտեսնի ու փառք կտայ Նրան, որ լաւ որդի է պարգևել իրեն աշխարհի վրայ: Իսկ եթէ որդին վատ լինի՝ ստախօս, գող, հայհոյող, աղօթքից փախչող, այն ժամանակ մարդիկն էլ նրան կանխօծեն, մօրը կհայհոյեն և երկնքումը խեղճ մայրը գիշեր ցերեկ լաց կլինի, կգրկուի Աստուծու տեսութիւնից և մութ տեղ ընկած կտանջուի: Վատ տղէն մօր վատ յիշատակն է, լաւ տղէն՝ մօր բարի յիշատակը: Հասկանցար որդի, վերջացրեց իւր բացատրութիւնը Շողեր տատը:

—Հասկացայ, մայրիկ, ասաց Մանուէլը, առաւել շուտ սըրտով քան մտքով ըմբռնելով մօր ճառը: Եւ նա յանկարծ տխրեց, կարմրեց և հեռացաւ մօրից իւր արցունքը ծածկելու համար: Նա յիշեց որ Նազլու հարսը շատ անգամ նրան «սատանի ձագ» է ասել «շան գաւակ»: Եւ ուրեմն իւր խեղճ մայրը երկինքը գնալուց յետոյ պիտի տանջուէր որդու պատճառով:

Բարեպաշտական ու բարոյական այս ուղին ամբացնում էին Մանուէլի մէջ և միւս հարազատները: Հայրը որ ծերութեան տարիներում երեցփոխանութեան պաշտօն էր վարում մի ժամանակ, ամենայն շաբաթ ու կիրակի Մանուէլին հետը եկեղեցի էր տանում: Տանից մինչև եկեղեցի հասնելը ծերունի Միքայէլը «տէր զի բազում եղեն նեղիչք իմ» կամ «Ողորմես ինձ, Աստուած» սաղմոսն էր մրմնջում: Մանուէլը ոչինչ չէր հասկանում, բայց հօր լրջութիւնն այն ազդեցութիւնն էր գործում մանկան վրայ, որ վերջինս լուրջ կերպարանք էր ընդունում, գգալով որ հայրը մի սուրբ բան է անում, Աստուծոյ հետ է խօսում և լոկ ու յուզիկ քայլերով գնում էր նրա ե-

տեղից: Տաճարին մօտենալիս ծերունին նախ համբուրում էր դրսի պատը, ապա եկեղեցու դուռը և երկիւղածութեամբ ներս էր մտնում և կանգնում իւր տեղը: Փոքրիկ Մանուէլն առանց հօրից մի պատուէր լսելու, բարեպաշտական ամենայն արտայայտութեանց մէջ հետևում էր հօրը: Երբ դասոււմ կանգնած Մանուէլը հօրից օրինակ առնելով արագապէս ճկում էր իւր դաւար ծնկները գետնի վրայ, մանրիկ թաթիկները գետնին դնելով համբուրում էր տաճարի հողէ յատակն ու ճակատը գետնին քսում, կանանց դասից դիտում էր այդ Շողեր տառն ու ջերմեռանդութիւնից յուզուող կրծքով բազկատարած աղօթում էր. «Սուրբ մարիամ Աստուածածին, դու իմ Մանուէլին արեւշատութիւն տաս, բարի յիշատակ լինի»: Եկեղեցում աղօթող կանայք շատ անգամ իրենց որդիներին իբրև բարեպաշտութեան օրինակ էին բերում փոքրիկ Մանուէլին:

Գասպարն ու Մելքոն եղբայրները, Սաւուլ հարսը, աշխատասիրութեան այդ անտրտուն՝ երիտասարդները իրենց քնքոյշ սիրովն ու քաղցրութեամբ աշխատասիրութեան բուռն սէր էին արծարծում Մանուէլի մէջ: Տանը Սաւուլին հաճելի յանձնարարութիւն կատարելը թէ գաշտում Գասպար ու Մելքոն «աղբօր» օգնել մի որևէ բանում՝ Մանուէլին ամենամեծ բաւականութիւնն էին պատճառում:

Այսպէս էր մեծանում Մանուէլը, աւանդական անարատ ներշնչման բնական դաստիարակութեամբ և երջանիկ էին նրա հարազատներն ու երջանիկ էր փոքրիկ Մանուէլը:

Բայց այս ամենը փոխեց մի չար ոգու մուտքը Մակարենց տան շէմքից՝ Նազուլ հարսը:

Ինչպէս յիշեցինք վերևում Նազուլն չէր խնայում Մանուէլին և ծնողների ներկայութեամբ, բայց առաւելապէս գաղտնի միշտ առիթ էր գտնում անիծելու, հայհոյելու փոքրիկ տեգորը: Սկզբներում Մանուէլն արտասուքն աչքերին վազում երեսը մօր փեշերի վրայ դնում և բողբոլում էր նրան: Մայրը սաստիկ վշտացած մերթ մերթ Նազուլի անարգանքը տանել չկարողանալով, նկատողութիւն էր անում նրան և այդ ժամանակը Տէրը փրկէ, Աստուածն ազատէ. Նազուլն բարձրացնում էր ձայնը, գոռում, հեղեղի պէս թափում նախատինքը Շողեր տառի վրայ: Վերջինս իւր «աբուռը իրեն քաշելով» լռում և դուրս էր գնում: Ծերունի Միքայէլը այդ աղմուկներին պատահելիս տուն չէր մտնում, այլ սրահից յետ էր դառնում:

Նազուլն հետզհետէ յառաջ գնալով սկսեց երբեմն էլ ապ-

առակներով դադել Մանուէլին: Այս անգամ միջամտողը Գասպարն է լինում. բայց և այնպէս առաջին լսողը դարձեալ Գասպարն էր լինում:

Այս կազուկուռի տեսարաններն իւր պատճառով սաստիկ ազդեցին Մանուէլի վրայ և նա այնուհետեւ իւր հարազատներին անհանգստութիւն չպատճառելու համար միշտ աշխատում էր թագցնել իւր կրածները նազլուից:

Սակայն Մանուէլի վիճակը մի կերպ տանելի էր, քանի զեռ կենդանի էր մայրը:

Մօր մահն այնպիսի մի հարուած էր պատանի Մանուէլի համար, ինչպէս կացնի անողոր հարուածը դալար ծառի արմատին: Վշտի առաջին բռնկումներն, որոնք ուժաթափ էին անում մատղաշ Մանուէլին, մօր թաղումից յետոյ անցան: Բայց նա իւր հասակին ոչ համեմատ շարունակեց մնալ տխուր: Տաւարը կամ գառները առաւօտեան սարը տանելիս ու երեկոյեան յետ բերելիս նա անցնում էր մօր գերեզմանի մօտով: Նա հանում էր երկիւղածութեամբ արախչին, մօտենում ընկնում գերեզմանի վրայ, լալիս ու համբուրում հողերը: Շատ անգամ տաւարը տուն էր գալիս առանց Մանուէլի և Գասպարը վաղում էր որոնելու ու նրան գերեզմանատնից էր բերում:

Այս կեանքը երկար չտևեց և անցողական չեղաւ Մանուէլի համար:

Մի անգամ Մանուէլը սարից իջնելիս դարձեալ դէպի մօր գերեզմանը գնաց: Թորոսնց երեխաները, որ այդ օր նրա ետեից իրենց տաւարն էին բշտում, սկսան ծաղրել Մանուէլին ու վրդովել նրա մօր խաղաղ հանգիստը իրենց ցեղին յատուկ յիշոցներով: Չկարողացաւ տանել Մանուէլը ու խելագարուելու չափ վրդովուած մի քար վերցրաւ ու գցեց դէպի Թորոսնց ետեխաներից մէկը: Քարը չը դիպաւ, բայց նրանց կատաղեցրեց: Նրանք երկուսով անողորմ կերպով թակեցին Մանուէլին: Բայց նրանց հայհոյանքը մօր յիշատակին առաւել ցաւ էր տալիս նրա մայրասէր սրտին քան հարուածները՝ մարմնին: Մանուէլը լալով տուն եկաւ: Իմացաւ Գասպարն ու արդարացի զայրոյթով ուզեց տանուաւերին բողոքելու գնալ: Ծերունի Միքայէլն արգելք եղաւ ասելով.

— Որդի, անգգամին ոչ գոյ Աստուած: Ի՞նչ օգուտ որ բողոքես, ի՞նչ պիտի անի տանուաւէրը: Թորոսնք աւելի պիտի կատաղեն և աւելի շատ հայհոյանք տան ու վրդովեն այստեղ մեզ, այնտեղ մեր խեղճ ննջեցելոց:

Բանը վերջացաւ Գասպարի և Նազլուի վիճարանութեամբ, որ իւր եղբարց որդիներին պաշտպան հանդիսացաւ: Իսկ Մանուէլին փայփայանքով մխիթարեցին:

Վշտից ախորժակը կորցրած պատանին այդ օր առանց ընթրիք անելու, հոգով ու մարմնով տանջուած քուն մտաւ:

Առաջօտեան երբ Սաւգուլը նրան օրուայ պաշար կապելով ու համբոյրներով ճանապարհ էր դնում դէպի սարը գնալու, Մանուէլը դարձաւ նրան տխուր ձայնով.

— Սաւգուլ ջան, վատ երազ եմ տեսել: Երագիս մէջ մայրիկս մեր ձորակի մի մութ այրից դուրս եկաւ ու դռանը կանգնեց, երբ ես տաւարը քշելով գալիս էի: Նա ցնցոտիների մէջ էր ու ցրտից դողում: Ես վազեցի նրա մօտ, նա յետ յետ քաշուեց մութ այրը: Ես վախեցայ ու զարթեցի: Եւ Մանուէլը սկսեց դառնապէս լալ:

— Մի լա, Մանուէլ ջան, երազները սուտ են, մի լա, աշխատում էր սփոփել նրան գրկելով Սաւգուլը, բայց ինքն էլ իւր արտասուներները պահել չկարողանալով սկսեց բարձրաձայն հեկեկալ:

— Զէ, Սաւգուլ, ես «բարի յիշատակ» չեմ. մօրս հայհոյում են և նա երկնքումը տանջում է իմ պատճառով. ու աւելի մղկտալով հեծկտաց Մանուէլը:

Լացի ձայնի վրայ դուրս եկաւ Նազլուն, նայեց այդ տեսարանին ու յայտնի չէ ինչ անցաւ մտքով, անցաւ նրանց մօտից ու խոժոռուելով վրաները ասաց լսելի ձայնով Սաւգուլի հասցէին. «հօխաբազ, եթիմին գրկել է լացէ լինում»...

Արցունքները թեթևացրին Մանուէլին և նա Սաւգուլի գրկիցը ելնելով շտապեց բակիցը դուրս գնացած տաւարին հասնել:

Այդ օր Մանուէլն իր տաւարը սարը չհանեց, այլ գիւղին մօտիկ դաշտերում արածեցնելով, կէսօրին գիւղը բերաւ ջրի վրայ: Զրելուց յետոյ անասուններին բակումը նստեցնելով Մանուէլը տուն մտաւ:

Սաւգուլը հաց էր թխում: Քրտնաթոր ճակատով նա մերթ կռնում կպցնում էր «լօշերը» թոնրի կողին, մերթ եփածը հանելով բարձրացնում էր գլուխը: Նազլուն գունդ էր անում:

Մանուէլը նստաւ Սաւգուլի մօտ և սպասում էր, որ հարսը հաց թխելը վերջացնի և նրան կերակուր տայ: Սաւգուլը շարունակելով իւր գործը տրտում պատանու սիրտն ուրախացնելու համար զանազան բաներ սկսեց հարցնել համեմելով իւր խօսակցութիւնը փաղաքշական խօսքերով:

Այս խօսակցութիւնը, այս սիրաբանութիւնը դուր չեկաւ Նազուրին և նա մէջ մտնելով երեկուայ արկածը մէջ բերաւ ու անողորմ կերպով վիրաւորիչ խօսքեր ուղղեց Մանուէլին, անարգական ականարկներ շտայլելով նրա հանգուցեալ մօր հասցէին: Մանուէլը ճիշդ արձակելով ձեռներով երեսին զարկեց ու լաց: Զգացունցաւ Սաւգուլը և սկսեց նախատինք տեղալ Նազուրինի վրայ:

Երկու հարսը սոսկալի աղմուկի էին բռնուել: Մանուէլը քաշուեցաւ «ծալքատեղի» սեան տակն ու սսկուեցաւ: Հարսներն իրենց աղմուկով էին զբաղուած և չնկատեցին թէ ինչ է կատարոււմ: Յանկարծ սեան ետեից հրացան որոտաց և պատանի Մանուէլը մէջքի վրայ գետին փռուեցաւ: Սաւգուլը գլխին զարկելով վրայ ընկաւ մեռնող պատանուն: Նա ձեռքերը դէպի Սաւգուլը տարածեց և հանգչող շնչով այսքանը միայն կարողացաւ ասել. «Սաւգուլ ջան... մնաս բարով... մօրս... յիշատակը...»:

Պատանու մահը կայծակի արագութեամբ տարածուեց գիւղը: Ծերոնի Միքայէլը կալից եկաւ, Գասպարը մօտակայ արտից: Մեկընը երկու օրով բացակայ էր գիւղից:

Եկան և գիւղացիք ու տխուր տեսարանի վրայ հոգով ցաւեցին:

Պատանին վիշտը տանել չկարողանալով անկողնի ծալքից հանել էր Մեկըն եղբօր հրացանը, դրել էր փամփուշտը, ապա ոտքի վրայ հանելով շնիկը ոտքը չուանով կապել էր սնից և հրացանի բերանը դրել էր ուղիղ սրտի վրայ ու մի թեթեւ ձգողական շարժումով իջեցրել էր ոտքն ու արնուելի ընկել:

Տարօրինակ մահ էր Մանուէլի մահն ու չտեսնուած: Գիւղը սարսափեց այդ մահից: Եկաւ և տանուտէրը ու յայտնեց իբրև օրէնքի ներկայացուցիչ թէ պէտք է իշխանութեան իմաց տալ որ բժիշկ բերեն ինքնասպան պատանու մարմինը «կըտրտելու»: Գիւղացոց աչքում դիակն անդամահատելը ծանր անարգանք է ննջեցեալի հասցէին. ուստի և աղերսեցին որ տանուտէրն իմաց չտայ ինքնասպանութեան մասին և թաղեն պատանուն իբրև բնական մահով մեռածի: Տանուտէրը իւր պատասխանատուութիւնը մէջ բերելով պնդում էր որ անդամահատուի: Ամբողջ տունը լցուած էր մարդկանց և կանանց բազմութեամբ երբ «էքէցն» եկաւ: Բարի քահանան այդ անօրինակ մահից դալկացել էր վշտից: Նրան պատմել էին ճանապարհին ինքնասպանութեան պատճառը: Տուն մտնելիս նրա օգնութիւնը ինդրեցին տանուտիրոջն համոզելու համար: Բարի քահա-

նան բարձր ձայնով դարձաւ ամենքին: Լոեցին սգի ձայները:

— Եզրայրներ, իմ իշխանութեան օրէնքով անձնասպանին քահանան պիտի չթաղէ: Սակայն այս պատանին ինքնասպան չէ, այլ սուրբ նահատակ. մօր յիշատակի նահատակ: Ես իմ իշխանութեան առջևը պատասխանատուութիւնն յանձն առնելով՝ վաղը սուրբ պատարագով պիտի թաղեմ այս մանուկ նահատակին և խնդրում եմ որ տանուտէրն էլ չյայտնէ իւր իշխանութեանը. վասն զի նահատակների մարմինն դանակ զարկելը մեղք եմ համարում:

Քահանայի օրինակն ազդեցիկ էր ամենքի և տանուտէրի համար: Թաղեցին Մանուէլին: Ամբողջ Դ. գիւղը սուգ արաւ առաքինի պատանու վրայ:

Այս դէպքից տասն տարի յետոյ ես գիւղը հանդիպեցայ: Զատիկի Մեռելոցի օրը գերեզմանոց գնացի պապիս ու տատիս գերեզմաններն օրհնել տալու: Ծերունի Միքայէլին հեռուից տեսայ. նա աւելի ևս ցամաքել էր: Նա կանգնած էր քովէքով շարուած երեք գերեզմանի գլխավերևում կուրծքը յենած ձեռնափայտի վրայ, որ բռնած էր երկու ձեռքով: Գերեզմանների վրայ ընկած աղեկտուր լալիս էին Սաւգուլը, իւր երկու որդիք և Մելքոնը, որ անժամանակ ծերացել էր. նրա մագերը բոլորովին ճերմկել էին: Այդ երեք գերեզմաններից միջինը Մանուէլին էր, աջ կողմինը Շողեր տատին, իսկ ձախ կողմինը՝ Գասպարին: Մանուէլի մահից երկու տարի յետոյ էլ Գասպարն էր մեռել: Ծերունին շատ անգամ էր առաջարկել Սաւգուլին բաւական համարել իւր վիշտն ու քաջած օրերը և խնդրել էր որ կրկին ամուսնանայ ու ազատուի իւր տնից: Սակայն առաքինի Սաւգուլն իրեն ձեռքը խնդրողներին բոլորին էլ մերժել էր ուխտելով այրի մնալ ու խնամել ծերունուն հա իւր երկու որդոցը:

Կարդացի Մանուէլի տապանագիրը, որ գիւղի սիրելի «էրէցն» էր կազմել ու փորագրել տուել, որը նոյնպէս վախճանուած էր: Այսպէս էր տապանագիրը. «Աստ հանգչի սրբափայլ մարմին պատանի Մանուէլին, որդւոյ Միքայէլին, որ նահատակեցաւ յերեսաց անզգամին, վասն յիշատակի մօրն իւրոյ»:

Ես էլ համբուրեցի մօր յիշատակին երկրպագու Մանուէլի տապանաքարը և ծերունի Միքայէլի թևը մանկելով ու մխիթարելով գերեզմանատնից պիւղը բերի:

ՃԱՊՈՆ ԾԱՌԱՆԵՐԸ

Ճապոնացիք շատ տարօրինակ հայեացք ունին ծառայի մասին. ծառայի պարտականութիւնը ոչ միայն անարգական, այլ և, պատուաբեր է համարոււմ, այն ինչ կառապանների և վաճառականների կոչումը ամենացածր:

Լաւ շարժուածքներ և քաղաքավարական ձևեր գիտենալը ճապոն ծառայի անհրաժեշտ յատկութիւններն են: Տանտիրոջ բացակայութեան ժամանակ նա պէտք է հիւրին ընդունէ և զբաղեցնէ. որոշ յարգանքներ մատուցանելուց յետոյ նա խնդրում է հիւրին նստելու յատակին, կամ աւելի ճիշտն ասած չորեքու և որպէսզի թեթեացնէ այդ ձևով նստելու անսովոր հիւրի գրութիւնը, նա տալիս է մի տափակ բարձ, որ հիւրը դնէ իւր ծնկների տակ: Յետոյ նա առաջարկում է հինգ դաւաթ թէյ և թեթեւ շարժումով ու շնորհալի կերպով չորում է նորեկի առաջ ու սկսում է քաղաքավարի, բայց մտերմական խօսակցութիւն մինչև տանտիրոջ գալը. բայց տիրոջ գալուց յետոյ էլ նա իրաւունք ունի մնալու սենեակում և մասնակցելու խօսակցութեանը: Այն ընտանիքներում, որտեղ հերոպական կուլտուրան չէ թափանցել, երեկոները երբ զրսից տան շուրջը ծածկուած է փայտէ շիրմաներով և վառուած են թղթէ լապտերները, տան բոլոր անդամները հաւաքուած են այդ ժամանակ միասին, և ծառաներն էլ սովորաբար գալիս են նոյն սենեակը, նստում են անկիւններից մէկում իրանց ձեռագործն են անում, և նոցա մասնակցութիւնը ընդհանուր խօսակցութեան մէջ ընդունուած կարգ ու կանոնին հակառակ չէ. թէև միևնոյն ժամանակ նոցա վարժունքը դէպի իրանց տէրերը չափազանցրած յարգանքի է հասնում:

Ճապոնիայում ծառան առանձին դասակարգ չի կազմում. կարելի է ասել, որ ճապոն բնակիչների կէսը ի ծնէ դատապարտուած է ծառայ լինելու. ամեն մէկ կին, եթէ որ ուրիշի մօտ չի ծառայում, ամենից առաջ նա իւր ծնողների աղախինն է. տան տիրուհին իսկապէս միայն գլխաւոր, մեծ, սպասաւորն է:

Ճապոն ծառաների թիւը մեծ է, իսկ ստացած վարձատրութիւնը շատ չնչին. նոքա ամիսը միայն մի քանի դօլլար են ստանում և դորանով էլ պիտի պահեն իրանց գլուխը. ճապոն ծառան անհրաժեշտ է համարում ունենալ իւր առանձին բնակարանը կնոջ, երեխաների և ծնողների համար:

Չանազան պարտականութիւններին նայելով, Ճապոնիայում ծառաները բաժանւում են երկու կարգի. մէկը՝ անձնական, իսկ միւսը խոհանոցի համար. այս վերջիններից չի պահանջւում քաղաքավարի ձևեր գիտենալը և նոքա մեծ մասամբ կոպիտ են. թէև հարուստի տան մէջ գլխաւոր խոհարարը մեծ պատիւ է վայելում:

Ներսի ծառաները դէպի իրանց տէրերը զարմանալի խոնարհ են, որը կարող է նոյն իսկ ծիծաղելի երևալ օտարին. իսկ տէրերը նոցա հետ հրամայական եղանակով են խօսում, բայց այդ նոյն ծառան ամեն օտար մարդուց պահանջում է, որ յարգանքով վերաբերուի դէպի ինքը և ստիպում է որ «պարոնի» տիտղոսը տրուի իրան: Այն հանգամանքը, որ Ճապոնիայում բոլոր կանայք աղախնի գործ են կատարում, արգելք է դառնում ծառաներին որոշ դասակարգ համարել և հասարակութեան աչքում բարձրանում է այդ արհեստը:

Հիւրանոցներում եւրոպացիների համար ծառաները մեծ մասամբ կանայք են և բոլորն էլ տղամարդի անուն են կրում: Եւ որովհետև բարոյականութիւն ըստ եւրոպայի Ճապոնիայում չկայ, այդ պատճառով շատ հեշտ է կին ծառայ պահելը. երբ ճամբորդը հիւրանոց է իջնում, սենեկապետը նորան իսկոյն ստնում է իւր հովանաւորութեան տակ և եթէ հիւրը մենակ է, նորա առաջին հարցն այս է լինում՝ «չէք կամենում ամուսին-աղախին ունենալ»:

Եւ քանի որ ճապոնական օրէնքը թոյլ է տալիս ապահարգան ստանալ, երբ մարդ կամենայ, այդ պատճառով ամուսնի օտարականներն անհասարակ հակուած են լինում դէպի այդ տեսակ ամուսնութիւնը, որն իսկապէս ամենալաւ միջոցն է Ճապոնիայում թէ արժան և թէ յարմար կերպով ապրելու: Կինը կատարում է նորեկի համար թէ տանտիկնոջ, թէ խոհարարի և թէ աղախնի պարտականութիւնները, մնում է միայն, որ հիւրն ընտրէ իւր ճաշակին յարմար մի աղջիկ. դորա համար էլ բաւական է, որ նա այդ մասին յայտնէ սենեկապետին և նա շատ շուտով մեծ ընտրութիւն կարող է ունենալ. գործն առհասարակ սարքւում է աղջկայ հօր և նորեկի հաւատարմատարի, սենեկապետի, միջոցով:

Հիւրանոցների և ճաշարանների աղախինները կոչւում են «մուսմէ» և հագնւում են պայծառ գոյնի շորեր. ճապոն աղախինն այնքան միամիտ ու պարզսիրտ է, որ մարդ նորա ներկայութիւնից չի քաշւում ամենեին: Ճապոնիայում այս սովորութիւնն էլ կայ, որ աղախինը տղամարդու լողացած ժամանակ ներս է մտնում նորան օգնելու համար, ինչպէս և տղամարդ ծառան իրաւունք է համարում մտնել այն սենեակը, որտեղ դեռ անկողնի մէջ պարկած է տիկինը, և այդ այնքան բնական է համարւում որ եւրոպացի հիւրերն էլ ակամայից ընտելանում են այդ բանին:

Ճապոն ծառայի լաւ յատկութիւններից մէկն էլ այն է, որ նա չիմանալով ոչ մի օտար լեզու, աշխատում է եւրոպացու ճաշկն ու սովորութիւնները ուսումնասիրել և միշտ էլ առաջարկում է նորան ախորժելի կերակուրներ: Հիւրանոցներում սենեակի տղամարդ ծառաները միւս ծառաներից զանազանւում են իրանց կրթութեամբ և յաճախ անգլիերէն լեզուն հիմնովին գիտեն: Ուղիղ է, որ նա կարող է դերձակին ներս տանել մի տիկնոջ մօտ, որը դեռ անկողնի մէջ է, բայց մի և նոյն ժամանակ այդ նոյն ծառան ամեն տեսակ զործ կատարելու շնորհքն ունի: Նորան համարձակ կարելի է վատահիւ և տալ փչացած ժամացոյցը նորոգելու, փախած դեղձանիկին իրան բռնը գրաւելու, պայուսակի կոտորւած կողպէքը շինելու, կամ հագուստը կարկատելու, կոճակը կարելու և այլն և այլն. ու այդ ամենը նա անում է մեծ սիրով և միատեսակ ճարպիկութեամբ: Նա ստիպւում է, որ նորեկ հիւրը ցոյց տայ իւր առած իրերը և մի և նոյն ժամանակ հասկացնում է թէ որ բանին թանգ է վճարել և ինչքան աւելի է տուել:

Բայց հիւրանոցներում ապրելով, ճապոն ծառայի միայն ծիծաղելի կողմերը կարելի է տեսնել. իսկ նորա տաքսիրտ զգացմունքներին ու յատկութիւններին կարելի է ծանօթանալ միայն մասնաւոր տներում, որտեղ ծառաները միջնադարեան մանկլաւիկների նման շատ անգամ ծագումով հաւասար են իրանց տէրերին: Այն տեսակները յաճախ պատահում են յայտնի գիտնականների և բանաստեղծների մօտ, որոնք մշտնում են ծառայի պաշտօնով, որպէսզի օգտուեն իրանց տէրերի իմաստութեան փշրանքներով, որ դուրս է գալիս նոցա բերանից: Ասում են որ Մարկիզ Իտօն, Ճապոնիայի ամենամեծ մարդը, Անգլո-Ճապոնական դաշնագիրը կազմելու համար Անգլիա գնալով, զարմանալի օրինակ է տուել իւր հայրենա-

կիցներին. նա արևմտեան երկրներից մէկում ծառայի պաշտօն է ընդունել այն նպատակով, որ ուսումնասիրէ թէ անգլիական լեզուն և թէ եւրոպական ժողովրդի սովորութիւններն և նիստ ու կացը, որպէսզի յետոյ օգնէ իւր սիրելի հայրենիք Ճապոնիային քաղաքակրթուած երկրների մէջ պատուաւոր տեղ բռնելու:

Ճապոն ծառային ծանօթ չէ իւր և տիրոջ մէջ գոյութիւն ունեցող հաւասարութեան գաղափարը, ինչպէս որ այդ հասկանում են ղէմօկրատները: Նա իրան համարում է իւր տիրոջ դայեակը, դէպի որը պէտք է յարգանքով և մեծ հոգատարութեամբ վերաբերուի: Ճապոն ծառան, ծառայելով օտար երկրացուն և նորան համարելով անգործնական ու իւր օգուտը չհասկացող մարդ, վերաբերում է դէպի նա մի առանձին տեսակ քնքոյշ խնամքով. այդ պատճառով զուր կըլինի նորան պատուէրներ տալը, որովհետեւ մի և նոյն է, նա իւր ուզածը կանէ, ինչպէս որ ինքը յարմար դատէ տիրոջ օգտի համար: Միսս Բէկօն իւր «Կինը Ճապոնիայում» գրքի մէջ Ճապոնիայում ապրող ամերիկուհիների մասին մի ճշմարիտ նկատողութիւն է անում թէ «Նոքա, որ ամբողջ օրերով անգործ նստած ու յենուած բազմոցներին, միայն անուշեղէն են վայելում, Ճապոն ծառաներին համարում են իրրեւ մի անգնահատելի գանձ. այն ինչ հմուտ տանտիկիները, որոնք ծառաների վերայ միշտ հակողութիւն են ունեցել, համարում են նոցա յիմար և յամառ»:

Ճապոն ծառան երբէք չի անի այն, ինչ որ հրամայեն, որովհետեւ նա իւր երկրացիների աչքում իրան գործը, պարտքը ճանաչող մարդու համբաւ ունի, ուրեմն աւելորդ է համարում պատուէրներ ստանալը. և ծոյլ տանտիկինն իրաւունք ունի ծառային յանձնելու ու հաւատալու ամեն գործ, քանի որ նուիրուած լինելը հնազանդութիւնից աւելի լաւ է: Ճապոն ծառան լաւ տիրոջը կընուիրէ ոչ միայն իւր հաւատարմութիւնը, այլ և զգացմունքը: Նա երբէք չի աշխատում շուտով ազատուել գործից, որ ժամանակ ունենայ զբօսնելու կամ զուարճանալու և երբէք նա իւր գործի վերայ չի նայում ինչպէս մի ատելի և ձանձրալի բանի վերայ. ընդհակառակը նա իւր վիճակը աւելի բարձր է համարում հոգագործից, վաճառականից և արհեստաւորից: Նոյնը կարելի է ասել և աղախիներին մասին. նոքա բոլորն էլ ոչ թէ միայն վարձուած մարդիկ են, այլ և ընկերներ, տան բարեկամներ: Երբ ծառաները գնում են թատրոն կամ զբօսանքի իրանց տէրերին

ծառայելու, նոքա մի և նոյն ժամանակ նոցա հետ միասին հաւասար կերպով վայելում են տեղի ունեցող ղուարճութիւնները: Երբ որ և է տիկին հիւր գնալիս հետը աղախին է տանում, այս վերջինս նորա հետ մտնում է սենեակ, ծիծաղում է, եթէ ուրախ բան է պատմում և խօսակցութեանն էլ մասնակցում է:

Բայց ճապոն ծառաները մի շատ տգեղ էլ սովորութիւն ունին. թէ որ մի հիւր մասնաւոր տան մէջ եղած ժամանակ ծառային որ և է բան ընծայէ, նա այդ ընծան կապում է պարանին և նաշխած թղթէ օձը կպցնելով նորա վերայ, տանում է իւր տիրուհու մօտ և նորան շնորհակալութիւն է յայտնում ստացած նուէրի համար. ու այնտեղ ընդունուած քաղաքավարութեան համեմատ աղախինը կամ ծառան պարտաւոր է փոխադարձը շնորհակալութեամբ հատուցանել, և ընթերցող, երեւակայիւր նուիրողի գրութիւնը, եթէ իր տուած պարգևը դրամ չէ եղել, այլ որ և է հին շոր, և յանկարծ ծառան նորան փոխադարձ նուէր տայ մաշուած սպիտակեղէն:

ՏԻՐ. ԿՈՍՏԱՆԵԱՆ

ՄԱՏԵՐԻԱԼԻՉՄ ԵՒ ԻՊԵՆԴԻՉՄ

II

Մատերիալիզմ ասելով հասկանում ենք, ինչպէս նախընթաց բացատրութիւններից տեսանք, բնագիտական այն տեսութիւնը, որ այն հարցին, թէ ինչ է իրականութեան էութիւնը, պատասխանում է. իրականութեան մէջ գոյութիւն ունի մարմինը, նիւթը. նրա յատկութիւններն են տարածականութիւն և անթափանցկութիւն. նրա առաջին և էական ներգործութիւնն է շարժողութիւնը: Այս սկզբունքով կարող են բացատրուել և պէտք է բացատրուին իրականութեան բոլոր երեւոյթները, առանձնապէս նաև այսպէս կոչուած գիտակցութեան երևոյթները:

Վերջին կէտը, հոգեկան երևոյթների վերածումը ֆիզիքականի մատերիալիզմի իսկական խնդիրն է, և նա աշխատում է այս պատճառարանի և հաստատել հետևեալ կերպով:

Փորձի և գիտողութեան վրայ հիմնուած իրողութիւն է, որ հոգեկան երևոյթները առաջ են գալիս միմիայն ֆիզիքական երևոյթների կապակցութեան մէջ. որքան մենք հնար ունինք իմանալու, տեսնում ենք, որ միմիայն օրգանական, կամ աւելի ճիշտ, կենդանիների մարմինների մէջ են կատարւում գիտակցութեան երևոյթներ. նրանք առանձնապէս երևան են գալիս նեարդային համակարգութեան գործունէութեան հետ կապուած: Սրանից հետևում է, որ այդ երևոյթների պատճառը գիտութիւնը պէտք է որոնէ այս մարմինների առանձնայատկութեան մէջ. հոգեկան երևոյթները պէտք է ըմբռնել իբրեւ նեարդային համակարգութեան գործունէութիւն:

Մարդկային սովորական միտքը միևնույն իրողութիւնից ուրիշ եզրակացութեան էր հանգում. նա հետևցնում էր, թէ ուրեմն կենդանիների մէջ մի առանձին բան կայ, մի ոյժ կամ մի էութիւն, որ այս երևոյթներն առաջ է բերում: Սա մի ելք

է, ասում է մատերիալիստ փիլիսոփան, որ գտնում է նախնական մտածողութիւնը, որ դեռ զուրկ է գիտութեան միջոցներից, որտեղ նա հանդիպում է արտակարգ երևոյթների, ընդունում է նրանց բացատրութեան համար առանձին զօրութիւն կամ էութիւն: Այսպէս նախնական միտքը որոտի և կայծակի պատճառ համարում է կայծակի Աստծուն, որ բնակութիւն ունի երկնքում, հիւանդութեան երևոյթները վերագրում է հիւանդութեան առանձին նիւթի, և այլն: Նախնական մտածողութեան հետեւելով, երկար ժամանակ տիրող բնութեան փիլիսոփայութիւնը բացատրում էր ջրհորի ջրի բարձրանալը խողովակի մէջ դատարկութեան երկիւղից, օրգանական կեանքի երևոյթների պատճառ համարում էր մի տեսակ առանձին կենսական ոյժ: Նոյն եղանակով բացատրում էին նաև գիտակցութեան երևոյթները իբրև մի առանձին, ոչ մարմնական սկզբունքի ներգործութիւն և այդ սկզբունքն անուանում էին հոգի: Այսպիսի բացատրութեամբ, ի հարկէ, ոչինչ չի պարզուի. հոգին ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ մի անձանօթ ոյժ կամ էութիւն, ճիշտ այնպէս, ինչպէս դատարկութեան երկիւղը. մտածողութեան պատճառը համարել հոգին, ճիշտ նոյնն է, ինչ որ Մովսէսի գիտնական դոքտորները աշխատելով բացատրել այն խրողութիւնը, որ օպիումը քնեցնում է, ասում էին, ապա ուրեմն օպիումի մէջ բուն պատճառող մի զօրութիւն կայ թագնուած: Գիտական հետազօտութիւնը, — այսպէս է շարունակում մատերիալիստը, — տարբերում է նախնական, ոչ գիտական մտածողութեան եղանակից նրանով, որ երևոյթների պատճառ համարում է ոչ թէ առանձին էութիւններ կամ ոյժեր, այլ ուրիշ, նախընթաց և ընթացակից երևոյթներ: Բնական գիտութիւնների մէջ բացատրել նշանակում է երևան բերել այն օրէնքը, որով այս երևոյթը ուրիշ երևոյթների հետ կապուած է. այնպէս որ, եթէ այս կամ այն երևոյթը կատարւում է, կարելի լինի նախատեսել, որ այս կամ այն երևոյթն էլ պէտք է կատարուի: Գիտութիւնը նոյն եղանակով պէտք է բացատրէ նաև գիտակցութեան երևոյթները. նա պէտք է որոնէ հոգեկան-գիտակցական երևոյթներին կանոնաւոր կերպով ընթացակից կամ նախընթաց երևոյթները, որպէս զի որոշէ այդ երևոյթների կապակցութիւնը բնական օրէնքների համաձայն: Արդ՝ հոգեկան երևոյթներին ընթացակից և նախընթաց երևոյթները, ինչպէս փորձը ցոյց է տալիս, բնախօսական երևոյթներ են, որ կատարւում են ուղեղի և նեարդային համակարգութեան մէջ: Ըստ այսմ, գիտութեան խնդիրն է փոխանակ «հոգեբանութիւն» կո-

չուած կեղծ գիտութեան, իր նախնական «հոգի» և «հոգեկան ոյժեր» սկզբունքներով, այստեղ ևս բնագիտական եղանակ գործ դնել և բնագիտական բացատրութիւն գտնել: Գիտական հոգեբանութիւնը, ուրեմն, բնախօսութիւնն է: Այսպէս կոչուած գիտակցութեան երևոյթները, որոնք սկզբում իբրև առանձնայատուկ և ֆիզիքական երևոյթների հետ անհամեմատելի են երևում, իսկապէս ամենեին առանձին տեսակ բաներ չեն. գիտութիւնը կարող է այդ երևոյթները նկատել իբրև առանձնայատուկ կերպով փոխակերպուած, որոշ տեսակ շարժողութեան երևոյթներ. հոգեկան երևոյթներն ինքն ըստ ինքեան, օբյեկտիւ նայելով ուրիշ ոչինչ են, բայց կթէ բնախօսական երևոյթներ:

Այս տեսութիւնը հիմնովին ապացուցուած է հետեւեալ կերպով: Նորագոյն բնագիտութեան ամենհիմնական սկզբունքն է էներգիայի պահպանութեան սկզբունքը. տեղի է ունենում շարժողութեան փոխանցում և ձևափոխութիւն, ամբողջ զանգուածի շարժումը դառնում է մասնիկների (մոլեկուլների) շարժում, գործող ոյժը դառնում է լարուած ոյժ, պահպանում է այդ դրութեամբ առանց կորստի և կարող է նորից գործող ոյժ դառնալ: Արդ, կենդանական մարմինների մէջ տեղի են ունենում հետեւեալ երկու դիտողութիւնները: Դրսից շարժումը հաղորդուած է նեարդային համակարգութեան. օդի տատանումները, որ սկիզբ են առնում հնչող զանգակից, գրգռում են լսողութեան նեարդերը և առաջ են բերում այստեղ մի բնախօսական պրոցեսս, որը, ինչպէս ապացուցուած է, նեարդային թելերի միջոցով հաղորդուած է կեդրոնական նեարդային գործարանին: Թէև մինչև այժմ մենք հնար չուենք այդ բնախօսական պրոցեսսին մինչև իւր ընթացքի վերջը հետեւելու, բայց անկասկած նա չի անհետանում, կորչում. ի՞նչ է լինում: Միաժամանակ առաջ է գալիս մի զգացողութիւն, լսում է մի ձայն: Սրանից եզրակացնում ենք. զգացողութիւնն ուրիշ ոչինչ է, եթէ ոչ նեարդային կեդրոնական գործարանի մէջ արտաբուստ հաղորդուած գրգռի առաջ բերած նեարդային բնախօսական երևոյթ:

Մենք դիտում ենք նաև հակառակ գործողութիւնը. ես մեկնում եմ ձեռքս և բռնում մի առարկայ. բնախօսութիւնն այսպէս է բացատրում այս երևոյթը. անդամները շարժում են, երբ մկանները կծկւում են. իսկ այս կատարում է, երբ ուղեղից դէպի մարմնի անդամները ձգուած նեարդերը շարժում են, իսկ սրանք շարժուելու համար գրգռ ստանում են ուղեղի

կեդրոնական գործարաններից: Թէ այդ գրգիռն ինչպէս է սկսւում նեարդային կեդրոնում, այդ մասին բնախօսական բացատրութիւն չունենք: Այս դէպքում ևս ինքնադիտողութեամբ նկատւում է, որ միաժամանակ տեղի է ունենում հոգեկան երևոյթ — կամքի մղում, կապուած զգացումների և պատկերացումների հետ: Սրանից եզրակացնում ենք. հոգեկան այդ երևոյթն ըստ ինքեան բնախօսական ֆիզիքական երևոյթ է և հենց այդ երևոյթն է պատճառ շարժող նեարդերի գրգռուելուն, որովհետեւ ֆիզիքական գործողութիւնը ֆիզիքական պատճառ պէտք է ունենայ: Եթէ ընդունենք, թէ սոսկ մի մտադրութիւն, իրրեւ սոսկ գիտակցութեան երևոյթ կարող է շարժողութիւն պատճառել, դրանով վերացրած կըլինենք բնագիտութեան այն հիմնական ըսկզբունքը, թէ շարժողութիւնն է շարժողութիւն առաջ բերում, ֆիզիքական պատճառ՝ ֆիզիքական արդիւնք: Եթէ մի սոսկ մտադրութիւն կարող է ուղեղի մի մասնիկ շարժել, նոյն կերպով նա պիտի կարողանայ նաև լեռներ տեղափոխել, կամ լուսինը իր ճանապարհից շեղել: Վերջիններս ճիշտ նոյն չափով հասկանալի կամ անհասկանալի կըլինեն, որքան առաջինը: Այսպէս ուրեմն, բացատրում են բնախօս հոգեբանները, — արտաքին գրգիռը նեարդերի միջոցով հաղորդւում է նեարդային կեդրոնին, այնտեղ կատարւում է ֆիզիքական-բնախօսական գործողութիւն, որը հաղորդւում է շարժող նեարդերին: Կեդրոնական նեարդային գործարանի բնախօսական երևոյթը ինքնադիտողութեամբ մենք զգում ենք իրրեւ գիտակցութեան երևոյթ՝ պատկերացում, ըզգացում և կամքի մղում:

Այս կարծիքը աւելի ևս հաստատւում է կենսաբանական և տիեզերաբանական դիտողութիւններով:

Ուշադրութիւն դարձնենք համեմատական անատոմիայի իրողութիւնների վրայ. նրանք ցոյց են տալիս, որ նեարդային համակարգութեան զարգացումը և հոգեկան կեանքի զարգացումը ամենուրէք սերտ կապուած են միմեանց հետ: Դիտելով կենդանական էակները, ստորին տեսակներից մինչև ամենաբարձր տեսակները, տեսնում ենք, որ ուղեղը և միտքը աճում են միմեանց հետ զուգընթաց. մարդը ինչպէս մտաւոր կարողութիւններով, այնպէս էլ ուղեղի մեծութեամբ, առանձնապէս մեծ ուղեղի մեծութեամբ և ներքին զարգացմամբ, կենդանական թագաւորութեան ամենաբարձր տեղն է բռնում: Նրա ուղեղի քաշը, ի հարկէ, բացարձակ ծանրը չէ. օր. փղի ուղեղը երեք անգամ աւելի ծանր է. սակայն մարմնի յարաբերութեամբ ամենից զարգացածը մարդու ուղեղն է. նա կազմում է ամբողջ

մարմնի $\frac{1}{40}$ -ը, մինչդեռ փղի ուղեղը հազիւ $\frac{1}{500}$ -ը: Պատահում են, մանաւանդ թռչունների մէջ դէպքեր, որ մարդկային ուղեղի յարաբերական չափն էլ անցնում է. բայց դրանք բացառիկ դէպքեր են և բացատրւում են թռչունի մարմնի արտակարգ թեթեւութեամբ: Կասկած չկայ, որ մարդու ուղեղը այն առաւելութիւնն ունի բոլոր կենդանիների ուղեղներից, որ մեծ ուղեղը, մտքի յատուկ գործարանը, ամենից աւելի է զարգացած թէ մեծութեամբ և թէ ներքին բարդ կազմութեամբ:

Նոյն գուզնութաց յարաբերութիւնը նկատուում է և մարդկային աշխարհի մէջ. մտաւոր ստոր աստիճանի վրայ գտնուող ցեղերի ուղեղը շատ քիչ է զարգացած, և քանի բարձրանանք դէպի մտաւոր բարձր զարգացման հասած ցեղերը, կը տեսնենք որ վերջիններիս մէջ ուղեղը աւելի է զարգացած: Նոյն իսկ նոյն ցեղի մէջ, ինչպէս ցոյց են տալիս գանկի պարունակութեան բազմաթիւ չափումները, աւելի բարձր հոգեկան զարգացման համապատասխանում է աւելի բարձր զարգացած ուղեղի, ինչպէս և միւս կողմից ապշութիւնը և բթամտութիւնը հետեանք են փոքրազիւթեան և անզարգացած ու վնասուած ուղեղի: Արդ, այս բոլոր իրողութիւնները կարծես ապացուցանում են, թէ հոգին ուղեղն է:

Ուղեղի և հոգու նոյնութիւնը ցոյց են տալիս նաև հոգեբանական և ախտաբանական փորձերն ու դիտողութիւնները. ուղեղի ամեն մի վնասումը կամ խանգարումը իբրև հետեանք առաջ է բերում հոգեկան կեանքի խանգարում: Կենդանիների ուղեղի զանգուածը շերտ շերտ կտրելով, որոշ մասեր ոչ ընչացնում են. հետեանքը լինում է այն, որ միաժամանակ անհետանում են հոգեկան կեանքի որոշ մասեր, որոշ հոգեկան գործողութիւններ: Միևնոյն հետեանքն է ստացւում, երբ մարդու ուղեղը պատահաբար վիրաւորւում է. ոսկորի մի կտոր ցցւում է ուղեղի մէջ, հետեանքը լինում է ոչ միայն մտաւոր գործունէութեան խանգարում, այլ և բնաւորութեան կատարեալ փոփոխութիւն: Հիւանդը դառնում է կասկածոտ, ծածկամիտ, յաճառ. ոսկորի կտորը հանելու պէս անհետանում է նաև հոգեկան խանգարումը: Նոյնպէս և զառամեալ հասակում տեղի է ունենում հոգեկան գործունէութեան նուազում. յաճախ դատողութեան ընդունակութիւնը բոլորովին կորչում է: Անատոմիական հետազոտութիւնը ցոյց է տալիս, որ դրա պատճառն է ուղեղի այլասերումը և կծկուիլը: Բնագիտական դպրոցի հոգեբանների համոզումն այսօր այն է, թէ ամեն մի հոգեկան հիւանդութիւն ուղեղի հիւանդութիւն է. միևնոյն է, անատո-

միական հետազոտութեամբ կարող է այդ ապացուցուել, թէ ոչ: Ուրեմն, ուղեղն է հոգին:

Այս միևնույն եղրակացութեանն են բերում մեզ նաև տիեզերարանական դիտողութիւնները, տիեզերքի կեանքի զարգացման պատմութիւնը: Կար ժամանակ, ասում է նոր տիեզերաբանութիւնը, երբ երկրիս վրայ ոչ մի օրգանական կեանք չկար, ապա ուրեմն նաև ոչ մի հոգեկան կեանք. չկային այսպէս կոչուած գիտակցութեան երևոյթներ. այո, կար ժամանակ, երբ նոյն իսկ երկիրը գոյութիւն չունէր: Ինչ որ մինք այժմ մեր մոլորակային համակարգութիւնն ենք անուանում, հեռւոր սկզբնական ժամանակներում ունէր մի վիթխարի գազային կամ միգային զանգուածի կերպարանք: Մինչ այս զանգուածը դառնում էր իր առանցքի վրայ, հասարակածը հետզհետէ ուռչում էր և հասաւ այն աստիճանի, որ կտրուեց կենդրոնական մարմնից և իբրև հսկայական օղակ ազատ լողում էր տարածութեան մէջ. այս օղակը աւելի ևս լայնանալով, կտրտուեց և դարձաւ անկախ մարմինների մի խումբ. այս պրոցեսը կրկնուեցաւ թերևս շատ անգամ, և առաջ եկան կեդրոնական մարմնի՝ արեգակի շուրջը թաւալուող մոլորակներ, որոնցից մէկն է մեր երկիրը: Սկզբում լինելով տիեզերական նիւթի մի հրահեղուկ կաթիլ, նա հետզհետէ այնքան սառեց, որ նրա վրայ պինդ կեղև կազմուեց, և մթնոլորտի ջրային շոգիները խտացան, ջուր դարձան և թափուեցին երկրի մակերևոյթի վրայ, Այժմ միայն կարող էր երկրի վրայ օրգանական մարմին գոյանալ. ինչ եղանակով, չգիտենք: Սկզբում նա առաջ եկաւ իր ամենատարրական կերպարանքով, իբրև պրոտոպլազմա. այս մարմնիկները հետզհետէ ստացան ներքին կազմութիւն, առաջ եկան բջիջներ, միջուկով ու պատեանով, որոնք ընդունակ դարձան անջատմամբ բազմանալու և բարդ համակարգութիւն կազմելու: Մարմնի մասերը գնալով տարբերուեցան, տարբեր գործարաններ դարձան, առաջ եկան բազմազան կենդանական էակներ. բազմակիւրպ կենդանական թագաւորութեան մի ճիւղից վերջապէս զարգացման շնորհիւ առաջ եկաւ մարդը, ձեռք բերեց նախ դանդաղ, ապա աւելի արագ աճող մտաւոր կարողութիւն և զգաց, որ ինքը գերազանց է կենդանական աշխարհի միւս անդամներից. այնպէս որ, երբ նա սկսեց անդրադառնալ իր ծագման վրայ, նրան անհաւատալի թուաց, թէ ինքը որևէ ազգակցութիւն ունի ստորին կենդանական աշխարհի հետ և իրան մի աւելի ազնիւ ծագում վերագրեց: Սակայն բնական գիտութիւնները խանգարեցին այս երազը. նրանք ցոյց տուին,

որ մարդը ոչ իբրև դիւցազն, կատարեալ կերպարանքով մտե՛լ է կազմ ու պատրաստ և իրեն սպասող ստեղծագործութեան մէջ, այլ իբրև մի խղճուկ հողածին, իր նմանների հետ տառապանքներով գոյութեան կռիւ է մղել և աստիճանաբար բարձրացել, այսօրուայ վիճակին է հասել: Անթիւ ու անհամար սիրուններ, որոնց մասին ոչ մի պատմութիւն չի պատմում, անհետ կորել են, մինչև որ վերջապէս նրա ամբողջ կազմուածքը, առանձնապէս ուղեղը, այնքան են զարգացել, որ նա կարողացել է հոգեկան-պատմական կեանքով ապրել:

Այս է հոգու անցեալը երկրիս վրայ: Իսկ ապագան:

Տիեզերական ֆիզիքան, այսպէս են ասում բնագէտները, ոչ մի կասկած չի թողնում այն մասին, որ կեանքը և նրա հետ հոգին, ինչպէս որ սկիզբ են ունեցել, այնպէս էլ վերջ պէտք է ունենան: Կըզայ ժամանակ, երբ այլ ևս երկնքում արեւ չի լինի: Նրա տաքութեան քանակն անսպառ չէ, որովհետեւ նա շարունակ դուրս է տալիս այդ, առանց համապատասխան փոխարինութեան, ուրեմն և պէտք է ուժասպառ լինի: Այս կէտին հասնելուց առաջ երկիրն արդէն սառած կը լինի. նրա մակերևոյթի վրայ եղած ամեն տեսակ շարժման և կեանքի աղբիւրը արեւի ջերմութիւնն է, Ջերմութեան հոսանքի մի փոքր նուազումը բաւական է նախօրգանական կեանքը անհետացնելու, իսկ յետոյ ամբողջ երկրային մարմինը կենթարկուի անշարժ, սառուցեալ մահուան:

Այսպիսի նկարագիրը և բացատրութիւնները ճշշող տպաւորութիւն են գործում, ցոյց տալով, թէ որքան չնչին ու աննշան է կեանքը: Ինչպէս բոլորոսած հացը ծածկում է կենդանի մարմինների ամբողջ աշխարհով, այնպէս էլ երկիրն իր երկարատեւ զարգացման ընթացքում մի վայրկեան ծածկում է կենդանի էակների ամբողջ աշխարհներով, որոնց մէջ է նաև, իբրև այս ստեղծագործութեան մի խաղ, մարդը: Կարճատեւ բողբոջումից յետոյ այս կենդանի աշխարհը վերստին կը մատնուի ոչնչութեան, որից գոյացել է. մի բան միայն կը մնայ, — յաւերտեանական նիւթը և նրա շարժողութեան օրէնքները: Անսկիզբն անցեալի մէջ, երբ ոչ մի կեանք չկար և անվերջ ապագայի մէջ, երբ ոչ մի կեանք չի լինի, հանդէս է գալիս ներկայի և կեանքի մի ակնթարթը, մի վայրկեան, որ եթէ նոյն իսկ միլիոնաւոր տարիներ հաշուենք, դարձեալ չենք կարող ծայրը գտնել: Եւ այս մի ակնթարթում անհուն նիւթի մի չնչին մասը հանդէս է բերում ֆոսֆորական պրոցեսսի այն զարմանահրաշ երևոյթը, որ ինքնագիտակցութիւն կամ հոգե-

Վան կեանք ենք անուանում. մի կարճատև միջանկեալ խաղ, որ մեզ որքան էլ կարևոր երևայ, անսահման տիեզերքի համար պարզապէս մի աննշան պատահմունք է: Նիւթը և շարժումն են էականը, իսկ այն արտասովոր կերպարանքը, որ ստանում է շարժումը մի վայրկեան, տիեզերքի համար գրեթէ ոչինչ է. «կարճատև խաղը միօրեայ թիթեռի, որ սաւառնում է յաւիտենականութեան անվերջ ովկիանոսի վրայ»:

Այս օրինակով է ներկայացնում հոգեկան կեանքը տիեզերքի մէջ նոր մատերիալիզմի հայրը՝ Լուդվիգ Բրիլններ իր «Ոյժ և նիւթ» գրքի մէջ ¹⁾:

ԴՐ. Մ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ

(Գր շարունակով)

¹⁾ *Kraft und Stoff* գրքի մէջ արծարծում են որոշ կերպով այս գաղափարները. չկայ Աստուած և չկայ նպատակ բնութեան մէջ. նաև գոյութիւն չունի որևէ առանձին հոգեկան գոյացութիւն, անմահութեամբ և ազատութեամբ օժտուած: Պաուլսէն համարում է այս գիրքը փիլիսոփայական տեսակէտից անարժէք, նրա բացատրութեան եղանակը անյայտ և հեղինակին բնագանցական-վերայական մտածողութիւնների անընդունակ. խոստովանում է սակայն, որ այդ գիրքը 1855-ից մինչև 1888 թիւը լոյս է տեսել 16 հրատարակեամբ գերմաներէն, նաև թարգմանուել է 13 օտար լեզուներով և լոյս է տեսել բազմաթիւ հրատարակութիւններով: Առաջին տարիներում նա աւելի տարածում էր կրթուած, եկեղեցուց ու դաւանութիւնից սառած միջին հասարակութեան մէջ, իսկ այժմ տարածում է հասարակութեան ստորին խւերի մէջ, զարձել է սոցիալ-դեմոկրատական շրջիկ քարոզիչների ձեռնարկ: Նրա արժանիքներն այն են, որ տալիս է բազմաթիւ բնագիտական և բնապատմական տեղեկութիւններ հանրամատչելի կերպով, արհամարհում է եկեղեցին, նրա դաւանութիւնը և աստուածաբանութիւնը: Առաջինի համար ընթերցողը շնորհակալ է, իսկ վերջին կէտի շնորհիւ հեղինակը վաստակում է վստահութիւն և համակրանք. նա հանդիսանում է իբրև ազնիւ մարդկանց համար մարտնչող ընդդէմ ատութեան, յիմարացման, անազատութեան և անիրաւութեան:

Այս կարգին է դասում Պաուլսէն նաև Հեկկիլի յայտնի գրութեքը, *Die Weltträtsel* (4 Aufl. 1900), որ քիչ շարաթիւների մէջ սպառուել է 10,000 օրինակ. գրքի նպատակն է բնութեան ընթացքի մեջ հոգեկանի արժէքը նուազեցնել, համարեա վերացնել: Կրօնը և փիլիսոփայութիւնը համարում են խաւարի և սրտութեան ոյժ, որովհետև նրանք հոգեկանը էականն են համարում իրականութեան մէջ և հոգին իրերի միջնակէտ և նպատակ են դարձնում: Այս վերջին աշխարհայեացքը Հեկկելն անուանում է *անտրոպիզմ* (*Antropismus*):

ՍԻՄԵՐՆ ՀԱՆՈՒՄԵԱՆԻ ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒ- ԹԻՒՆԸ

Անցեալ փետրուարի 14-ին Փարիզի հիւանդանոցներից՝ մէկի մէջ կնքեց իր մահկանացուն յայտնի հայ հրապարակախօս Սիմէօն Հախումեանը:

Ով երբէք շփուել է հայկական լրագրական գրականութեան, անշուշտ ճանաչում է Ս. Հախումեանին, թէպէտ կան մարդիկ, որ ոչ միայն շփուել են, այլ իրանց ասելովը գլորուել են հայ գրականութեան մէջ, այնուամենայնիւ չեն ճանաչում նրան, որովհետեւ վարակուած են սովորական կուրուքեամբ և պարզ է, որ այդպիսի կոյրերից հազիւ կարելի է սպասել աւելին քան մէկի ասածը թէ «նա անհաշտ մարդ էր» և միւսին «նա մեռաւ»: Այսպէս որոշեց այդ հրապարակախօսի արժէքը մեր լիբերալ համարուող մամուլը, որովհետեւ ... չը սիրեց նրան:

Ամեն մի պատահական գրողին երկինք բարձրացնել, իսկ իսկական հրապարակախօսներին ուրանալ՝ սա բնաբանն է այն մարդկանց, որոնք ժողովրդի աչքին թող փչելով կարողանում են իրենց թշուառ գոյութիւնը մի կերպ պահպանել:

«Տարազն» անյիշատակ չը թողեց իր աշխատակցին և յարգելով նրան՝ պատուեց մի հանդիսով և 10-րդ համարը նուիրեց նրա յիշատակին: Այդ համարի մէջ մտել են մի քանի սխալ տեղեկութիւններ, օր. նա ծնուած է համարում փետր. 14-ին, Ս. Հախումեանը ըժշկին ապտակելու պատճառով է արձակուել Գէլուքեան ճեմարանից և այլն: Կամենալով աւելի ճշգրիտ տեղեկութիւններ տալ հանգ. հրապարակախօսի մասին՝ արաջ ենք բերում նորա մեզ ուղղած ինքնակենսագրական տեղեկութիւնները:—

«Ծնուել եմ 1859 թուականի փետրվարի 4-ին Շուշի քաղաքում: Մանկութեանս ուսումը ստացել եմ մեր տան մէջ՝ Պետրոս Շանշեանի աշակերտներից (այդ ժամանակ Պետրոս Շանշեանը տեսուչ էր Շուշուայ թեմ. դպրոցի): Ապա 1870—73 ուսել եմ թեմական դպրանոցում և աւարտել: 1875-ին մտել եմ Էջմիածնի ճեմարանը և 1878-ին դուրս եկել այն 11 ընկերներիս հետ, որոնք ծեծեցին ուսուցիչ Ճեպեճեանին և աշակերտ

Ստեփան Մալխասեանին: 1900 թուականի նոյեմբերի 1-ից ուսանող եւ ֆարիզի Սօրբօնի Գիտութեանց ճիւղի բժշկական ֆակուլտետի, միևնոյն ժամանակ յաճախորդ-ուսանող եւ Քօլլէժ-դը-Ֆրանսի—բարձրագոյն սօսիալական կուրսերի:

«Վարել եւ հետեւեալ պաշտօնները.—1879 թուականին եղել եւ ուսուցիչ եւ տեսուչ Կարսի հայոց երկու սեռի դպրոցների. 1880—82 ուսուցիչ Շուշուայ թեմական եւ օրիորդական դպրանոցի (պ. Սեդրաք Մանգլինեանի տեսչութեան օրով եւ նրա հրաւիրանօք). 1884 թուականին հրաւիրուել եւ տեսուչ եւ ուսուցիչ Թաւրիզի (Պարսկաստան) հայոց երկուսն էլ դպրոցներին: 1885-ին թողնելով մանկավարժական ասպարէզը, բոլորովին նուիրուել եւ մամուլին եւ գրականութեան. «Եթէ հետաքրքրական է իմանալ, այս եւս աւելացնեմ որ մասնակցել եւ հայոց ընդհանուր ուսուցչական ժողովին (կարծեմ 1880 թ.) եւ ընտրուել եւ անդամ Հայկական դպրոցների ծրագիրը կազմող յանձնաժողովին ու մասնակցել նրա աշխատութիւններին: 1885-ից յետոյ Թիֆլիսում երբեմն պարապել եմ մասնաւոր դասերով (Հայերէն եւ ֆրանսերէն լեզուներ) եւ ուսուցչութիւն եւ արել մասնաւոր գիմնազիաներում եւ պանսիօններում:

«Աշխատակցել եւ հետեւեալ հանդէսներին եւ լրագրներին. —Մշակին 1885—1890, Տարազ եւ Աղրիւր 1890—1892, Արձագանքին 1894—1897, այսինքն մինչեւ դադարելու օրը, Մուրճին (մի քանի ոտանաւորներ), Նոր-Դարին սկսել եւ աշխատակցել 1899 թուին եւ շարունակում եւ մինչեւ այժմ: «Թատրոն» հանդիսին աշխատակցել եւ պարբերաբար:

«Թուներէն թերթերից Նովոյէ Օբօդէնիէյի աշխատակից եւ հրաւիրուել նրա հիմնարկութեան օրից խմբագիր Ալեքս. Վաս. Ստեփանով) եւ շատ աննշան ընդհատումներով գրել եւ շարունակ այդ թերթում նոյնպէս Ն. Նիկօլաձէի խմբագրութեան ժամանակ եւ դադարել եւ գրելուց թերթը եղբայր Իշխանք Թումանեաններին անցնելուց յետոյ, ոչ թէ այն պատճառով որ դադարել եւ համակրել այդ լրագրին, այլ միայն այն պատճառաւ որ գրական գրադմունքներս շատ են եղել: Ընդմիջումներով շատ եւ գրել նաեւ Տիֆլիսակիյ Լիստօկ թերթում. նոյնպէս «Կավկազ» թերթում Միլիտինի խմբագիր եղած ժամանակ: Կանոնաւորապէս թղթակցել եւ 1880 աւան թուականին «Русскій Кургерь» թերթին, որ հրատարակում էր Մոսկուայում պ. Լանին: Երբեմն գրել եւ մայրաքաղաքի թերթում հայկական կեանքին վերաբերեալ խնդիրների մասին

(1895 Նով. Վր. նոյեմբեր. համարը չեմ յիշում իմ ստորագրութեամբ առաջնորդող յօդուած որ հերքում է Նով. Վր.-ի հաղորդած սխալ լուրերը հայերի մասին):

Բացի դրանից 1882 թուին մարտ ամսին առաջին անգամ հրատարակել եմ «Գործ» ամսագրի առաջին համարը, որ իսկոյն արգելուեց և ենթարկուեց конфискации: Նոյն ամսագրի մի համար հրատարակել եմ 1883 և 1884 թուականներին և այդ թուին գլխաւոր կառավարութիւնից թուղթ եմ ստացել որ «Գործը» դադարեցրած է:

«Թղթակցի պաշտօններով եղել եմ.— Թաւրիզում 1885 Նով. Օբզրենիի. Կ. Պօլսում իբրև Արձագանքի թղթակից 1895 թ. Լօնդոնում նոյն լրագրի թղթակից 1895 թուին, Պարիզում նոյն լրագրի թղթակից 1895 թ. Պարիզում «Նոր-Դարի» յատուկ թղթակից եմ սկսած 1899 թուականի հոկտեմբերից: Չմոռանամ յիշել որ աշխատակցել եմ և „Каспій“ լրագրում հանգուցեալ Соколинскій-ի խմբագրութեան օրով և գրել եմ թէ իմ ստորագրութեամբ և թէ «Гражданинъ» կեղծանունով տակ: Թէ որտեղ է տպուած իմ առաջին քանասիրականը, դժուարանում եմ յիշել, որովհետև «քանասիրական» խօսքը մեր մէջ շատ մտքերով է հասկացուում և ես չըզիտեմ դուք ինչ մտքով էք գործածում: «Առաջին կրիտիքական» յօդուածս իբրև մատենախօսութիւն Խորենացու թարգմանութեան տպուած է Մշակի կարծեմ 1885 թ. մէջ. այդ յօդուածի առթիւ նոյն «Մշակի» մէջ հանգուցեալ Խորէն Ստեփանէն հրապարակաւ շնորհակալութիւն յայտնեց ինձ և գրեց որ այդ յօդուածի շնորհիւ իր թարգմանութիւնից վաճառուեց 2500 օրինակ:

«Առաջին հրապարակախօսական յօդուածս նոյնպէս «Մշակի» մէջ է 1885:

«Առաջին դիւցազներգական վէպիկս «Այծեմնիկ» վերնագրով տպագրուած է «Աղբիւրի» մէջ (№-ը չեմ յիշում):

«Կեղծանուններ», Հրապարակախօսական, կրիտիքական վիպական գրուածներս ես միշտ ստորագրել եմ իսկական անունովս: Ֆելիետոններս կրել են «Անրիման» կեղծ անունը («Տարազ» և «Արձագանք»): Թատրոնական բէցէնդիաներն ստորագրել եմ Эго (Տարազ, Тифл. Листокъ, Кавказъ, Нов. Обзор. Արձագանք): Շատ կրիտիքական յօդուածներ ստորագրել եմ «Մար-Ամսդ»: Մանկական վէպիկներ և այլ յօդուածներ «Աղբիւրի» մէջ ստորագրել եմ «Ծերունկ»: Պատահական կեղծանունները չեմ յիշում: Այսպիսով գլխաւոր կեղծ անուն-

ներս են.—«Ահրիման», «ՅԾՈ», «Մար-Ամադ», «ծերուկ» և շատ յաճախ Ս. Հ. ինիցեալները:

Իմ գրուածներս ցրուած են բոլոր լրագիրների ու հանդէսների մէջ, գլխաւորապէս Արձագանքի, Տարազի, Աղբիւրի, Մշակի և վերջերս Նոր-Գարի մէջ: Կազմում են.—առաջնորդող յօդուածներ, ֆիլիեոսոփներ, մամուլի տեսութիւն, վէպիկներ, զրոյցներ, թղթակցութիւններ են:

«Մի փոքրիկ յանձնաժողով որ զբաղուած է իմ գրուածներս կարգի բերելով և որ մտադիր է առանձին գրքերով հրատարակել, երկու ամիս սրանից առաջ ինձ հաղորդեց Թիֆլիզից հետեւեալը որ բառադրաւ արտագրում եմ. «Ձեր գրուածները պիտի կազմեն 14 հատոր մեծադիր գրքեր քառածալ, իւրաքանչիւր գիրքը մօտաւորապէս 300 էրեսից: Այդտեղ հաշուած են միայն այն գրուածքները, որոնց տակ իմ իսկական ստորագրութիւնս կայ:

«Բացի դրանից առանձին հրատարակութեամբ լոյս են տեսել իմ հետեւեալ աշխատութիւններս.— 1) «Մանիկ», նորավէպ ժամանակակից կեանքից, 2) Մրցումն հասարակութեան հետ էրգ. Լիֆլէրի, 3) Դօքտոր Շտոկման կամ ժողովրդի թըշնամին—Իբսէնի:

Հայոց բեմի վրայ խաղացւում են հետեւեալ թատերական պիէսները իմ թարգմանութեամբ «Երջանկութիւնը խաղաղ անկիւնում»—Ջուզեբմանի, «Փշոտ ճանապարհ» նոյն հեղինակի, «Հոգւով աղքատներ»—Պօտեխինի: Կհաւատա՞ք որ ասեմ մնացեալները մոռացել եմ:

Ի դէպ յիշեմ որ 1895—96 թուականներին կառավարել եմ Թիֆլիսի թատերական խումբը, 1897—98 Բազում հրաւիրուած եմ եղել մշտական հայկական խմբի ղեկավար:

Ահա այն պատասխանները որ ես կարողացայ տալ Ձեր հարցումներին: Չգիտեմ նրանք կգոհացնեն ձեզ թէ ոչ: Ինձ զոնէ նրանք ոչ մի առանձին զուարճութիւն չեն պատճառում որովհետեւ դրանք ցուցակ են, չոր ու ցամաք ցուցակ 22 տարուան իմ կրած տանջանքների և հոգեկան տանջանքների, որոնց մէջ հոգեկան զուարճութիւնը շատ քիչ մասն է ունեցել»... դեռ մեռնելու մտադիր չեմ և կտակս չեմ պատրաստել: Յոյս ունիմ դեռ զրել երեք անգամ աւելի քան մինչև այժմ եմ գրել: Առաջիկայ տարուանից վերջնականապէս նուիրվում եմ բելլետրիստիկային և դրամատիքական գրականութեան...»:

Հազուցեալն ինձ այս նամակը գրել է Փարիզից 1900 թ. դեկտեմբեր 25-ին (նոր տոմար):

ՀԱՅԿ ՏԵՐ-ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆ

ԲԷՆՅՈՒՆԵՐԸ ԿԱՄ ԲԱՐԻՉՄ¹⁾

Պատմական տեսութիւն

8. Բարբի քարոզութիւնները դաւանող և հետևողները խոստովանում էին, թէ Միրզա-Սէյիդ Ալի-Մէհմէդը ինքը Մէհթին էր, որին սպասում էին պարսիկները, այն ինչ խնաաշարի-միւթէշարիների դաւանութեան համաձայն, Մէհթին չպէտքէ որևէ կնոջից ծնէր, այլ որպէս «գերբնական կատարելութիւն» պիտի վերադառնար երկիր: Հետևաբար Բարբի իւր քարոզութիւնով ոչ միայն հակասում էր շիաների հաղիսներին, ոչ միայն աւանդութիւններն էր եղծում, այլ դաւանանքը, հաւատի էական մասն էր հերքում, այնպէս որ մի ահաւոր սպառնալիք էր այդ քայլը, որ կարող էր խաղառ ջնջել շիական կրօնը: Ամբողջ Շիրազի ազգաբնակչութիւնը ճանաչում էր Աղա Մէհթի-Րզա վաճառականի որդուն, որբին, ամենքը տեսել էին նրա ծնունդը, հետևաբար ամբողջ տասը դար Հարուզայից Մէհթիի վերադարձին սպասող շիաները ինչպէ՞ս կարող էին զիջել և դաւանել, թէ այս երեսայից մեծացած Բարբի նոյն ինքը Մէհթին է: Դրութիւնը այնտեղ հասաւ, որ հարկ եղաւ կառավարութեան խիստ միջամտութեան, որը մինչ այդ տատանւում էր: Կառավարութիւնը դանդաղելու էլ իրաւունք ունէր, քանի որ Մէհթիի վարդապետութիւնն իր գոյութեան հակառակ ներշնչումներ էր տարածում ժողովրդի ամեն դասում, որոնք հաւատացած էին. թէ Մէհթիի վերադարձը պիտի ջնջէ ոչ միայն պարսկական, այլ ամբողջ հողագնդի թագաւորութիւնները: Շէյխ-Ահմէդ-Բահրէինի Արաբացիի քարոզութիւնները և վարդապետութիւնը բոլորովին տարբեր հիմունք ունենալով խնաաշարի—միւթէշարիների դաւանանքից, բաւական խախտել էր շիաների դաւանանքը՝ Մէհթիի մեծագոր զաւստեան մասին, որով ամրապնդել էր արքունական տան զրութիւնը: Կառավարութիւնը չէր կարող իրեն նպաստաւոր վարդապետութեան

աշակերտողներին հալածել, քանի որ Շէյխ-Ահմէդի, Հաջի Սէիդ-Քեազիմի բոլոր նշանաւոր աշակերտները շրջապատել էին Սէիդ-Ալի-Մէհմէդին՝ Բաբին, իսկ սրանք իրենց վարդապետութեամբ արդէն տիրել էին Պարսկաստանի շիա հասարակութեան կէսից աւելի մասը: Շէյխ-Ահմէդի վարդապետութեան համաձայն, ինչպէս Աստուած երբէք չի կարող մարմնանալ, նոյնպէս որեւէ մարմին չի կարող աստուածանալ, այլ աստուածային ոգին անդրադառնալով որեւէ մաքուր, մարդկային սրտում, նրան կներշնչէ Աստուծոյ բանը—Երկնաւորի պատուիրանը խօսելու մարդկային ցեղին: Մինչև անգամ նա պնդում էր, որ աշխարհիս վերջին էլ մարդկային մեռած, փթած դիակները չը պիտի կենդանանան, չը պիտի վերստանան իրենց հոգիները, այլ այդ հոգիները պիտի նոր-թարմ մարմին հագնեն, ինչպէս ծիրանի կորզից աճած ու հասած ծառը տալիս է, արտադրում է ճիշտ իւր նման ծիրան, տանձի սերմից աճած ծառը՝ տանձ է տալիս, նոյնպէս նոյն հողի մէջ փթած մարմինները պիտի իրենց համանմանները ծնեցնեն, որոնք իրենց հոգիներով պիտի վերակենդանանան: Այս վարդապետութիւնը աւելի աղաւաղեց Հաջի Քէրիմ—խան Ղաջարը, որը քարոզում էր, թէ իւր կուրծքը բնակարան է Մէհթիի հոգու և պատգամներ էր տալիս: Բայց աստուածութեան բանը խօսելու յաւակնող այդ արքայազնը, քաջութիւն չունեցաւ պաշտպանելու իւր հրատարակութիւնները, երբ արքայական տանից արիւնակիցները քննութիւն բացին, նրան պատասխանատուութեան ենթարկեցին:

9. Շէյխի վարդապետութիւնը անչափ նպաստեց Բաբի վարդապետութեան տարածման, իսկ շէյխի աղանդաւորների տասնեութ նշանաւոր կղերականների Բաբին յարիւր, բոլորովին հաստատեց Բաբիական աղանդը Պարսկաստանում: Այս տասնեութ աշակերտները իրենց քարոզութիւնների մէջ ամեն տեղ մատնանիշ էին անում Շէյխ—Ահմէդի և Սէիդ—Քեազիմի այն գրուածները, այն քարոզութիւնները, որոնք ակնարկում էին Բաբի գալուստը, սրա յայտնութիւնը և այս քարոզութիւններով, այս տասնեութ աշակերտների ձեռքով Իրանի ամեն կողմ կատարուած պրօպագանդան տարաւ յաղթանակը, Բաբիզմը բուն դրեց Պարսկաստանի նշանաւոր քաղաքներում, աւաններում, նոյն իսկ գիւղերում: Այս տասնութը ուլէմների տուած դաւանութիւնը, կատարած քարոզութիւնը այնպիսի ոգեւորութիւն ներշնչեց Սէիդ—Ալի—Մէհմէդի վրայ, որ սա—Բաբը իր անունն էլ աւելացնելով—կցելով նրանց թուին, հրաշագործ տասնեկները թիւը կազմեց, տարին բաժանեց տասնեկները ամսի,

ամիսը տասնևիններ օրուան: Այս տասն և իններ անձերը համարուեցան նոր կրօնի սիւները և Բաբիական շատ թուեր տասն և իննի վերածուեցան: Հարկը 19-րդ բաժին է հաւաքուելու, տուրքերը 19-րդ մասն է գանձուելու, ժառանգութեան տասնևիններորդը պիտի տրուի հասարակական գանձարանին, քաղաքական, արդարութեան ժողովի անդամները 19-ից է բաղկանալու, կային, կային:

Բիշրօյէցի Մօլլա Հիւսէյն Միւշթէհիդըները Գէրբէլայից բաժանուեց իւր ընկերակիցներից, իրենց հանգուցեալ վարժապետին՝ Սէիդ Գեազիմին մի արժանաւոր յաջորդ գտնելու յոյսով, նա որոշեց ուղղակի Շիրազ գալ և իջնել իւր ծանօթ Սէիդ-Ալի-Մէհմէդի տունը, տասը-քսան օր հանգստանալ, կազդուրուել: Սէիդ-Ալի-Մէհմէդը մեծ յարգանքով ընդունեց բարեկամին և շատ սիրալիր անցկացրին: Գիշերը երկար խօսակցութիւնից յետոյ, տան տէր երիտասարդը հարցրեց Բիշրօյէցից, թէ— «արդեօք պարագլխին վայել արժանաւորութիւնները ինքը չէ իւրացրած, ինքը արժանի չէ այդ կոչման»: Բիշրօյէցին ժպտալով ասաց.— «Երբէք: Ուղիղ է վարքով, բարքով, խելքով դուք շատ արժանաւորութիւն ունիք, բայց Սէիդ—Գեազիմին յաջորդելու համար անհրաժեշտ է բարձր գիտութիւն ունենալ, անսահման մտաւոր հայեացք, հրետորական ձիրք, բնատուր տաղանդ, որոնցից բարեկամս, դուք զուր էք»: Այս խօսքերից չըյուսահատուեց Սէիդ-Ալի-Մէհմէդը, բայց երիտասարդի յանդուգն երևակայութիւնը փոթորիկ է բարձրացրեց Բիշրօյէցի գանկում: Մտքի ալէկոծման առաջն աննկու նպատակով հիւրը սենեակի թախճաից մի գիրք վերցրեց կարդալու, որի ճակատին գրուած էր «Բէգարա—Սուրիէի «մեկնութիւնը» (դորանի բ. գլխի), որը լարեց Բիշրօյէցի հետաքրքրութիւնը: Այդ արաբական գրուածքից մի քանի երես կարդալով, նրա թարմութեամբ բոլորովին յափշտակուեց հիւրը և հարցրեց, թէ— «ով է գրել այս «Մեկնութիւնը»:—Մի յաւակնութիւն ունեցող երիտասարդ, պատասխանեց տանտէրը: Բայց այնքան հմտութեամբ և այնպիսի ճարտար ոճով էր գրուած այդ «Մեկնութիւնը», որ Բիշրօյէցին տարակուսելով հիւրընկալի վրայ, նրան մեկնեց գիրքը և ասաց.— «ես յոգնել եմ, խնդրում եմ դուք կարդաք, ես քիչ տարածուած լսեմ»: Սէիդ-Ալի-Մէհմէդը կարդում էր զանդաղ և վատ առգանութեամբ, որից հիւրը եզրակացրեց, թէ դա նրա գործը չէր կարող լինել: Հետեւեալ օրը Բիշրօյէցիին տարան մզկիթ քարոզելու, բայց նա կարկամեց և յոգնածութիւնը պատրուակ բերելով՝ տուն դարձաւ: Երրորդ, չո-

րորդ օրերն էլ չըկարողացաւ քարոզել, այնպէս որ նրա մշտ-
քում գաժուած էր հիւրընկալի առաջարկը, կարգում էր նրա
գրած «մեկնութիւնը» և մտածում: Այդ գիշեր նորից կրկնեց
տանտէրը իւր հարցը, թէ «—արդե՞ք ինքը արժանի չէ՞ Սէիդ-
Քեազիմին յաջորդելու»: Այս անգամ Բիշրօյեցին մի խրատական
խօսեց, երիտասարդին մոլորութիւնից ազատելու և իր միտքն
էլ խաղաղացնելու զիտմամբ՝ նրան մի քանի շատ խրթին հար-
ցեր տուեց: Երբ Բիշրօյեցիի հարցերի դէմ տանտէր երիտա-
սարդը սկսեց արարական ընտիր ոճով ինքնաբուզիս այաթներ
կարդալ, բացատրել իրեն տրուած հարցերը, Բիշրօյեցին շուա-
րեց: Այս անգամ Սէիդ-Ալի-Մէհմէդին բոլորովին ընկճելու հա-
մար հարցրեց, թէ «—Ի՞նչ է պատճառը, որ զուրանի «Յուսէփ-
Սուրիէն» համարուում է պատմութիւնների սքանչելիքը: Սէիդ-
Ալի-Մէհմէդը պատասխանեց, թէ «այդ հարցը տուել էիք
Սէիդ-Քէազիմին, նա պատասխանել էր, թէ զրա ժամանակը
զեռ չէ հասել: Իսկ ես ասում եմ, ահա այսօր լրացաւ այդ ժա-
մանակը» և իրար ետևից երեք չորս հարիւր այաթով արարե-
րէն լեզուով մի ճառ արտասանեց, որից Բիշրօյեցին մոլորուած
արձանացած մնաց: Տանտէրը թողեց հիւրին հանգստանալու,
մտաւ կանանոցը, որտեղից մի-երկու ժամ յետոյ վերադարձաւ
Բիշրօյեցիի մօտ, նրա համար մի բաժակ թէյ բերեց, առաջար-
կեց և սթափեցրեց միւլթէհիդին խորասուզուած մտքերից: Այս
սթափուածից յետոյ խոստովանեց հիւրը, թէ ճշմարիտ որ Սէիդ-
Ալի-Մէհմէդը աստուածայայտնութիւն է, որի առաջին դաւա-
նողը, ամենայայտնի քարոզիչը և մարտնչողը դարձաւ, որի
համար էլ նրան կանչեցին Բար-էլ-բար (Դռան-դուռը):

10. Շիրազի կառավարչապետը՝ Սահաբի Իսթիարը նորա-
դանդներին սանձելու համար, Բաբի հետևորդներից նշանա-
ւորներին կալանաւորեց, մօրուքները կտրել տուեց, ապարօշ-
ները բացեց, երեսները մրոտեց, էջերի վրայ նստացնելով պոչերը
ձեռքերը տուած ման ածեց քաղաքի փողոցները, Շիրազի թաղե-
րը, մուսնետիկների միջոցով խայտառակեց և սպառնաց քաղա-
քացիներին նոյն խայտառակութեամբ պատժել, ով որ յանդգնի
հետևելու աղանդաւորներին: Բայց այս հալածանքը աւելի
բորբոքեց Բաբի հետևորդներին, որոնք աւելի գրգռուած էլ հա-
մարձակ քարոզեցին Սէիդ-Ալի-Մէհմէդի վարդապետութիւնը:
Իսֆահանի կառավարչապետ՝ Մութէմէդ—Դօվլէն Մանուչէհր
խանը, որ ազգով վրացի էր և փոքր հասակից գերուած, ներ-
քինիացած ծառայում էր արքունիքում, իւր մօտ հրաւիրեց
Բաբին Շիրազից, որը երկար հակաճառութիւն ունեցաւ Իս-

Ֆահանի միւլթէհիդներէ հետ, բայց որն է եղրակացութեան չը-
հասան: Մանուչէհր-խանի մահից յետոյ, սրա եղբօրորդին՝
Դէորգին-խանը յաջորդելով, մեծ-վէզիրի հրամանի համաձայն
կալանաւորեց Սէիդ-Ալի-Մէհմէդին և ուղղակի ճանապարհեց
Թաւրիզ: Կենդրոնական վարչութեան կարգադրութեան համա-
ձայն, Թաւրիզից էլ մի քանի օր յետոյ ուղարկեցին Մաքու,
որ բանտարկուած մնաց բերդում երկար ժամանակ, Մաքուի
իշխան Ալի խանի մօտ, որից անշափ յարգուած էր: Պարսից
կառավարութիւնը կալանաւորեց Բարին, բայց չկարողացաւ
շղթայել, կապկպել նրա քարոզութիւնը, որը հսկայական քայ-
լերով մտնում էր Պարսկաստանի նշանաւոր քաղաքները, ա-
ւանները, ժողովուրդը, պաշտօնականները, զօրքը, մինչև ան-
գամ կղերը խոնարհում և հպատակում էին այն կալանաւորին,
որը Մասիսի լանջերից աչքերը յառած դէպի արևելք, այդ ժո-
ղովրդի վիճակով էր տոչորւում և գրիչը սրտի արիւնի մէջ
թաթախելով, նրանց յորդոր էր գրում սթափուելու իրենց
դարևոր լիտարգիական քնից: Բարի քարոզութեան երրորդ տա-
րին, երբ նրան տարան Մաքուի բերդը, արդէն եզդ, Քիրման,
Իսփահան, Թէհրան, Րէշտ, Մազանդարան, Ղազուին, Ջէնջան,
Թաւրիզ ահաւոր հետևողներ ունէր Բաքիականութիւնը, այն էլ
երկրի հասկացող դասից, նշանաւոր կղերից և Սէիդ-Ալի-Մէհմէդի
նամակները, բրօշիւրները, գրքերը նրա աշակերտները անխա-
փան Մաքուից տանում էին, տարածում էին Իրանի ամեն կող-
մը. ամեն տեղ արտագրւում և սփռւում էին ժողովրդի բոլոր
խաւերում: Շատ կարճ ժամանակամիջոց քարոզեց Բարը, եօթը
տարի, որից չորս տարին բանտարկուած էր և այդ եօթը տա-
րուան ընթացքում անշափ գրուածներ թողեց, որոնցից նշա-
նաւորներն են, 1. Բէյանը Արաբի (մեկնութիւն-սուրիէի-բէգա-
րա), նոյնը Ֆարսի, 2. Ահսան էլ Գսաս (պատմութիւնների
սքանչելիքը), 3. Թաֆսիրի սիւրիէի Քէ Ֆսէր (Քէֆսէրի բա-
ցատրութիւնը), 4. Դելաիլի Սէբէա (եօթը փաստեր), 5. Նա-
մակներ Հաջի-Միրզա-Աղասի մեծ վէզիրին և ուրիշներին, 6.
Ղայում-էլ-իսմէա (անունների հաստատութիւնը), 7. Միւթէֆէ-
րի քա (այլ և այլք), 8. Նուրուվէթի-խասսէ (իսկական-մարգա-
րէութիւն), 9. Թաֆսիրի Սիւրիէի-վկալի-էս (բացատրու-
թիւն) և ուրիշները: Այս գրուածներից մեծ մասը նա Մաքուի
բերդում շարադրեց և տարածեց: Այս գրուածները ձեռ-
քէ ձեռք խլում, ընդօրինակում, տարածում էին և ամեն
մի պարսիկ իրեն մեծ փառք էր համարում, եթէ
կարողանում էր այս նոր մարգարէի գրուածներից մի

քանի տող ձեռք բերել, կամ գոնէ պատճէնը գտնել: Ամբողջ Պարսկաստանի քաղաքներում և աւաններում գաղտագողի հաւաքուած էին ներքնատներում (չէրչէմի), մեծ հրճուանքով կարգում, բացատրում էին այդ գրուածները և անհասկանալի կէտերի մասին նորանոր մեկնութիւններ էին խնդրում Սէիդ Ալի-Մէհմէդից, որ ամենայն սիրով բոլոր հարցերին պատասխանում և շրջաբերականներով տարածում էր հետեւողներին—սիրելիների շրջանում: Բարը կախնաւորուած էր, բայց նրա գրիչը քարոզում էր ամբողջ երկրում: Որքան խստացնում էին հակողութիւնը, այնքան շատ սաստկանում էր թղթակցութիւնը:

11. Ինչպէս յայտնի է, Իսլամի հետեւողների աշխարհահայեացքով որեւէ կրօնական ընթերցում, պետական—քաղաքական վերանորոգութեան նշանակութիւն ունի, քանի որ Իսլամի վարդապետարանը—Ղուրանը և հադիսները միւսուլմանների համար մի կրօնաքաղաքական—կանոնական և օրէնադրական կօդէքս է, մի սահմանադրութիւն է Ալլահից նախասահմանուած ժողովրդի իրար մէջ, համայնքի, կղերի և առաջնորդի մէջ, ընտանեկան, հասարակական, դատաստանական, քրէական, անհատական և առեւտրական բոլոր գործողութիւնների համար: Հետեւաբար Իրանի բնակիչները այն յոյսն էին տածում, թէ Բաբի նոր—կողէքսը պիտի հիմնիվեր տապալէր շիաների շէրիաթը և պիտի հիմնէր մի նորագոյն օրէնադրութիւն՝ ժամանակի ոգու և կարիքների համեմատ: Բարը ասում էր, թէ—«Ինքն է այն դուռը (Բաբ որից խօսում է ամէնագէտը, Ամենակալը, և երկնային պատուէրները մարդիկներին տրւում է այդ գոնից»: Առաջ նա ասում էր, թէ ինքն է Հաբուլգա հեռացածի դուռը, որից նա ստանում է պատգամները, ապա նա քարոզեց, թէ նա ինքն է Հաբուլգայից սպասուածը և ապա, թէ Հաբուլգան առսսպել է, իսկ իր մէջ է բնակւում այն գերագոյն հոգին, որ քարոզում է ճշմարտութիւնը և աւետում է աշխարհին շուտով գալիք աստուածայայտնութիւնը: Այս պատճառով կղերը—շիա միւլթէհիդները կասկածում էին, թէ կարող էին իրենց դիրքը կորցնել, կառավարութիւնը մտածում էր շփոթութիւնների առաջն առնել, երիտասարդ ընթերցողները տենչում էին Բաբիականների ոյժից օգտուել, երկրում վերանորոգութիւն մտցնել, զրկուած կեղեքուած, անարգութեանը ջանում էին կործանել հին կարգերը, զրանց պահպանողներին ու գործադրողներին, երկրագործը երեւակայում էր օձիքն ազատել անկուշտ խաներից—կալուածատէրերից, ուստի բոլոր զգգոհ-

ները, բողոքողները ամէն տեղ շրջապատում էին Բաբի աշակերտներին, և երազում էին երկրից անիրաւութիւնը վերցնել, հաւաձայն քարոզչի, նոր մարգարէի խոստացած աւետիսներին:

12. Բիշրօյէցին, երբ լսեց Բաբի Մաքու աքսորուելը և բանտարկուելը, նա գնաց Մաքու իւր պաշտելի վարդապետին այցելելու: Վերադարձին թէև Բաբը նրան յայտնեց իրան պատահելիք փորձանքները, արիւնհեղութիւնները և սպանուելը, բայց Բիշրօյէցին աներկիւղ՝ ընկերակիցների հետ գիմեց Խորասան: Ճանապարհին երբ լսեցին Մէհմէդ շահի մահը, վտանգից զերծ մնալու համար մտածեցին մի առժամանակ մնալ Մազանդարան, մինչև նոր շահի Թաւրիզից թէհրան հասնելը, գահ բարձրանալը, երկրում կարգերի վերահաստատուելը և խաղաղուելը: Երբ ուզեցին Սարի քաղաքը մտնել, այնտեղի միւշթէիդ՝ Սայիդ-իւլ-իւլէման, որ թէ Բիշրօյէցիի և թէ Մուլա Գուդգուսի մեծ հակառակորդն էր, հրաման ուղարկեց, որ այդ քեաֆիր (հայհոյող) Բաբիները չհամարձակուին ապականել իրենց քաղաքը: Քաղաքի դռներում սրանց գնդակներով հալածելիս, Բաբի վարդապետութեան համար առաջին անգամ երեք զոհ ընկաւ Սարիի պարիսպների տակ, որի պատճառով սուր բարձրացրին Բիշրօյէցին և ընկերները պաշտպանուելու համար և բռնութեամբ քաղաք մտան, Սարգա մէյդանի վրայ մի քարվանսարայում ապաստանեցան: Քարվանսարայի կտրից ազան կարգացող երեք Բաբիներին իրար ետևից դարձեալ գնդակահար արին Սարիցիները, այնպէս որ Բաբիները պարտաւորուած ամրացրին քարվանսարայի դռները, պաշտպանուեցան, որոնց պաշարեցին Սայդ-իւլ-իւլէմի հետևորդները: Հինգ—վեց օր տևեց կռիւը, երկու կողմից էլ զոհեր ընկան: Երբ կառավարչական պաշտօնակալները միջամտեցան և ձգտում էին խաղաղացնել, միանգամայն կողոպտել Բաբիներին, Բիշրօյէցին զարկեց սպանեց կառավարութեան ներկայացուցչին, քաղաքում և շրջակայքում ունեցած կրօնակիցների աշակցութեամբ, մօտ 360 հոգի, դուրս եկան Սարիից, գնացին մօտակայ Շէյխ-Թէբէրսի աւերակ բերդը մտան, նորոգեցին, ամրացան և ամբողջ ինն ամիս կռուեցան պարսկական բանակների դէմ:

13. Ամբողջ գիւղական ազգաբնակչութիւնը, նախապաշարուած դասը անցաւ Բիշրօյէցիի կողմը, ամենքը ընդունեցին Բաբի վարդապետութիւնը և ամեն մարդ իւր կարողութեան չափով օգնում էր, թէ բերդի շինութեան, նորոգութեան, ա-

տաղձով, մթերքով, պաշարով, զէնքով, այնպէս որ կառավարութիւնը պարտաւորուած ահաւոր բանակ ուղարկեց Բաբինների դէմ: Յաճախ կողմերը իրար դէմ յարձակուում, արիւնասիկ կոտորածներ էին անում, Բաբինները զուրս գալով բերդից կոտորում էին հակառակորդներին, ցրւում նրանց ոյժը, կրակ տալիս զօրանոցներին, մթերանոցներին: Այնքան ծանրացաւ զօրքի ու շիաների վիճակը, որ Սայիդ-իւլ-իւլէման Ջհադ (կրօնական պատերազմ) հրատարակեց: Բայց զոր, քանի որ պարսիկները երբ տեսնում էին Բաբինների հերոսական կռիւը, մի բուռը մարդիկների այսպիսի աներկիւղ դիմադրութիւնը, իրենց ծանօթների և հարազատների մարմիններից անշատուած և ցիցների վրայ բարձրացրած գլուխները, որոնք տնկած էին Թէքէրսի բերդի շուրջը, յուսահատ վերադառնում էին իրենց բնակարանները: Այս յարձակումների ժամանակ Բաբինները մըտան Բարֆրուշ, աւերեցին, այրեցին Շահադէի ապարանքը, որի բոցերի մէջ խանձուեցին շահադէները: Կառավարութիւնը անձարացած օրից օր աւելացնում էր զօրքի և թնդանօթների թիւը, որոնք գիշեր-ցերեկ տքնում էին տապալիւ Թէքէրսի բերդը և Բաբիններին: Որպէսզի գիշերները հնարաւոր լինի գործելու, զօրքերը կրակ էին տալիս շրջակայ անտառներին, որոնց լուսով յարձակուում թշնամիների վրայ: Մի գիշեր Աբբաս-Ղուլի խանը՝ Մազանդարանի զօրքերի հրամանակալը կարողացաւ գնդակահար տապալիւ Մուլա Հիւսէյն Բիշրօյէցիին, որին յաջորդեց Մուլա Գուդդուսը: Բիշրօյէցիին թաղեցին Շէյխ-Թէքէրսի բերդում, բայց յետոյ պարսիկները նրա դիակը հանեցին, մանրեցին և թափեցին շներին:

14. Պարսիկները 7000 զօրքով, թնդանօթներով և ձիաւորներով պաշարել էին Թէքէրսի բերդը, իսկ Բաբինները թէև անզէն, առանց մթերքի, քաղցած, խոնաւութիւնից թուլացած դարձեալ հերոսաբար դիմադրում էին մինչ այն աստիճան, որ Շահադա Մէհթի-Ղուլի-Միրզան ընկճուած, զիջաւ դաշնակցելու Բաբինների հետ և պայմանաւորուեց նրանց ազատ թողնելու, անցնել Պարսկաստանի միջով, գնալ Բաղդադ: Դաշնագիրը գրեցին: Ղուրանով երգուեցին պարսիկները, յանձնեցին Գուդդուսին: Բաբինները անձնատուր եղան, երբ զէնքը, մթերքը յանձնեցին, երբ պատրաստուում էին ճանապարհ ընկնելու, երբ նստած սեղանի ընթրում էին անզէն ընկճուածները, շիաները — զօրքերը վրայ պրծան, գնդակահար արին բոլորին: Անձնատուր եղած 350 մարդուց միայն 16 հոգի կարողացան ազատուել, որոնք պատերազմի մանրա-

մասնութիւնները տարածեցին ամբողջ Պարսկաստանում: Շահ-
զադա կառավարչապետը մոլլա Գուդգուսին հազար թուժանով
ծախեց նրա հակառակորդ մոլլա Սայիդ-իւլ-իւլէմային, որը չա-
րաչար տանջանքով կտրտել տուեց Գուդգուսին իւր թալարա-
ների ձեռքով և ժարմինը թափեցին շների առաջ, 1849 թուա-
կանի աշնանը:

15. Սէիդ-Միրզա Եահեա Դարաբին, Բաբի վարդապետու-
թիւնը ընդունելուց յետոյ, խիստ հալածանքի ենթարկուեց:
Իսֆանից, Եղդից, Շիրազից ամեն տեղից նա պատրաստուած
էր խոյս տալու, այնպէս որ նա մի խուլ անկիւն քաշուեց՝
Նէյրիզ քաղաքը, իւր ընտանիքի մօտ: Ուր որ գնում էր
Եահեան, նրա վրայ յարձակւում էին շիա կղերը, որպէս ուրա-
ցողի՝ հալածում էին, տանջում էին առանց միջոցների մէջ
խտուութիւն դնելու, նոյն իսկ ձգտում էին նրան սպանել, գո-
յութիւնը ջնջել աշխարհի երեսից: Հալածուածը կրկնում էր
ամեն տեղ. — «Չէ՞ որ ես այն միւշթէհիդն եմ, որին ամբողջ
Իրանը երկրպագում էր, հրամանները գործադրում, ինչի այժմ
ինձ այսպէս հալածում էք, մինչև անգամ չէք թողնում, որ ըն-
տանիքիս մօտ քիչ ժամանակ էլ է խաղաղեմ»: Սէիդ Եահեան
Նէյրիզում բաւական հետևողներ ունէր, այնպէս որ ոչ բնիկ
հակառակորդները, ոչ կղերը, ոչ էլ կառավարչական գործա-
կալները չէին յանդգնում նրա վրայ ձեռք բարձրացնելու իսկ
ատելութիւնը օրից օր սաստկանում էր, կենտրոնական վար-
չութիւնը Մազանդարանի արկածներից սարսափած, ուզում էր
Բաբիականներին ամեն տեղ բնաջինջ անել: Իբր խռովութիւն-
ների վերջ տալու նպատակով, երկրի կառավարիչը հրաւէր
սարքեց, կանչեց տեղական միւշթէհիդներին, իւլէմներին և
Սէիդ-Եահեային, որ բացատրուեն, պարզեն խնդիրը, վերջ տան
քինախնդրութեան և վէճերին: Երբ Սէիդ-Եահեան առանձնա-
ցաւ, կառավարիչը նրան կալանաւորեց: Բաբիները երբ լսե-
ցին, թէ իրենց առաջնորդը կառավարչի բնակարանում արգե-
լուած է, իսկոյն շրջապատեցին այդ տունը և ձգտում էին հանել,
տանել Եահեային: Ամբոխի աղմուկից և նրանց բազմութիւնից
պակալով կառավարիչը, երդումով խոստացաւ արձակել բոլո-
ւին, այնպէս որ Եահեան պարտաւորուեց իւրայիններին հրամա-
յի՛լ ցրուել, վերադառնալ բնակարանները: Այս նենգութիւնով
ժողովրդին ցրուելուց յետոյ, Եահեային գնդակահար արին և
գիշերով մէկ մէկ մտան ազանդաւորների տները, գլխաւորնե-
րին կալանաւորեցին, սպանեցին, կին, աղջիկ, տղայ գերեցին և
աւարի տուին նրանց գոյքը, կարողութիւնը: Այս բարբարոս

ասական բռնութիւններից սարսափած Բաբիները իրենց ընտանիքով, մանր ու խոշորով ապաստանեցան լեռները, անտառները և այրերը, որտեղներից ամբողջ երկու տարի քաջութեամբ կռուեցան պարսկական զինուորների և անկուշտ պաշտօնակալների հետ, որոնք կեղեքում, կողոպտում էին պատահածին և զուր զրպարտութիւններով տանջում էին նոյնիսկ ոչ Բաբիններին: Պաշտօնականները և շիա-կղերը զուր մատնութիւններով, զրպարտութիւններով կեղեքում էին ամբողջ նահանգը և տղբացնում թշուառ ազգաբնակիւթիւնը:

16. Կոխն այնտեղ հասաւ, որ կառավարութիւնը տասը հազար զօրք ուղարկեց, թնդանօթներով և հեծելազօրքով, որոնք ուժակոծում էին ապառաժները, այրերն ու անտառները: Յուսահատութիւնից բորբոքուած Բաբինները անվերջ իջնում էին լեռներից, հարուածում, կոտորում, ցրում էին զինուորական գնդերը, սրանց վառօղբ, գէնքերը, ուտելիքը յափշտակելով՝ վերադառնում էին իրենց ապաստանները: Մինչև անգամ պարսիկ զինուորների ձեռքից թնդանօթները խլեցին, լեռները տարան Բաբինները և դրանցով հալածեցին զօրքին: Կոռուղ բաբինների թիւը թէև եօթը-ութը հարիւրից աւելի չէր, բայց նրանց սարսափը դողացնում էր բանակի սպարապետ Շահադա Ֆէրման Ֆէրմային—որը չէր իմանում, թէ ի՞նչ հնարքով խաբի ապստամբներին և նրանց ջնջէ: Բայց և այնպէս քաղցը, ցուրտը, մթերքի պակասութիւնը, կանանց, երեխաների տանջանքը, երկու տարուան անվերջ յոգնածութիւնը, ջգերի գլուխները թուլացրին և ստիպեցին Բաբիններին զիջանելու, հաւատալու պարսիկ զօրականին, անձնատուր լինելու իրենց դահիճներին: Հրամանատարը Բաբինների գլխաւորներին կոտորել տուեց, նշանաւորներին ուղարկեց Ֆարսիստանի զանազան քաղաքները և աւանները խայտառակութեամբ տանջելու և սպանելու, երեխաներին, կանանց և աղջիկներին գերի վարեցին Շիրազ զարհուրելի տեսարաններով: Զօրքերը իրենց նիզակների ծայրերին ցցած տանում էին քաջ Բաբինների գլուխները, կամ նրանց բալուղով երեխաները: Բաբինների դեռահաս աղջիկներն ու կանայք հրապարակով պիտի յաղեցում տային իրենց թշնամիների լպիրջ կրքերին...: Դեռ մինչև այսօր Ֆարսիստանի բնիկները սարսափում են, երբ նկարագրւում է նրանց Բաբինների կեանքից որեւէ արկած, դեռ մինչև այսօր Շիրազի բնիկների ականջներից չէ հեռացել այն ողբի, կոծի ձայնը, որոնք բաղխուել են նրանց ականջներին կէս դար առաջ: Ամբողջ տասը—քսան տարի ամեն մի պարսիկ պաշտօ-

նականի, մոլլաի, թալաբայի համար անսպառ աղբիւր էր։ Բաբիններին մատնելու և կեղեքելու արհեստը։ Ամէն մի սոված, ամէն մի վրէժխնդիր թշուառացնում էր հակառակորդին՝ նրան Բաբի հրատարակելով և ազահ կառավարիչները իրենց անհեռատես ընթացքով քայքայեցին երկիրը։

Եւ որքան հետամտում էին, որքան տանջում էին, այնքան բազմանում էին Բաբինները։

17. Բաբի անձնուէր քարոզիչներից և տառնութիւն աշակերտողներից մէկն էլ Զէնջանցի Մօլա-Մէհմէդ-Ալի միւլթէ-հիդն էր, որին անուանում են Հէօջաթ։ Սրահայրը Շէյխ-Ահմէդ-Բահրէիին աշակերտներից էր, իսկ ինքը Սէիդ-Քէազիմի և ապա եռանդով մարտնչող Բաբիզմի։ Հայր ու որդի մեծահամբաւ տանից էին, ահաւոր հետևողներ ունէին։ Իրենց ծննդավայրում և վիճակում, այնպէս որ Հէօջաթը շատ կարճ միջոցում տարածեց նոր վարդապետութիւնը Զէնջանում։ Շէյխի ժողովուրդը այնպէս կապուեց Բաբի եկեղեցու հետ, Հէօջաթի թալաբաները (ուսանող) այնպէս իւրացրին նոր վարդապետութիւնը, որ աներկիւղ ամէն տեղ Սէիդ Ալի-Մէհմէդին քարոզում էին Մէհթի և դրացիներին հրաւեր էին կարդում յառել իրենց դաւանանքին։ Որովհետեւ քաղաքի ժողովրդի հասկացող, ապահով դասակարգը Հէօջաթին էր յառած, միւս կողմը նախանձեց անվերջ բողոքներ էին ուղարկում արքունիք, պահանջում էին սանձել նորադանդներին։ Երկու անգամ Հէօջաթը Թէհրան կանչուեցաւ, որտեղ նա աներկիւղ պաշտպանեց իւր դաւանանքը և վերջին անգամ բանտից փախաւ ծննդավայրը, Մէհմէդ-Շահի մեռնելուց յետոյ, երբ ժառանգը դեռ չէր հասել մայրաքաղաք։ Բայց Մազանդարանի, Նեյրիզի կոիւնների պատճառով տարբեր ընթացք ստացաւ Բաբինների հալածանքը։ Մինչ այս Բաբի քարոզութիւնը Շէյխի շարունակութիւնը կամ մի նոր աղանդի յաւելումը համարելով, կառավարութիւնը այնքան էլ նշանակութիւն չէր տալիս, բայց երբ նկատուեց, որ աղանդաւորները հիմնովին ուզում են փոփոխել երկրի կազմը, կարգերը, որոնց աջակցում էին «Թանգիմաթի» երազողները, կենտրոնական վարչութիւնը՝ տակտիկան հիմնովին փոխեց։

ԱՏՐՊԵՏ

(Կըշարունակութիւն)

ՄՈՒՐԱՑԿԱՆԸ

(Հայ ժողովրդական լեգենդա ըստ Չերազի)

Աշխարհում վաղուց իսկուր, շարասանց
Մի մուրացկան էր շրջում դռնէ դուռ,
Բոկոսն աղիւս, դէմով վշահար
Ողորմութիւն էր մարդկանցից խնդրում:

Մարդիկ ողորմում էին միմիայն
Դեղեցիկ կանանց լոկ ներկայութեամբ.
Փառասէր կանայք ողորմում էին՝
Սիրած մարդկանց մօտ սնափառութեամբ...

Բայց այդ միեւնոյն կանայք ու մարդիկ
Երբ զաս-զաս նոքա ժամէին խեղճին
Արհամարհական հայեացք դէմքերին
Մուրացկի մօտից հեռո՛ւ կերթային...

Երբ հարուսները կանգնած մայրանում
Հեռուից ժամէին հեգ մուրացկանին
Բարձր զիջ ձայնով ջերմ կրկանչէին
Եւ ի ցոյց մարդկան կոպէկ կրթային:

Բայց երբ միեւնոյն այդ հարուսները
Տեսնէին նրան դասարկ փողոցում
Չիջ կգոռային-կորի՛ր ձրիակեր
Դո՛ւ, շուն անիրա՛ւ, աշխատի՛ր ու կե՛ր...

Նոյնը կանէին եւ «սուրբ» տէր հայրեր
Մարդկանց մօտ նրան գօշ կրթային
Բայց հենց որ ընկան մի դասարկ փողոց՝
Տեսան թշուառին, հեռո՛ւ կերթային...

Միայն մանուկներ անարատ հոգով
 Ջերմ ողորմութիւն կը տային արտակ,
 Կը տային առանց անախառնութեան
 Եւ մորացկանը օրհնում էր նրանց.

Տանջուած, վշտահար նա մրմնջում էր
 «Թողէ՛ք այդ մանկունք գան ինձ մօտ ազատ
 «Օ՛, մի արգելէ՛ք գեղ հոգիներին.
 «Դրանց նմաններինն է եղեմն անարատ...

Խեղճ մորացկանը մի տան դուռ ծեծեց.
 Տիրուհին-մի գեղ կին, տան դուռը բացաւ
 Խոնջած ներս մտաւ ողորմելոց, նստեց
 Քոյրիկի հարցին,— ծառա՛ւ եմ-աւսաց:

Կինը ջուր հանեց բակի ջրհորից
 Եւ սառ կուլացով տուաւ մորացկին.
 Եւ հիշացնելով երկա՛ր ջուր խմեց
 Քոյրիկի հարցին,— քաղցած եմ - աւսաց:

Կինը հաց ու բուրգ բերաւ քաղցածին
 Աղբաւք կերաւ. բայց էլի՛ նստեց.
 Է՛լի ի՞նչ կուգես, հարցաւ տիրուհին
 — Մի սիրոյ համբոյր ինձ շնորհ արա...

Կինը մեկնակ էր. իր ամուսինը
 Չուկան էր գնացել. նա հաւատարիմ
 Սիրած ամուսնուն. խղճալով խեղճին՝
 Անօրից կարմրած բուռը դէմ արաւ...

Բայց մորացկանը ո՛չ համբուրելու
 Մօտեցաւ նրա սիրո՛ւն ականջին,
 Մրմնջաց հանդա՛րս.— Կին, գրութիւնդ
 Առցելո՛ք է բանում երկնքի դռներ...

Աւագ, անպի մեջ աներեւոյթցաւ.
 Դա Ք Ր Ի Ս Ն Ա Ն էր, ցնցոսիների
 Տակ բազմուած Փրկիչն, շրջում էր աշխարհ
 Գիտնալու թիւը տրիստնեաների:

Յ. ԽԱՆԼԱՐԵԱՆ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՅԼԱԻՈՒՆԻՔ

1. Պաշլաւունի անունով նախարարական տուն մը չեմք գտներ կանուխ ժամանակներու մէջ. և Պաշլաւները կը յիշուին միայն իբր Պարթևաց թագաւորական ցեղին ազգականներ, Պաշլ քաղաքէն առնով իրենց անունը: Քրիստոսի թուականին առաջին դարուն մէջ Պարթև Պաշլաւունիները երեք ցեղի կը բաժնուին, Սուրէնեան և Կարէնեան և Ասպահապետեան մականուններով: Սուրէնեան ցեղէն է Անակ, Խոսրովու սպաննողը Գ. դարուն մէջ, որոյ ցեղը կոտորուեցաւ և մնաց միայն նորա զաւակը, Գրիգոր Լուսաւորիչը: Կարէնեան ցեղն ալ կոտորուեցաւ նոյն դարուն մէջ Արտաշիր Սասանեանէ և միակ ազատուողը եղաւ Պերդամատ, որոյ որդին Կամսար իւր փախուստի տեղէն Տրդատի ժամանակ փոխադրուեցաւ Հայաստան: Անակայ ազատուած զաւակները ոմանք երկու կարծեցին, Սուրէն մը և անանդէն մը որ մկրտութենէ յետոյ կոչուեցաւ Գրիգոր. բայց շատեր միակ Սուրէն մը ազատուած կը դնեն և նոյնին անունը մկրտութեան ատեն Գրիգորի փոխուած կըսեն: Սուրէնը Գրիգորէ զատողներն ալ, զայն Հայաստանէ դուրս թագաւորած կըսեն, այնպէս որ ամեն յիշատակը համամիտ են. թէ Պաշլաւունի ցեղէն միայն երկու անձ գաղթած կամ եկած են ի Հայաստան, Գրիգոր Սուրէնեան և Կամսար Կարէնեան, և անոնցմով Պաշլաւունի տուն մը կազմուած Հայոց մէջ:

2. Ըստ այսմ Սուրէնեան ցեղէն միայն Լուսաւորիչն է տոհմապետ մը, և նորա սերունդը արական գիծով կը շարունակէ հինգ ծնունդ ևս, Վրթանէս, Յուսիկ, Աթանաղիսէս, Ներսէս և Սահակ: Ազգային պատմութեան հիմնական կէտերէն մին է, թէ Սահակով դադրեցաւ Լուսաւորչին արական զարմը, և թէ կողմնակի ճիւղեր ալ չմնացին, վասն զի եկեղեցական կոչման և ուրիշ մասնաւոր պարագայից պատճառով բազմաժին չեղան Պաշլաւունիները. Սահակայ դուստրն Անոյշ կին եղաւ Համազասպ Մամիկոնեանի և նորա զաւակները ոչ երբէք Պահ-

լաւունեաց ճիւղը վերանորոգելու կամք ունեցան տոհմանունի կամ ժառանգութեան իրաւամբ, և պատմութիւնը կը ցուցնէ թէ Վարդան և Հմայեակ և Համագասպեան՝ Անոյշի զաւակները մինչև վերջը Մամիկոնեան ազգանունով ճանչցուեցան: Պատմական ստուգութիւն է ուրեմն թէ Լուսաւորչի ճիւղին Պահլաւունի սերունդը ջնջուած էր, թէ իգական ճիւղն ալ Մամիկոնեանց խառնուած էր, թէ Մամիկոնեանք երբէք Պահլաւունի անուն չկրեցին. և թէ Պահլաւունեաց վերստին նորոգուիլը Մամիկոնեանց մէջէն չէր կրնար լինել: Այդչափ է Սուրէնեան Պահլաւներու վրայ գիտցուածը:

3. Կարէնեան Պահլաւներէն առաջին անգամ Կամսար Պերողամատեան կուգայ Հայաստան, իրեն հետ ունենալով իւր որդին Արշաւիրը, և Տրդատէ կընդունի Երասխաձոր գաւառը իբր նախարարական երկիր, իսկ նախարարութիւնը հօրը և որդւոյն անուններէն կը կոչուի Կամսարական և Արշարունի: Նոյն ցեղէն նշանաւոր անձնաւորութիւններու ստէպ կը հանդիպիմք պատմութեան մէջ, և թէպէտ Կամսարականները Արշակէ կոտորուեցան, բայց մնացորդներ նորէն կազմուեցան ու պայծառացան և պահեցին իրենց Պահլաւունի ծագման պատիւն ու յիշատակը: Խուզարկելով Կամսարականներու յիշատակութիւնները կը հասնիմք մինչև Ը. դարու վերջը կամ Թ. դարուն սկիզբը, երբ տակաւին կը յիշատակուին իբր ուրոյն նախարարութիւն մը. այնուհետև իրենց երկիրը Բագրատունեաց ձեռքը կանցնի, որովհետև Աշոտ Մսակեր «գանձագին արար զգաւառն Արշարունեաց յազգէն Կամսարականաց»: Ըստ այսմ Կամսարական ցեղը կը նուազի, բայց չջնջուիր, որովհետև ոչ սերունդի դադարման և ոչ բնաջինջ եղած լինելու յիշատակ մը կայ պատմութեանց մէջ. երկիրը վաճառելն ալ պարզապէս տկարանալու կամ տեղափոխուելու հետեանք է:

4. Այս միջոցներուն է որ յանկարծ երևան կելնէ Պահլաւունեաց ցեղ մը, որ առանց իսկզբանէ եկող ուղղակի շարունակութեան մեծ ցեղի պատիւ կընդունի: Առաջին անձը, որ նոր Պահլաւունեաց մէջ պատմութիւն ունի, է Գրիգոր Համզէ: Սա քառասուն տարեկան կը վախճանի 972-ին, ինչպէս կը գրէ իւր թոռ Գրիգոր Մագիստրոս, որ հռչակաւ կը պատմէ ևս նորա մեծագործութիւնները և առաքինութիւնները: Գրիգոր Համզէի հայրն է Աբուղանիմ, և պապն է Արտակ, որոց վրայ անունէն զատ տեղեկութիւն չունիմք, բայց այս անունները Պահլաւունեաց ցեղը կը հասցնեն Ժ. դարուն սկիզբները կամ Թ. դարուն վերջերը, և այսպէս քիչ հեռաւորութեամբ կը մօ-

տենամբ Կամսարականաց վերջին յիշատակին: Պահլաւունեաց երկու նշանաւորագոյն գրագէտներն են Գրիգոր Մագիստրոս և Ներսէս Շնորհալի, որք յաճախ կը յեղիեղեն թէ Լուսաւորչայ սերունդին, այլ ոչ երբէք ազգարանական ցուցմունք մը կուտան, մանաւանդ թէ չունենալնին ալ կը խոստովանի Շնորհալին. «Թէև թաքուն իմն ամփոփեալ, Յռամիկազանց միջի ծածկեալ, Միայն ինքեանց ներհուն եղեալ, Որ յայնմ ազգէ գոլով սերեալ»: (Վեց. տող. 1170): Այս մթութեան մէջ բոլորովին անհաւանական կը լինի Պահլաւունիները տանել յանկարծ Սահակի ազգական հետ կապել վեց դարերու ընդհատումէ հտըը. մանաւանդ որ պէտք էր որ Մամիկոնեանց անունն ալ փոխուած կամ դադրած լինէր, մինչ Մամիկոնեանք երբէք իրենց անունն ու սերունդը չկորուսին, և մինչև ժի դարուն վերջերը, այսինքն մինչև նոր Պահլաւունիներուն ալ վերջանալը, յորդուց յորդի յաջորդութեամբ զօրաւոր նախարարներ ունեցան: Ուստի եթէ չուզեմք բոլորովին իսկ կեղծ ցեղարանութեան պարծենկոտութեամբ մոլեալ կարծել նոր Պահլաւունեաց խոհական անձնաւորութիւնները, պէտք է իբր հաւանականագոյն ընդունել, թէ նոր Պահլաւունիք սերած են հին Կամսարականներէն, որք իրենց բնական Երասխաձոր գաւառը Բագրատունեաց վաճառելէ հտըը քաշուեցան Արագած լեռան արևելակողմը Նիգ (այժմ Ապարան) գաւառը, Վարաժնունեաց սահմանին մէջ, ուր Բջնի աւան եղաւ. իրենց կեդրոնը, և դար մը պռանձնացեալ մնալէ հտըը սկսան նորէն պայծառանալ նոր անունով, և ազգին մէջ գլխաւոր տեղ մը գրաւել, նախ զինուորական և ապա եկեղեցական պաշտօններով, և միշտ գրական արդիւնքներով:

5. Արտակ և Աբուղանիմ, ինչպէս ըսինք, լոկ անուններ են պատմութեան մէջ: Աբուղանիմի որդին Գրիգոր, առաքինի, ողորմած, եկեղեցաշէն, վանաշէն և աստուածապաշտ անձի համբաւ ունի, իրեն գործակից ունենալով իւր կինը՝ Շուշանը, սակայն յիշուած չէ թէ մասնաւորի որ վանքերու հիմնադիր կամ նորոգող եղած են: Գրիգոր վախճանած է 40 տարեկան 972-ին, այրի թողլով իւր Շուշան կինը 30 տարեկան, և երեք զաւակներ, որք շատ մեծ չէին կարող լինել և են Վասակ, Վահրամ և Տիգրան: Կերեի թէ այս սերունդն ալ տակաւին հաստատուն կերպով Պահլաւունի անունը չկրեք, զի հնապոյն պատմիչներ այդ ազգանունը չեն տար անոնց: Լաստիվերտցին Վահրամի վրայ խօսելով կը գրէ. «Որպէս թէ ոչ որ հաւասար նմին պահլաւ» (եր. 37), որ տոհմական ազգանունէն աւելի

պատուոյ ածականի մը իմաստն ունի: Երեք եղբայրներէն առաջին անգամ Վասակ կը պայծառանայ, մինչև որ մեծ սպարապետ ալ կը լինի Գագիկ Ա.-ի օրով, կաշխատի Յովհաննէս և Աշոտ եղբայրները հաշտեցնել 1020-ին, և միւս տարի, 1021-ին, կսպանուի նենգութեամբ Տուղրիլի ղէմ պատերազմի մէջ. երբ Բջնոյ յաղթութիւնը տանելէ յետոյ Սերկիւլի լեւրան վրայ կաղօթէր: Վասակի մէկ որդին միայն կը յիշուի, որ է Գրիգոր, այն որ յետոյ մագիստրոսութեան աստիճան և պատուանոն ստացաւ: Տիգրանի վրայ բնաւ իսկ յիշատակութիւն չլինիր, կամ վաղածեակ եղած է, կամ ազգային գործերու մասնակցած չէ: Իսկ Վահրամ Վասակի տեղ սպարապետ անուանուեցաւ:

6. Վահրամի գինուորական գործունէութեան վրայ շատ մանրամասնութիւններ չունիմք Յովհաննէսի թագաւորութեան ժամանակ. թէպէտ ըստ Մագիստրոսի նորա քաջութիւնը Հայոց և Վրաց, Յունաց և Պարսից մէջ հաւասարապէս հռչակուեցաւ, և նախնի զիւցազանց գործերուն հաւասարեցաւ: Աշոտի և Յովհաննէսի մեռնելէն յետոյ երբ Յոյսեր սկսան Անի քաղաքը պահանջել, Վահրամ գլուխ կանգնեցաւ հակառակող կուսակցութեան, և ծերացեալ հասակին մէջ հրամանատար եղաւ պաշտպանողական պատերազմներուն Յունաց ղէմ, և Անհողին Դաւիթի ղէմ, և յաջողեցաւ Գագիկ Բ. ը թագաւորեցնել, և անկէ ետքը Թուրքաց վրայ ալ Հրազդանի յաղթութիւնը տարաւ: Վահրամ աշխատեցաւ որ Գագիկ Կոստանդնուպօլիս չերթայ, այլ երբ հակառակ խորհուրդը յաղթեց և Յոյսը Անի տիրեցին, Վահրամ ալ տիրող ուղղութեան գիջաւ, և յունական ծառայութեան մտնելով գործէ չհեռացաւ, և 80 տարեկան ծերունի հասակին մէջ Ապուսվարի ղէմ գնաց, սակայն իւր որդին Գրիգոր պատերազմի դաշտին վրայ մեռաւ, և ինքն ալ թշնամւոյն ձեռքը ինկաւ, և ի սէր հաւատոյ յանձն առաւ մեռնիլ 1047-ին, քան թէ ուրացութեամբ ապրել: Մարմինը թաղուեցաւ ի Սանահին, «և ի վերայ շիրմի իւրոյ լոյս յայտնապէս ամենեցուն երևեալ» լինելը կը պատմէ Մագիստրոս, (Թուղթ առ Սանահնեցիս): Վահրամի և իւր որդւոյն Գրիգորի ի միասին մեռնելէն յետոյ, նորա ժառանգներն չեն յիշուիր, թէպէտ Լաստիվերացին երեսունի կը հանէ նորա որդւոց և եղբորորդոց և ազգակից իշխանաց թիւը (եր, 37), երբ ամենքը միաբանելով Գագիկ Բ.-ը թագաւորեցուցին, այլ մեզի հասած չեն անոնց անունները:

7. Այդ թուականէն յետոյ Պահաւունեաց տունէն գործի գլուխ կը մնայ միայն Վասակի որդին Գրիգոր, որ իսկզբան գործակից էր հօրեղբօրն Վահրամի, այլ Գագիկի թագաւորիէն քիչ յետոյ Վեստ Սարգիսի քսութեամբ թագաւորին հետ գլխաւորով և իւր կեանքին վտանգ տեսնելով մեկնեցաւ ի Տարոն, և Գագիկի Կոստանդնուպոլսոյ մէջ արգելաւած ատեն, ինքն ալ այնտեղ գտնուեցաւ, և երբ ամեն ակնկալութիւնները կորած տեսաւ, ինքն ալ իւր Բջին յանձնեց Յունաց, և փոխարէն Միջագետաց մէջ քաղաքներ և մագիստրոսական աստիճան ստացաւ, և յունական ծառայութեան մտնելով Միջագետքի և Վասպուրականի դուքս անուանուեցաւ: Այդ միջոցին է որ Թոնդրակեցւոց աղանդը ջնջելու աշխատեցաւ և Թոնդրակը կործանեց և ուղղափառ հաւատքը չընդունողները աքսորեց: Մագիստրոս իւր պետական պաշտօններէն աւելի հռչակաւոր եղաւ ուսումը և գիտութեամբ, և աշխարհական դասէն առաջին հայ մատենագիրն է, որ ուսմանց ամեն ճիւղերու, նոյն իսկ կրօնական ճիւղին մէջ, բարձր հմտութիւն ունեցած է և կարեւոր աշխատութիւններ ալ թողած:

8. Մագիստրոս չորս որդի ունեցաւ, յորոց երկուքը, Վասիլ և Փիլիպպոս ծաղիկ հասակի մէջ վախճանեցան: Իսկ միւս երկուքը թէ իւր ուսումնականութեան հետեցան և թէ յունական ծառայութեան մէջ պաշտօններու անցան: Վահրամ, որ երկրորդն էր, զքսութեան աստիճանով հօրը մօտ կը գտնուէր և նորա մահուանէ յետոյ 1058-ին հայրենական իշխանութիւնը պայազատեց իբր դուքս Միջագետաց: Սա ինքն է Գրիգոր Վկայասէր կաթողիկոսը, որուն վրայ պիտի խօսինք: Մագիստրոսի երէց որդին Վասակ կայսերական դուքս եղաւ յԱնտիոք և ժողովրդական յուզմանց մէջ սպանուեցաւ 1076-ին: Մագիստրոս չորս ալ աղջիկ զաւակներ ունեցաւ: Ասոնցմէ մէկը անունը անյայտ եղաւ կին Վասակայ որդւոյ Ապիրատի որդւոյ Հասանայ, և մայր չորս զաւակաց. որք են Գրիգոր, Հասան, Ապրիլ-ձահապ և Բարսեղ կաթողիկոս: Երկրորդ աղջիկ մը, նոյնպէս անունը անյայտ, եղև կին հայ իշխանին Ծովք գղեկի և մայր չորս զաւակաց, որք են Ապիրատ, Վահրամ, Վասակ և Գրիգոր եպիսկոպոս: Այդ երկու փեսաներ յոմանց իբր Պահաւունի կը սեպուին, բայց առանց կարենալ ճշտելու ճիշտ ճիւղահամարը և Արտակի սերունդին հետ կապակցութիւնը, իսկ ըստ այլոց միայն իբր Պահաւունեաց փեսայ Պահաւունի անուն ստացած կը կարծուին: Միւս երկու աղջիկներ օտարաց հետ ամուսնա-

ցած են: Մագիստրոսի թոռ Ապիրատն ալ չորս որդիներ ունեցաւ, որք են Վասիլ, Շահան, Գրիգոր կաթողիկոս և Ներսէս կաթողիկոս: Այսչափ ընդհանուր կերպով երկրորդ Պահլավունեաց վրայ խօսելէն ետքը, սկսեմք իրենց դարուն հայ եկեղեցւոյ պատմութիւնը գրել:

Տ. Գրիգոր Բ. Վկայասէր

9. Վահրամ որդի Գրիգոր Մագիստրոսի, հաւանաբար ծընած 1030-էն առաջ (վասնզի 1105-ին խորին ծերութեան հասած կըսուի), գիտնական անձ էր իւր հօր նման, և երբ նա վախճանեցաւ 1058-ին, Վահրամ նորա տեղ Միջագետաց դուքս անուանուեցաւ, որ կրնայ յարմարիլ իբր 30 տարեկան եղած ժամանակին: Ամուսնացեալ լինելը գիտեմք Ուոհայեցիին վկայութենէն (եր. 185), իսկ գոնէ աղջիկ զաւակ մը ունեցած լինելը կը հետեւցնեմք Թոռնիկ Մամիկոնեանին նորա փեսայն կոչուելէն (եր. 249): Այնուհետև Վահրամ աշխարհէ կը հրաժարի, գուցէ այրիանալուն հետեանօք, և կը քաշուի մտեալ ի կարգ կրօնաւորական ուսման» (եր. 185): Այդ միջոցին էր որ Խաչիկ Բ. Անեցի կաթողիկոսը վախճանեցաւ ի Թաւրուր 1060-ին, և տխուր միջոց մը տիրեց հայ եկեղեցւոյն վրայ: Հայրապետական աթոռը ինկած էր յունական գաւառներու մէջ, Փոքր Հայոց մէջ հաստատուած Արծրունիք անկար էին բոլորովին և Կոստանդնուպոլիս տարուած, Կարսի մէջ մնացող ազգային իշխանութեան վերջին նշոյլը՝ իւր քաղաքն իսկ պաշտպանելու կարող չէր: Յոյները պատեր առիթ գտան Հայոց եկեղեցւոյն զօրութիւնն, մինչև իսկ գոյութիւնը վտանգել, արգելելով նոր կաթողիկոսի ընտրութիւնը: Ոչ հպիսկոպոսներ կային որ ի մի վայր հաւաքուելով ընտրութիւն ընեն, և ոչ քաղաքական իշխան մը գտնուեցաւ որ իւր զօրութեամբ եկեղեցիին պաշտպանէ, և այսպէս անցան հինգ տարիներ: Վարդան պատմիչ յայտնապէս կըսէ, «Մնաց աթոռն թափուր զամս հինգ» (եր. 99):

10. Գագիկ Կարսի թագաւորը իւր դիրքը պաշտպանելու անհնարութեան դիմաց, պարտաւորուեցաւ զայն թողուլ Յունաց և փոխադրուել ի Ծամնդաւ Փոքր Ասիոյ մէջ, որուն դիրքը պէտք է ճշդել իւր շրջանակին մէջ գտնուող Ամասիա և Կոմանա (այժմ Կիւմէնէք) քաղաքներով: Այդ առթիւ Գագիկ և Թագունին Մարիամ յաջողեցան Յունաց սիրտը շահել, և

կաթողիկոս մը ընտրել տալու արտօնութիւնը ձեռք բերել, բայց իրենց մօտ ի Ծամնդաւ պահելու և Անի չղրկելու պայմանով: Ընտրութիւնն ըստ պատմչաց եղաւ ազգային հաճութեամբ, բայց անհաւանական չէ կարծել թէ այդ ընտրութիւնը կանուխ կարգադրուած էր, և Յունաց վստահելի անձ մը ընտրելի ցուցնելն ալ գործը դիւրացուցած էր: Կայսերական պաշտօնէի որդի, նախկին կայսերական պաշտօնեայ, յունական ուսմամբ կրթեալ, և յունական քաղաքականութեան վարժ անձ մը, որպիսի ոք էր Գրիգոր Մագիստրոսի որդի և նոր կրօնաւորեալ Վահրամ դուքսը, պէտք էր վստահութիւն ազդէր Կոստանդին Դուկաս (կամ Տուկիճ) կայսեր, որոյ հրամանով օծուեցաւ նոր կաթողիկոսն ի Ծամնդաւ 1065-ին: Վահրամ շատ զժուարութեամբ յանձնառու եղաւ այդ պաշտօնին, զի աղօթական և մանաւանդ ուսումնական կեանքն էր իւր սիրածն ու ընտրածը և կշտացած էր արտաքին փառաւորութիւններէն:

11. Գրիգոր Մագիստրոսի որդւոյն կաթողիկոսական անունն է Գրիգոր, որ իւր հօր անունն է և իւր նախնական անունը չէ: Չեմք կրնար ճշդել թէ երբ եղաւ անուան փոփոխութիւնը, քահանայական ձեռնադրութեան թէ կաթողիկոսական օծման ժամանակ, զի որոշ գրուած չկայ: Երբեմն յառաջ քան զկաթողիկոսութիւն Տէր Գրիգոր կը կոչուի, և երբեմն յետ կաթողիկոսութեան Տէր Վահրամ, որ կը ցուցնէ թէ առաջին անունը բոլորովին չխափանուեցաւ: Անունի փոփոխութեան ուրիշ օրինակ չունիմք կաթողիկոսաց մէջ, այլ զժուարին է բացարձակապէս պնդել թէ անուան փոփոխութիւնը յառաջ անծանօթ էր և նորամուտ սովորութիւն մը եղաւ այս առաջին օրինակէն սկսելով: Նմանապէս պէտք է դիտել թէ Լուսաւորչէն մինչև այս ժամանակ ութ դարերու մէջ Գրիգոր կաթողիկոս մը չեմք ունեցած, մինչ Գրիգոր անունը կարի գործածական էր Հայոց և մանաւանդ հայ եկեղեցականաց մէջ: Արդեօք ի պատիւ Լուսաւորչին կզգուշանային մեր հայրապետները նորա անունը կրել: Ձրի կարծիք մըն է, որուն փաստ մը չունիմք, բայց համաձայն է Հոռովմայ հայրապետներուն սովորութեան, որոնց մէջ Պետրոս անունով պապ մը չկայ: Ընդհակառակն երկրորդ Գրիգորէ յետոյ սոյն անունին յաճախ կրկնուելուն կը հանդիպիմք, այնպէս որ համանունաց շարքը մինչև Գրիգոր ԺԳ կը հասնի, մինչ կանուխէն գործածական եղած անուններ շատ ետև կը մնան թուով, և առաւելագոյններն են Յովհաննէս Ը. Ստեփանոս Զ., Ներսէս Ե.: Գրիգորի անուան վրայ տեղեկու-

թիւնները ամփոփելու համար յիշեմք նաև անոր տրուած Վկայասէր մականունը, որ կը նշանակէ Սիրող Մարտիրոսաց, և զոր ստացաւ բոլոր իւր աշխատութիւնը մարտիրոսաց վկայաբանութիւններ գտնելու և հաւաքելու նուիրած լինելուն համար. զորս ընտիր ոճով հայերէնի կը թարգմանէր և հարուստ հատորներ կը կազմէր ի պէտս ժողովրդեան: Վկայասէրին աշխատութիւնները պիտի փնտռեմք այժմ ճառընտիրներու և ոչ թէ յայսմաւուրքներու մէջ: Որչափ ալ ի դէպ էր կարծել թէ նախապէս յայսմաւուրքները պէտք էր օգտուէին Վկայասէրին աշխատութիւններէն, սակայն ընդհակառակը եղաւ բոլորովին: Սրբոց վկայաբանութիւնները ժողովրդական ընելու փափագողներ առաւել սիրեցին ստորին և ստէպ առասպելական յերիւրուածներով խմբագրութիւններ կազմել, քան թէ լաւ աղբիւրներէ լուրջ պատմութիւններ քաղել և ժողովրդեան ընծայել:

12. Վկայասէրին վկայասիրական աշխատութիւնները, որք իւր ուսումնական կենաց զխաւոր մասը կազմեցին, իւր հայրապետական պաշտօնին նպաստաւոր չեղան, զի թէպէտ երկարատե կեանք ունեցաւ կաթողիկոսութեան մէջ, 40 տարի, այլ գրեթէ կաթողիկոսական իշխանութեան տէր չեղաւ և հովուական աշխատութեանց ախորժը չզգաց. յօժարակամ փոխանցեց զայն ուրիշներուն, նաև այնպիսիներու որոց վրայ վստահութիւն չուներ. զոմանս ինքն օծեց, ուրիշներու թողուց որ օծուին, և եթէ բազմ չունենար իրեն օգնական ունենալ ժիր մի անձնաւորութիւն, որ էր իւր քեռորդին Բարսեղ Պահլաւունին, հակառակ իւր բարձր և վսեմ ձրից շատ անխնամ պիտի լինէին հայրապետական իշխանութեան գործերը: Ստոյգ է որ յակամայս գիշած էր Գրիգոր հայրապետական օծումը ընդունել, սակայն ի դէպ էր յուսալ որ այդ դժկամակութիւնը տեական չլինիր: Կերևի թէ ինքն իւր անունը միայն տուաւ, որպէս զի Յունաց հակառակութիւնը վերցուի և հայրապետական ընտրութիւնը դիւրանայ, այլ այդ ծառայութիւնը մատուցանելէ յետոյ, ամեն պատասխանատուութենէ զերծ կարծեց զինքն և ապրեցաւ երբեմն ի հեռաւոր պանդխտութեան և երբեմն յառանձնակեաց միայնութեան, ու միշտ թաղուած գրական աշխատութիւն մէջ, հեռու մարմնով, հեռու և սրտով հովուապետական գործունէութենէ: Այդ է պատճառը որ նոյն իսկ կաթողիկոսական գաւազանագրոց մէջ տարբեր կերպով կը դերուին իւր իշխանութեան տարիները: Ոմանք կընդարձակեն զայն մինչև իւր մահը 1105-ից, և այն ատեն ուրիշ կաթողի-

կոսներ իբր տեղակալներ կամ հակառակաթոռներ պէտք է նկատուին: Ոմանք կը տանեն զայն մինչև Բարսղի Պահլաւունայ կաթողիկոս հռչակուիլը 1081-ին: Այլք դարձեալ մինչև նոյն Բարսղի օծումը, և որք Գէորգ Գ. Լոռեցին կաթողիկոսաց կարգը կը դասեն, Գրիգորի կաթողիկոսութիւնը կը բերեն մինչև նորա օծումը, որ շատ մերձաւոր է Վկայասէր օծման: Եթէ Վկայասէրը ուրիշ գործերով երախտաւոր եղած չլլար, ի դէպ էր թերևս մեղադրելի դատել իւր ընթացքը:

13. Գրիգորի հայրապետական իշխանութեան առաջին մասը, զոր անձամբ վարեց, շատ համառօտ կը նշանակուի Վարդանէ. ամ մի միայն (եր. 102), սակայն յարմարագոյն է ըստ այլոց պատմչաց երկարել մինչև չորս տարի, 1065-էն 1069, Գրիգորի մտադրութիւնն էր ուխտագնացութեամբ շրջել ի մեծ աթոռս և ի սուրբ տեղիս. և ուխտագիր պարտաւորութիւն մը կատարելու պատճառով առաջարկեց եկեղեցական դասուն, որ օծեալ փոխանորդ մը թողու և ինքն համարձակ հեռանայ: Գէորգ վարդապետ Լոռեցի, կաթողիկոսական դպրապետը, կամ մեր բառով հայրապետանոցի զիւանապետը, թէպէտ երգմամբ խոստացեր էր կաթողիկոսին որ իրեն պիտի ընկերանայ (Կիրակոս եր. 55), այլ յետոյ եպիսկոպոսները համոզեց և զինքն ընտրել տալով օծումը ստացաւ և պաշտօնի գլուխ անցաւ Վկայասէրի բացակայութեան, նստելով ի Ծամբաւ, հայրապետութեան նոր աթոռը: Վկայասէրին շրջագայութիւնը կը դրուի սովորաբար ի Կոստանդնուպօլիս, ի Հոովմ, յԱղեքսանդրիա և յԵրուսաղէմ, բայց ի դէպ է այդ անուններուն ամենն ալ ստոյգ չհամարել: Կոստանդնուպօլիս երթալը ստոյգ է, վասն զի անտի սկսաւ իւր շրջանը. Եգիպտոս երթալը ծովուն բռնութեան կը վերադրուի, ուր և ճգնաւորաց այցելած է. Երուսաղէմ երթալն ալ պօռնարութեանց տեղի չկրնար տալ, այլ Հոովմ երթալը Վարդան չիշեր (եր. 102), և ոչ ալ ուրիշներ կը յիշեն, Ուհայեցին ալ կը դնէ «Գնալ ի Հոովմ» (եր. 229, 253), որ Հոովմոց երկիր կը ցուցնէ և ոչ Հոովմ քաղաք, այնպէս որ միայնոյ Կիրակոսի վկայութիւնն ալ (եր. 55) ի դէպ է պարզապէս թիւրիմացութեան վերադրել, քանի որ նա ուրիշ շփոթութիւններ ալ ունի ակներև: Նոյն իսկ Գրիգոր է. Հոովմայ հայրապետին նամակներէն ալ կը տեսնուի միայն յարաբերութեանց սկզբնաւորութիւն մը Հայոց և Հոովմայ աթոռներուն մէջ, այլ Հայոց հայրապետին Հոովմ երթալուն խօսքը չկայ, և միայն Յովհաննէս քահանայ մը կը յիշուի յղեալ ի Հոովմ, Մակար անունով

զրպարտիչ և մոլորեալ անձի մը դէմ, և Հռովմայ հայրապետը
 Բենեկենտի արքեպիսկոպոսին կը յանձնարարէ գտնել զայն և
 քննել: Սոյն այս նամակն ալ զոր իբր Վկայասէրի ուղղեալ
 կուզեն ենթադրել շատեր, իսկապէս ուղղեալ է «առ Գրի-
 զոր արքեպիսկոպոս Սիւննադայ» որ է ծանօթ քաղաք Փոիւ-
 գիոյ (այժմ Զըֆութ Քասապա), և բռնազբօսիկ մեկնու-
 թեամբ միայն հնար է Սիւննադայ արքեպիսկոպոսը Ծամնդա-
 ւայ կաթողիկոս մեկնել: Թուղթին թուականն ալ, որ է 1080
 յունիս 6, Վկայասէրին ենթադրեալ ճանապարհորդութենէն
 շատ յետոյ լինելով, Վկայասէրին Հռոմ գացած չլինելը կը հաս-
 տատէր, եթէ ստուգիւ իրեն ուղղուած լինէր նոյն թուղթը:

ՔՆՆԱՍԷՐ

(Վերջը յաջորդ անգամ)

ԽՈՒԼԻԳԱՆ

Այս բառը վերջին ժամանակները դարձել է վերին աստիճանի սովորական։ Նա անվերջ կրկնում է լրագրութեան մէջ, հրապարակներում և լայնատարած Ռուսիայի բոլոր հասարակական ու ընկերական հանդէսներում։

Ի՞նչ ասել է խուլիգան։ Լեզուագէտներին ենք թողնում բացատրել բառի բաղադրութիւնը։ Անկասկած այն ծագում է ռուսաց Хула (վատաբանութիւն) բառից և նշանակում է վատաբան, կամ, աւելի ճիշտն ասած, վատագործ։

Մեզ համար հետաքրքրական է խուլիգանի դերը Ռուսիայի այժմեան կեանքում։ Երբ լսում ենք խուլիգան բառը, մեր առջև պատկերանում է մարդկային վատագոյն յատկութիւնների մարմնացումը։ Խուլիգանը ամփոփում է իւր մէջ ախտերի բոլոր տեսակները։ Նա և՛ զրպարտիչ է, և՛ մատնիչ, և՛ լրտես, և՛ դաւաճաճ, և՛ չարագործ, և՛ պատուի ու գոյքի գող։ Նա մի քստմենլի էակ է, որ դուրս է բարոյականութեան բոլոր օրէնքներից և էտիկայի բոլոր կանոններից։ Նրա համար չը կայ և չի կարող լինել ոչ մի սրբութիւն։ Նրա կեանքի նշանաբանն է ջուրը պղտորել ձուկը որսալու համար։ Ոչ, այս շատ քիչ է ասուած։ Խուլիգանը ոչ միայն պղտորում է ջուրը, այլ և թունաւորում։ Նա վաճառում է իւր խիղճը առաջին գնողին, բայց որովհետեւ այս տեսակ ստոր ապրանք կարող են գնել

միայն ստորները, ուստի խուլիգանը միշտ գործիք է չարիքի ձեռքում:

Երբ լիճը ալեկոծւում է, նրա յատակից բարձրանում են ամեն աղտեղութիւններ: Ահա ինչու հասարակական կեանքի պղտորման ժամանակ առանձնապէս շատանում է խուլիգանների թիւը: Ներկայումս ոչ մի երկրում այնքան խուլիգաններ չը կան և այնքան մեծ չէ նրանց դերը, որչափ Ռուսիայում: Նրանք բացարձակ պատերազմ են յայտնել ռուս ինտելլիգէնցիայի, ուսանողութեան, ուսուցչութեան և բոլոր օտարազգիների դէմ և այդ պատերազմի համար չեն քամահրում ոչ մի ստոր զէնքից: Նրանք ամենուրեք ճիգն են անում առաջացնել կռիւ, ընդհարում, անկարգութիւններ, որովհետեւ խաղաղութեան ժամանակ դեր չունեն:

Մի տեղ նրանք իրանց հրատարակում են տիրող ռեժիմի պաշտպաններ, միւս տեղ կամաւոր ոստիկաններ և գործում են դրօշակներից սրբազնագոյնի տակ — հայրենասիրութեան: Զարագործ, գող, սրիկայ, ջիւղեր և հայրենասէր — ի՞նչ սոսկալի հակասութիւն:

Ամենից զազրալին ինտելլիգենտ խուլիգանն է, իսկ զազրելիներից զազրելին գրող կամ խմբագիր խուլիգանն է: Տխրահաշակ Վելիչկօն ինտելլիգենտ խուլիգանի կատարելատիպն է: Նա վաճառեց իւր խիղճը մամօնային և կռուեցնելով Կովկասի ազգութիւնները, մեռաւ և իւր ետեւում թողեց մի սև գիծ: Այդ գիծն անցնում է այժմ Թիֆլիսում հրատարակուող ռուսերէն «Кавказский край» շաբաթաթերթի խմբագրութեան միջով, Վելիչկօի գերեզմանը կարող է հրճուիլ: Նա ունի այժմ արժանաւոր յաջորդ — ոմն Էսաձէ: Այդ Էսաձէն ոչ շնորհք ունի, ոչ խելք, ոչ կրթութիւն, ու ոչ ուսում, բայց այդ ոչինչ: Նա ազատ է մի ամենաժանր բռնից — խղճից — ահա գլխաւորը: Ահա երեք-չորս ամիս է այդ սուբեկաը հրատարակում է վե-

բոյիչեալ թերթը աղտեղութիւնների համար և ուրիշ ոչ մի ուղղութիւն, ոչ մի բովանդակութիւն, ոչ մի գաղափար կամ նպատակ չունի, բացի այն, որ վրացիներին թշնամացնի հայերի հետ, ամենայն կերպ ստորացնելով մեզ: Վելիչկոն ասում էր հայերին, և չէր թաղցնում իւր ատելութիւնը: Էսաձէն ասում է, թէ հայ ազգի դէմ ոչինչ թշնամութիւն չունի և, միեւնոյն ժամանակ, բոլոր հայերին անխտիր հալածում է, մատնում, զրպարտում և ամենքի վրայ իր աղոտ ձեռներով ցեխ շաքտում:

Իշխան Տրուբեցկոյը սրանից մի քանի ամիս առաջ իւր մի յօդուածում «Моск. Вѣд.» լրագրի մասին ասաց. «այդ լրագիրը նման է ծովային այն զզուելի կենդանուն, որ իւր շուրջը տարածում է սոսկալի գարշահոտութիւն, այս պատճառով նրան մօտենալ չի կարելի»: Այսինքն չի կարելի նրա հետ բանակուիլ մղել: Նոյն խօսքերը կարելի է կրկնել և փոքրիկ գաւառական խուլիգան-հրապարակախօսների մասին: «Кав. Край»-ի նման թերթերը գաւառական ինտելիգէնտ խուլիգաններից ամենաստոր տեսակն են ներկայացնում:

Այո, զզուելի են իրանց գարշահոտութեամբ լրագրական խուլիգանները, անհնարին է նրանց մերձենալ, հետները խօսել կամ վիճել: Բայց, ինչ արած, պղտորուած ճահիճը նրանց ձգել է ջրի երեսը իր կեղտոտ յատակից և նրանք պիտի առ այժմ լողան աղտաւ: Մինչև որ հանդամանքները փոխուին: Յուսանք, որ կը փոխուին և սողուններն ու դարչելի զեռունները կը մըտնեն իրանց բները կամ կը խեղտուին մաքրուած օդում, վասն զի մաքրութիւնը նրանց համար սոսկալի թոյն է:

ՄԵՐ ԹՂԹԱԿԻՑՆԵՐԸ

ՆԱՄԱԿ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻՑ

ՆիՑ 28 ապրիլ 1905
11 մայիս

Ստացայ «Լումայի» Բ. գիրքը, որ կարդացի մեծ հետաքրքրութեամբ: Այդ համարի մէջ տպուած Մակար Եկմալեանի կենսագրական տեղեկութիւններից առաջին անգամ իմացայ, որ նրա և Ներսիսեան դպրանոցի ուսուցչական խմբի մէջ մեծ և սուր տարաձայնութիւններ են եղել, որ նա և ուսուցիչներին մեծագոյն մասը, եթէ ոչ ուսուցչական դասը, զատուած էին, խուսափում էին իրարից և այդպիսով մնալով մենակ՝ խեղճ Եկմալեանը սափապուծ էր իր դասերի մէջներքում իր համար այլ տեղ պտրել, խուսափելով ուսուցչական սենեկից:

Դա բացառիկ փաստ չէ, որ արժանաւոր, մեծ օգուտ ու ծառայութիւն բերած գործիչները, որոնց յիշատակը յարգուած է ու մինչև անգամ յաւիտեան պիտի յիշուի, ինչպէս և Եկմալեանի անունը պիտի յիշուի մինչև մեր սուրբ և հարազատ եկեղեցին կանգուն կայ, այսինքն յաւիտեան— իրանց կեանքի ժամանակ հալածուած էին թէ իրանց կարծիքների նորութեան ու ժամանակակիցներին անհասկանալի լինելու պատճառով կամ թէ իրանց դէմ լարուած խնտրիքների շնորհիւ և կամ իրանց անհաշտելի բնաւորութեան համար:

Բայց այսպէս թէ այնպէս Եկմալեանի կրած ամանջանքները հետեանք էին այն նեղ հայեացքների, որոնք կարելի է ասել, տիրում են մեր գրող ու կարդացող հասարակութեան մէջ, անգամ մեր կրթուած դասի մէջ և այդ նեղ հայեացքները բնութեան հետեանքն է, որ մեր մէջ այն մարդը, որը չէ պատկանում ձեզ ինչպէս գաղափարակից, արհամարհուած է լինում իր ոչ գաղափարակիցներից, անգամ ատուած: Իսկ իդէաներով միմեանց համակրողների շատ ու շատ ոչ բաղմամարդ խմբեր:

Քան և նրանց մէջն է բաժանուած մեր ինտելիգէնցիան ու այդ խմբերի զէպ իրար ունեցած յարաբերութիւնն է պատճառը, որ ինտելիգէնցիան, ուր նա բազմաթիւ է, ինչպէս օր. Թիֆլիս, Բագու, Ռոստով-Նախիջևան, Պետերբուրգ ու Մոսկուա, ոչինչ նշանաւոր, ոչինչ իր միացած ուժին արժանի գործ արած չէ, այլ անգամ նոյն պատճառներից հետևում են այնպիսի յարաբերութիւններ, ինչպէս որ եղան Եկմալեանի ու իր դասատու ընկերների մէջ. յարաբերութիւններ, որոնք ստորացնում էին մարդկային արժանաւորութիւնը Եկմալեանի մէջ ու պատճառած էին մեր խեղճ գործչին ահագին բարոյական տանջանքներ:

Իհարկէ, զարգացումը ամրապնդուելով հասարակութեան մէջ, դառնալով բազմակողմանի ու ստեղծելով լայն կարծիքների ու հայեացքների մարդիկ, կը ոչնչացնի մեր մէջ այդ նեղ կուսակցական յարաբերութիւնները մեր ուսում առած, բայց դեռ չկրթուած հասարակութիւնից, իսկ որպէս զի մենք ունենանք կրթուած և լայն հայեացքներով հասարակութիւն, դրա համար հարկաւոր է մի քանի սերունդ: Առանձին մարդիկ այդ գաղափարներով տոգորուած, շնորհիւ իրանց ընդունակութիւնների, իրանց տոկուն պարապմունքների՝ կան ու կլինին, բայց մեր այժմեան ուսում առած հասարակութիւնը այդպէս չէ. նա ներողամիտ չէ ուրիշի կարծիքներին. նրա մէջ լայն հայեացքները, որոնք կարող են հաւաքել շատերին ու գործել տալ միասին—խոր արմատ չունի և այդ է պատճառը, որ մեր ինտելիգէնցիան իր միացած ոյժերով շատ քիչ բան է արել թէ մեր կրթական գործում և թէ մեր ժողովրդի տնտեսական դրութիւնը բարձրեցնու մէջ:

Շատ ցանկալի կլինէր, որ շուտով հրատարակուէր Եկմալեանի մի լաւ կազմած կենսագրութիւն: *

ՆԱՄԱԿ Կ. ՊՕԼՍԻՑ

5 Մայիս 1905

... Տէր Նսմբագիր «Լուսայ» պատուական ամսագրի

Խնդակցութեամբ ողջունելով «Լուսայ»-ի իբրև ամսագիրի լոյս ընծայումն, կը մաղթեմ անխոնջ աշխատասիրողիդ և հրատարակչիդ կարողութիւն, և բոլոր ձեռնարկութեանցդ և գործոցդ յաջողութիւն և յարատևութիւն:

Այս անգամ «Լուսալ»-ի թիւ 2 գրքի մէջ ընթերցայ մի Պատմական ակնարկ Ներսէս Ե-ի մահուան առթիւ, ստորագրութեամբ բժ. Արամեանի՝ որ իմ ուշադրութիւնս գրաւեց թէ նիւթին հետաքրքրականութեամբ և թէ հանրածանօթ ստորագրողին վեր երեւմամբ հրապարակի վերայ. յորմէ ժամանակէ մի վեր գրկուած էի գէթ ես, որ բժ. Արամեանցի սուր, ստոյգ, ուղիղ և համեստ գրչութեան ծանօթ եղած եմ, երբեմն հակ սիրալիր թղթակցութեամբ:

Պ. Արամեանց կարգալով «Լուսալ»-ի մէջ (1904 թ. 5 էջ 176) Սարգիս արքեպիսկոպոս Ջալալեանցի գրած մի նամակի պատճէնն առ Յ. Խալիբեան՝ որ կը նկարագրէ ի Տէր հանգուցեալ մեծահոգակ Ներսէս Ե. կաթողիկոսի մահուան պարագաներն, այն եղրակացութեան յանգած է, թէ Սարգիս եպիսկոպոսի վրայ եղած կասկածներն իբրև թունաւորիչ և պատճառ մահուան Մեծ Հայրապետին անհիմն էին և անտեղի, և Ջալալեանի այդ նամակն ամեն տարակուսանքի և կասկածանքի մշուշն փարատած:

Այդ մասին իմ մասնաւոր կարծիքն համաձայն կը գտնուի առ այժմ այդ նամակն հրապարակ հանողին՝ յարգելի բանասէր պ. Ե. Շահազիզեանի կարծեաց, այսինքն թէ դժուարանում եմ հաւատալ մի ծերունագարդ Հայրապետի թունաւորումն իւր ամենամօտ մարդու մի երախտաւորեալ եպիսկոպոսի ձեռամբ, բայց և այնպէս խնդիրը մշուշապատ է, և կը կարօտի մի աւելի որոշ գրաւոր յիշատակարանի:

Թունաւորման այդ չարագուշակ լուրը հակագիրսասականներէց եկած էր Պօլիս, և 1860-ին հրատարակուած Ազգային պատմութեան մի դասագրքի մէջ մուտ գտած, և հետեաբար թուրքահայերի մէջ տարածուած էր արդէն. երբ քան զամենն առաւել համոզիչ և հաւանական թուեցաւ, Ռուսահայոց ևս յոյժ ծանօթ մի բանասիրի Մարկոս Աղաբէկեանի Ծիլն Աւարայրի անուն թերթին մէջ 1866—67-ին գրուած երկար յօդուածներէ շարքում Ջալալեանի մասին շատ աննպաստ տեղեկութիւններն, որ իբրև ոճրագործ ոմն կը ներկայացունէին զայն:

Զարմանալի է որ այդ ժամանակամիջոցումոյ ոք համարձակեցաւ պաշտպանել զՋալալեան, ոչ պաշտօնական և ոչ անպաշտօն եղանակաւ, և գործը հասարակաց դատողութեան մըշուշին մէջ մնաց թեր ու դէմ կասկածանօք: Տարակուսական է յարգելի բժ. Արամեանցի ասածը թէ՛ Ջալալեան բողոքած է Կ. Պօլսոյ Պատրիարքին, ընդդէմ վերոյիշեալ Ազգային պատմութեան դասագրքի մէջ եղած հրատարակութեան, և դատաս

տան պահանջած, և կը յաւելու թէ՛ «Ես այժմ չեմ յիշում թէ ինչպէս վերջացաւ այդ դատաստանը, բայց իմ խորին համոզմամբ դատաւորները միաբերան արդարացրած պիտի լինէին Ջալալեանին»։ Եւ այս ասածին ապացոյց կը համարի զայն՝ թէ Ջալալեան 1868-ին իբրեւ հրաւիրակ նորընտիր կաթողիկոս Տ. Գէորգ Դ-ի Կ. Պօլիս եկած ատեն՝ մեծ պատիւ և ընդունելութիւն գտած է Պօլսում։

Նախ հարկ կը համարիմ ճշտել թուականը Սարգիս արքեպիսկոպոսի Կ. Պօլիս եկածին, որ ոչ թէ 1868-ին, այլ 1867 թուականին է, և փետրուարի 13-ին գալով մարտի 28-ին մեկնած է նորընտիր կաթողիկոսին հետ. և արդարեւ պատուով և յարգանք ընդունելութիւն եղած է իրեն ամեն դասակարգի Ազգայիններէ, և արժանացած Կայս. Մէճիտիէ ք. պատուանշանին։ Բայց այս քաղաքավարի եղելութիւնը՝ չեն կարող հետեանք նկատուիլ այնմ, որպէս թէ միաբերան արդարացրած լինէր իւր դատաւորներէց, ուրվհետեւ ոչ բողոքող եղած է Պատրիարքին և ոչ դատաստան։ Այդպիսի դատաստան տեղի ունենալու համար, կարծեմ օրէնք է որ ամբաստանեալ և դատախազ ներկայացած լինին դատաւորական Ատեանին, որով կարելի լինի միաբերան վճիռ տալ արդարութեան կամ դատապարտութեան։ Չկայ այդպիսի բան։

Ջալալեանի վերայ եղած չարախօսութիւնները 1857-ի փետրուարէն կսկսի, յետ վախճանի Ներսէս կաթողիկոսի։ Հիւսիսափայլ ամսաթերթը արձագանք եղաւ այդ չարախօսին, բայց Ջալալեան եպիսկոպոս ոչ երբէք կարևորութիւն տուած էր, և մինչև իսկ Ներսիսեան վարժարանի աշակերտք ազատ արձակ կը կարդան եղեր այդ թերթերը՝ ինչպէս կը վկայէ բարեկամս պ. Արամեան, և Ջալալեան գիտնալով և տեսնելով զայդ, ոչ դիտողութիւն և ոչ բողոք արած է, անշուշտ մտաբերելով այն առածը, թէ՛ «Պաղալի ծառին քար նետող շատ կը լինի»։—Ուրեմն ինչպէս կարելի համարիմք թէ՛ երեք տարիներ անցնելէ յետոյ՝ 1860-ին տպուած մի դասագրքի մէջ իւր անունն աղարտուած տեսնելով բողոք յարուցած լինի Պատրիարքին, և դատաստանաւ արդարացած։ Այդպիսի եղելութիւն իմացած չեմք։

Այլ սակայն կայ մի իրողութիւն, յորմէ թերևս անտեղեակ մնացած է պ. բժ. Արամեանց։ 1867 թուականի վերջերը մի տետրակ հրապարակ ելաւ ի Պօլիս ի տպարանէ Մասեաց (Մասիս լրագրի) այս վերտառութեամբ՝

«Նամակ Տ. Սարգսի արքեպիսկոպոսի Ջալալեանց, գրեալ

առ Յարգոյ Ազգային ոմն ի Կ. Պօլիս»։ Այդ ութածալ տետրա-
կը 99 էջով, կսկսի «օրհնեալ սիրելի» բառերով, որոյ ճվ լի-
նելը չիմացուեցաւ, և կարծուեցաւ միայն՝ թէ Չամուրճեան
պատուելին լինելու է։ Իսկ պարունակութիւնը ծայրէ ի ծայր ինը-
նապաշտպանութիւն է ընդդէմ իւր վրայ եղած չարախօսու-
թեանց, թուելով մի առ մի իւր մատուցած ծառայութիւնքն
յօգուտ Մայր Աթոռոյ և Ազգի, և զրաւոր ապացոյցներ ներ-
սէս Ե. կաթողիկոսի գոհունակութեանցն առ իւր անձն, և իւր
անձնանուէր վերաբերումն առ նա և առ Ս. Եկեղեցին Հայաս-
տանեայց և ապա գանգատանք ընդդէմ Տ. Մատթէոս կաթողի-
կոսի ընթացից, և այլ տեղեկութիւնք, և ունի թուական 5
մարտի 1865, գրեալ Սանահնի վանքէն։

Իմ կարծիքն այն է թէ՛ այդ տետրակն որ Ջալալեանցի Կ.
Պօլսէն մէկնելէն իբր վեց—եօթն ամիսներ յետոյ երևան ելաւ
ի Պօլիս 1867-ին, իւր բարեկամաց խորհրդովն հրատարակու-
թեան տրուած է «ի բուժումն գայթակղեալ մտաց»։ Որովհե-
տե որչափ որ պատիւ և յարգանք կընծայուէր Ջալալեանց
Արքեպիսկոպոսին ի մեծամեծաց եկեղեցականաց և աշխարհա-
կանաց, անդին ժողովրդական խումբ մի կար միացած ուսում-
նական երիտասարդների և խոհական անձնաւորութիւնների
հետ, որք կասկածանօք կը վերաբերուէին Ջալալեանի անձին,
և անհամոզելի կը մնային իրենց կարծեաց վերայ։

Արդ՝ եթէ Սարգիս Արքեպիսկոպոս Ջալալեանցի 1857
թուին առ Խալիբեան գրած նամակը կարող կը լինի փարա-
տել մշուշը կասկածաւոր խօսքերէ, ուրեմն այս տպագրեալ նա-
մակն 1865 թուականի, առաւել ևս պիտի ցօլացնէ լուսոյ նը-
շոյլներ ի ցրումն մթազին տարածայնութեանց ըստ բարենպա-
տակ կարծեաց պ. Արամեանցի. և ահա այս պատճառաւ այդ
տետրակէն մի օրինակ հանելով իմ զրադարանէն կողարկեմ
Ձեր սիրելի եղբայրութեան, խնդրելով որ զուք կարդալէ յե-
տոյ ուղարկէք զայն իմ վաղեմի բարեկամ բժ. Արամեանցին
իբրև նուէր և յիշատակ. և իբրև գրգիռ նորանոր հետազօտու-
թեանց և քննութեանց։

—Ի մօտոյ մի քանի խօսք ևս. պարոն Եր. Շահազիզեանի
«Լումայ»-ի մէջ Տ. Գաբրիէլ Պատկանեանի վրայ գրած դիտո-
ղութեանց մասին պիտի գրեմ, եթէ Տէր կամեսցի։

ՅՈՎՀ. ՔԱՀ. ՄԿՐԵԱՆ

Տպագրելով ներկայ նամակը՝ մենք մեր ասելիքը այս խնդրի նկատ-
մամբ առաջ կրերենք հետեւալ համարում։ ԽՄԲ.

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

1) Արշակ Արայեան. ՄԻՐՈՅ ՀՈՎԻՏԸ. Թիֆլիս, 1904. էջ. 16:

«Միրոյ հովիտը» սկսում է հետևեալ տողերով. — «Անս
երջանկութիւնը, այն, որին ձգտում են հասնել ամենքը, բայց
շատ քչերը միայն չեն փակում իրանց աչքերը ծիածանա-
գոյն սանդուղքի առաջ՝ նրա երփներանգ փայլից սարսա-
փած—»: Եթէ ընթերցողը բան հասկացաւ այս նախադասու-
թիւնից, այնպէս էլ կհասկանայ ամբողջ գրքոյկը կարդալով.
պէտք է գնալ հեղինակի մօտ, որ նա բացատրէ թէ ինչ է նը-
շանակում «ծիածանագոյն սանդուղք», որի «երփներանգ
փայլից սարսափած» պէտք է աչքերը փակել: Ինչպէս երևում
է պ. Աթայեանը դեկադենտական վաղանցուկ փառքի հովերին
է ենթարկուել. նրա համար գոյութիւն ունին «ծգւող սարա-
լանջեր» (էջ 5), «արեւելի արեւուգիշեր ծովծով աչքեր» (էջ
6), «հոգու խնթի հուր» (էջ 6), «ստրուկ հառաչանք» (էջ 9),
«սեւ ստրուկ-իշխան» (էջ 9) և այլն:

Աթայեանն ասում է. «—դու ինձ սիրում ես բոլոր
գորութեամբ, իսկ ես քեզ գորութիւնից էլ աւելի (?). գու-
հարբած ես սիրով, իսկ ես աւելի—ես ահուդողի մէջ եմ նրա
համար...» (էջ 13—14). երբ լսողն առարկում է թէ «չեմ հաս-
կանում» (էջ 14), հեղինակը կտրուկ կերպով պատասխանում
է «Տայ Աստուած, որ երբէք չհասկանաս» (էջ 14): Երկիւղ
կրելով, որ հեղինակը մեզ էլ նոյն բարեմաղթութիւնը չանէ,
չենք ասում թէ՛ «սիրոյ հովտից» ոչինչ չենք հասկանում և
վերջակէտ ենք դնում:

2). Չեքաւ. Միրոյ գոհեւ պօէմա ամարանոցային կեանքից. էջ 16 Բաղու 1904.

Պ. Շերամը մեր կեանքում պատահող տխուր դէպքերից մէ-
կըն է իւր «պօէմայի» նիւթ դարձրել. մի երիտասարդ կեղծ ու
պատիր յոյսերով խաբելով մի անմեղ օրիորդի—անյայտանում է.

օրիորդը զաւակ է ունենում և խայտառակութիւնից ազատուելու համար գետն է ձգում մանկանը. բայց շուտով ինքն էլ խղճի խայթից տանջուելով՝ նոյն գետի ալիքներին է գոհ գնում: Ահա այս ողբերգական փոքրիկ զրոյցն է «Սիրոյ գոհերի» պարունակութիւնը, որ հեղինակը արձակ գրելու փոխարէն ոտանաւորով է շաղկապել և անունը դրել «սօժմա»: Երեւի պ. Շերամն էլ այն կարծիքի է, որ եթէ ամենասովորական մտքերն էլ փոխանակ կանոնաւոր և ընդարձակ նախադասութիւններով արտայայտելու՝ երկար աշխատանք գործ դնելով ու արուեստական կերպով նման յանգերով վերջացնեն՝ գրուածքը կլինի բանաստեղծութիւն և գրողն էլ բանաստեղծ...: Սակայն չափը պահպանելու համար երկար մտածելու էլ կարիք չկայ, կարելի է բառերը ծովում և պակասը լրացնել. օրինակ. «Հալաւի տակից հասունակ (?) կուրծքը» (էջ 6) «կատարեալ հօրը (?) դէմքի գծերը» (էջ 10) «եւ իւր կեղծ սիրոյ մանուկ մխակը» (?) (էջ 10) «Ամբողջ մարմնով դու դու (?) դողում էր» (էջ 11). «նա նոյն պատկերը միշտ տեսնում» (?) էր» (էջ) 13 և այլն:

3). Մեյֆ. Եսայեան. Մի ուրիշ... պատկեր Բալխանու կեանքից. Թիֆլիս 1905. էջ 14:

Բազուի իրականութեան մի հատուածի պարզ ու անպաճոյճ պատկերն է «մի ըուրլին». նկարագրուած է նաւթային գործարանի կառավարչի յարաբերութիւնը իւր գործակատարի և բանուորների հետ: Այժմ այսպիսի վերաբերմունքը կարելի է անցած-գնացած օրերին վերագրել. ամբողջ Ռուսաստանի բանուորական շարժումը գործարանների կառավարիչներին ստիպեց աւելի մարդավայել ու քաղաքավարի վերաբերուել իրենց նման մարդ արարածներին: Քմահաճոյքն ու չարամտութիւնն այժմ առաջուայ դերը չեն կարող խաղալ. օրէնք և արդարութիւն պահանջելն ամեն մի անհատի անկապտելի իրաւունքն է...

Գրքոյկը կարդացւում է առանց ձանձրոյթի, սակայն հեղինակը գրուածքը խճողել է բազմաթիւ օտար բառերով, որ բոլորովին աւելորդ բեռն է. օրինակ «ըրաբոչիներ», «տաբեր» «պրոմըսի պրիկաշչիկ», «դագաւոր». «աստանօվկա», «դաւէրնի», «ըադի խրիստա», «ըեկամենդացիա», «սկւաժինա». «տրուքաներ», «ժելոնկա», «սերիօզնի», «կնիժկա», «ըասչոտ» եւ այլն.

4) Ա. Զ. Երկու պատկեր (դիպական և գոսթարանային կեանքից) Բագու
1905 էջ 29

«Ազգերնիս կառաջադիմէ կոր». տեղից վեր կացողն այժմ վիպական պատկերներ է գրում և իւր կամ ուրիշների կոպէկներով հրատարակում. էլ չեն հարցնում՝ թէ մի բան գըրելու համար պատրաստութիւն, գիտութիւն, շնորհ պէտք է ունենալ, լեզու պէտք է գիտենալ: Հայերէն կանոնաւոր երկու տող գրելու կարողութիւն չունեցողն անգամ հեղինակի անուն է ուզում վաստակել և շտապով լայս աշխարհ է հանում իւր անգարգացած մտքի տհաս արտադրութիւնը: Գոնէ հրատարակելիս մէկին գիմէին, ուղղիւ, սրբագրել տային. այդ նեղութիւնն էլ չեն ուզում կրել և ժողովրդի ձեռքն են տալիս չսրբագրուած, խայտառակ սխալներով լի ընթերցանութեան նիւթ:

Ահա այս տեսակ գրքոյկների շարքում կարելի է դասել «երկու պատկերը». որի հեղինակը երևակայում է՝ «օճապրտոյտ մէջքը թէք» մարդ (էջ 1), յաւիտենական խաւար» գիշեր (էջ 4), «քարծր ծորից զահալիժող» գետակ, «կեսպուտ Աստված» էջ 8). «մի ուտիւն արձակելով նա թուադուրս» (էջ 15) և այլն. մի կողմը թողնենք այն բազմաթիւ տպագրական սխալները, որի մի մասը միայն թանաքով սըրբագրուած է տպուած գրքի մէջ....:

5) ՀԱՅԿ ՏԷՐ-ԱՍՏՈՒԱԾԱՏՐԵԱՆՑ. Բառարան հայ կենսագրութեանց (հայագէտներով)
1441—1904. Ա. պրակ առաջին. 45 պատկերներով. էջ. 181. Թիֆլիզ. 1904

Մեր նոր գրականութիւնն հետզհետէ բարգաւաճելով նորանոր ճիւղեր են աւելանում. սովորական բառարաններից դուրս ունեցանք միւր երկրի աշխարհագրական անունների բառարանը («Բնաշխարհիկ բառարան» Էփրեկեանի, Վենետիկ), պատրաստւում է հանրագիտական բառարան և ահա պ. Տէր-Աստուատրեանցն էլ հրատարակում է հայ գործիչների կենսագրութիւնների բառարանը:

Կենսագրութեանց բառարան հրատարակողը նախ պէտք է պարզ և որոշ կերպով բացատրէ իւր հայեացքն այսպիսի լուրջ ձեռնարկութեան վերաբերմամբ, որպէս զի որոշ սկզբունքների վրայ հիմնուած լինի աշխատանքը և ընթերցողն էլ այդ սկզբունքների տեսանկէտով նիւթ որոնէ բառարանի մէջ: Հեղինակը չէ բացատրել, թէ ի՞նչ սկզբունքներով է ղեկավարուել. արդեօք ռւմն է արժանի համարել՝ բառարանի մէջ տեղ տալու և

ուսմը—հնչ: Այլ բաւականացել է միայն յայտարարելով հետեւեալը. «Ինչպէս կը տեսնէ ընթերցողը, ես առ հասարակ ինձ հետու եմ պահել դատողութիւններից, կուսակցութիւններից և աշխատել եմ տալ այն բոլորի ժանրանկարը, որ այս կամ այն աղբիւրի միջոցով հասել է ինձ».—էջ. ե.: Այսքանը շատ քիչ է: Անորոշ է նոյնպէս գրքի վերնագիրը «Բառարան հայ կենսագրութեանց» (հայագէտներով). չէ՞ որ ըստ իր հայերի կենսագրութիւնները չեն գրուելու. իսկ թէ ինչպիսի կամ ո՞ր հայերի, մնում է անորոշ: «Հայագէտներով» բառի մօտ էլ պէտք է դրուած լինէր «օտարագիր» խօսքը, որովհետեւ հայերին ևս կարելի է «հայագէտ» և «հնչ հայագէտ» դադափարով տարբերել: Եթէ հեղինակը բաւականանար, այն հայ գործիչների անուններով, որոնք փոքր ի շատէ աչքի ընկնող գործունէութիւն են ունեցել ազգային, հրապարակական, բարեգործական, գիտնական և այլն ասպարէզներում, գործն այնքան չէր ծանրանայ և աւելորդ կերպով ստուարանայ: Ի՞նչ հարկ կայ բառարանի էջերը լցնելու զանազան վաճառականների անյայտ անուններով ու երկրորդական դերասանների կենսագրութիւններով. եթէ դերասանների անունները դրուում են իբրեւ հասարակական գործիչների, այն ժամանակ պէտք է բառարանում տեղ գտնէին և մեր ըստ ուսուցիչների, քահանաների և այլն անունները, որ հարկաւ աննպատակ կլինէր: Հայր Ղեւոնդ Ալիշանի անուան կողքին դրուած է, օրինակ. «Ալիշան Պետրոս Մարգար—նշանաւոր հայ դրամահաւաք (?), երբեմն արքունի սեղանաւոր, ունէր դրամների (որոնց մէջ և հայոց) մեծ և հարուստ ժողովածու» (էջ 57): Ընթերցողը սպասում է թէ գտնէ հետեւեալ տողը կլինի՝ «այդ հարուստ ժողովածուն նուիրեց այս կամ այն ազգային հաստատութեան»... բայց չկայ. ապա ուրեմն հումն ինչ օգուտ...: Մի այլ տեղ Ամիրեան Պետրոս և Պողոս.—եղբայրներ, Նոր-Ջուղայեցի հայ վաճառականներ, որոնք մեծ առևտուր ունէին Նոր-Ջուղայում և Հնդկական քաղաքներում: 1688 թ. դեկտեմբերին Աստրախանով Մոսկուա գնացին պարսկական և հնդկական ապրանքներով, այնտեղից Նովգորոդ և ուրիշ հայ վաճառականների հետ գնացին Շվեդիա ու Հոլանդիա: Այնտեղից եւրոպական ապրանքներով վերագառնալով 1689 մայիսին Մոսկուա հասան և նորից Աստրախանով Պարսկաստան գնացին: Այնուհետեւ նոքա մի քանի անգամ էլի գնացին Մոսկուա և ուրիշ քաղաքներ, իսկ 1694-ին Մոսկուայի Բելիյ գորոդ կոչուած քաղաքամասում եղած հիւրատուն կոչուած քարվանսարայում վաճառատուն բաց արին» էջ 20—21:

Յետոյ... այլ ևս ոչինչ: Արդեօք ռւմն են պէտք այս Ամիրեան-
ների անունները:

Ի՞նչ տեսակէտով բառարանում տեղ է գտել և գիտնական
Աբրիլը (գէօլոգ), որ ոչ հայ էր և ոչ էլ «հայագէտ»:

Կենսագրութիւններից շատերը թերի են և որոշ գաղափար
չեն տալիս անհատի գործունէութեան մասին. հեղինակը յան-
ցանքը մեծ մասամբ վերագրում է հայերի «անքաղաքավարու-
թեանը», որ իւր գրած «3000-ից աւելի» նամակներին հազիւ
400—500 հոգի են պատասխանել: Բայց այդ հեշտ միջոցը բա-
ւական զէ բառարան կազմելու համար. պէտք է որոնել, կար-
դալ, տքնել և մի ամփոփ բան դուրս բերել. բաւական չէ մի
անհատի համար ասել թէ «նշանաւոր անձնաւորութիւն» էր.
դրանով համարեալ թէ ոչինչ չէք ասում. պէտք է ցոյց տալ
թէ ի՞նչով էր նշանաւոր, օրինակ, վերցնենք բառարանի հէնց
առաջին անունը. «Աբամելիքեան Յովհաննէս». իշխան, նշա-
նաւոր անձնաւորութիւն վրաց Հերակլ Բ. և Գիորգի ԺԲ. Թա-
գաւորների օրով», հարկաւ ընթերցողը հետաքրքրուում է իմա-
նալու, թէ ի՞նչ գործերով է «նշանաւոր» եղել այդ իշխանը,
սակայն բառարանից միայն այնքան ենք իմանում, որ «սրա
աղջիկը Հեղինէն» վրաց Թագաւորազն Դաւիթի կինն էր» և
«Ռուսաց Պաւէլ կայսեր օրով ընտանիքով Պետերբուրգ տեղա-
փոխուեցաւ և կայսեր մի աղամանդ ներկայացրեց»:

Անունների շարքում պակասում են այնպիսի գործիչներ,
որոնք այդ «նշանաւոր» մարդկանց աննշան գործերից ա-
ւելի են աշխատել հասարակական ասպարիզում. օրինակ «Ա-
նանեան» անուան կողքին զուր որոնեցինք «Փորձի» աշխատա-
կից ու խմբագրութեան անդամ և ապա Տաճկահայաստանում գոր-
ծող Անանեանի, Նոյնպէս և Թիֆլիսում յայտնի հասարակական
գործիչ բժշկապետ Ստ. Անանեանի անունները և այլն:

Չնայելով մեր ակնարկած թերութիւններին, «Բառարան
հայ կենսագրութեանց» աշխատութիւնը օգտակար կարող է
լինել մեր հասարակութեանը. մեր խորհուրդն է՝ հետեւալ հա-
տորները կազմելիս աւելի հոգացողութեամբ ընտրութիւն անել.
աննշան և ոչինչ աչքի ընկնող դեր չկատարած անձանց անուն-
ներով գործը զուր չծանրացնել, կենսագրական տեղեկութիւն-
ները լիակատար դարձնել և ըստ կարելոյն որոշել նաև իւրա-
քանչիւրի գործունէութեան պատկերն ու արժէքը: Իսկ ինչ վե-
րաբերում է գրքի մէջ տեղաւորուած պատկերներին, աւելի
լաւ է քիչ լինի, միայն եղածը կարգին լինի:

ՍՏԱՑՈՒԱԾ ԳՐՔԵՐ

- Պ. ՄԱՆՏԵԳԱՅՑԱ. Հիւանդ սէր. ք. տ. թարգմ. Ա. գ. գ. Ե.
Ալէքսանդրապօլ 1905 (40 կ.)
- Պ. ԴՈՒՐԵԱՆԻ Բանաստեղծութիւնների ժողովածու. Շուշի
1905 (10 կ.)
- Ա. ՋԱՆԵԱՆ. Երկու պատկեր. Բագու 1905. (10 կ.)
- ՇԵՐԱՄ. սիրոյ զոհեր. պօէմա. Բագու 1904 (3 կ.)
- ՔԱՄԱԼԵԱՆՑ Ս. Սիրելի հերոս. Հասան Խանի ժամանակի
պատմութիւն. Թիֆլիս 1905 (25 կ.)
- ՆԵՄԻՐՈՎԻՉ-ԴԱՆՉԵՆԿՕ. Կենդանացած երգը. թրգմ. Վաղ.
Թումանեան. Բագու 1906. (10 կ.)
- ԼԷՕ. Կարծիք գդակը. Բագու 1904 (3 կ.)
- ԱԴՕ. Հայրենիքի կարօտը. Պ. Բուրգ 1905 (5 կ.)
- Փ. ՎԱՐԴԱՋԱՐԵԱՆՑ. Վշտի ու թախիծի երգիչ Յովհ. Թումա-
նեան. քննադատական փորձ. Լ. Թիֆլիս 1905 (20 կ.)
- ԲԺ. Ա. ՊԼՏՈՎՍԿԻ, Չքնաղ Մարօն. հրատ. տիկին. Չաբելի.
Ս. Պ. Բուրգ 1905 (5 կ.)
- Տեղեկագիր Թիֆլիսի Հայոց Բարեգ. ընկերութեան 1904.
Թիֆլիս:
- Ֆ. ԲԵԼՕՐՈՒՍ. Թափառական Բուլղար. պատմութեամբ. թարգմ.
Երուանդ Ք. Նալբանդեանի. Ալէքսանդրապօլ. 1905 (30 կ.)

ԳԻՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏ

ՍԵՐՎԱՆՏԷ ՍԻ ԴՕՆ-ՔԻՇՕՏ ԼԱՄԱՆՇԵՑԻՆ

Մայիսի 5, 6 և 7-ին (ն. տ) Սպանիան հանդիսաւոր կերպով տօնեց մի անմահ վէպի 300 ամեակը: Սերվանտէսի, Դօն-Քիշօտ Լամանշեցին է այդ վէպը:

Սերվանտէսի այս վէպը առաջին անգամ տպագրութեամբ լոյս տեսաւ Մադրիդ քաղաքում 1605 թուին և մեծ հետաքրքրութիւն առաջ բերեց կարգացող հասարակութեան մէջ, և այն օրից տարածուեց ժողովրդի մէջ, թարգմանուեց զանազան եւրոպական լեզուների, կրճատուեց մանուկների և երիտասարդների համար ¹⁾:

Գրուեցին անթիւ մատենախօսական յօդուածներ Դօն-Քիշօտի մասին և ամեն մէկն էլ իւր ժամանակի և շկոյայի համեմատ զանազան մտքեր արտայայտեցին այդ վէպի վերաբերմամբ:

Սպանիական ճեմարանը ձեռնարկեց Սերվանտէսի Դօն-Քիշօտի տպագրութիւնը, անուշադիր թողնելով դորա առաջին տպագրութիւնը, և այդ եղաւ պատճառ, որ մենք ցայսօր չունինք մի ստոյգ բնագիր: Սերվանտէսը ինչպէս և ինքն է ասում, գրելով այդ վէպը անկասկած ցանկանում էր թուլացնել ասպետական բովանդակութեամբ գրուած գրքերի հեղինակութիւնը:

Սերվանտէսի վէպի յաջողութեան գաղտնիքը հազիւ թէ երբևիցէ պարզուի: Եւ այդ անհրաժեշտ չէ. Համլէտը նոյնպէս դեռ մեծ ուշադրութիւն է գրաւում, չնայելով որ նոյնպէս անյայտ է նորա յաջողութեան գաղտնիքը: Սերվանտէսը սպանիական ցեղի հոգեկան զգացմանց ճիշտ արտայայտողն էր. նախկին ծառայող, որին չէր յաջողել այդ ասպարէզը, նա մեծ անուն և

²⁾ Հայերէն միակ թարգմ. է Յար. Սարկ. Աղանեանցի 1878

վաստակեց իւր Դօն-Քիշօտով: Նա պարապել է գրականութեան զանազան ճիւղերով. եղել է թատերագիր, բանաստեղծ, նորավէպ գրող. նա է հեղինակը մի երկար և ձանձրալի պատմուածքի գրուած յունական վէպերի ոճով (Գելիօդօր) և վերջապէս Դօն-Քիշօտը, որը կարելի է համարել սպանիական առաջին վէպ, բառի բուն նշանակութեամբ:

Սպանիայի գրականութեան գլխաւոր տեսալիներն այդ շրջանումն էին ասպետական վէպ, յունական ծագում ունեցող պատմուածքներ, իտալական ծագում ունեցող նորավէպեր (Բօկաչիօն և նորա յաջորդ) իտալական ասպետական դիւցազններգութիւն (Բեմբօ, Պուլչի, Արիօստօ) և վերջապէս իրական նորավէպեր: Սորանից պարզ երևում է որ յունական վէպերը Դօն Քիշօտի վրայ ազդեցութիւն չեն կարող ունենալ իսկ իտալական նորավէպերը ունեցան փոքր ազդեցութիւն Սերվանտէսի *novelas ejemplares*-ի վրայ:

Ասպետական վէպերը Դօն-Քիշօտի վրայ բոլորովին ազդեցութիւն չպէտք է ունենան: Դօն-Քիշօտը խելագարուեց կարգալով այդպիսի վէպեր և նորա մէջ միտք ծագեց իրեն օրինակի մէջ կենդանացնել թափառական ասպետութեան յատկութիւնները բայց աւելի պայծառ և գեղարուեստօրէն:

Ցանկալով ասպետական վէպերը երգիծաբանականի վերածել, հեղինակը սկզբում հետևում է Ամադիս Գալիացուն, բայց որքան վէպը շարունակւում է, այնքան աւելի թուլանում է ասպետական վէպերի ազդեցութիւնը և դառնում է ինքնուրոյն: Նոյնը կարելի է ասել և իտալական երկասիրութիւնների մասին, Արիօստօնը Սերվանտէսի սիրելի հեղինակն էր, մինչև անգամ Դօն Քիշօտի յառաջաբանի մէջ կան փոփոխուած կտորներ Արիօստօից: Այսպէս ուրեմն Սերվանտէսը սկզբում ունեցել է մի որոշ նախագիծ իւր վէպի համար և հետեւել է ուրիշ հեղինակներին, բայց վերջը ներշնչուած ինքնուրոյն բանաստեղծական ոգով, մոռացել և թողել է հետևողութիւնը և արտադրել է իւր սրտի զգացուածն ու հոգու տպաւորութիւնները:

Սերվանտէսի վէպի ձևը ժամանակակից և սովորական վէպի ձև է արկածներով. այդպէս էին յօրինւում յունական սիրային վէպերը: Սերվանտէսը իւր հերոսին ուղարկում է ձանապարհորդելու և նորա միջոցով արտայայտում է իւր զգացմունքները: Ինքը Սերվանտէսն ասում է, որ այդ գիրքը ունի մեծ ինքնակենսագրական նշանակութիւն: «Այս գիրքը — ասում է նա Դօն Քիշօտի մասին — կա-

րևոր գործ է իմ կեանքի համար. միայն ինձ համար ծնաւ Դօն Քիշտը, ինչպէս և ես նորա համար. նա գիտէր գործել, իսկ ես գրել, մենք նորա հետ կազմում ենք մի հոգի եւ մի մարմին:

Ինչպէս արդէն ասինք Սերվանտէսը սպանական ցեղի հոգեկան զգացմանց ճիշտ արտայայտողն էր բոլոր գրական և բացասական կողմերով: Դեկադէնտները իզուր են կոչում Սերվանտէսին ապագայի մարգարէ. նա էր սոսկ ներկայի մի անձնանկարիչ: Նա պարզ նայում է կեանքի վրայ և դուրա համար էլ նորա դատողութիւնները ունին որոշ չափով նշանակութիւն իրրեւ մի հասկացող և խելացի մարդու դատողութիւններ:

Դօն Քիշտ ուսումնասիրողները ընդունում են, որ այդ գիրքը բովանդակում է իւր մէջ շատ ճիշտ և քաղաքակրթական պատմական նիւթեր: Այս նիւթերը ներկայացնում են հեղինակի աշխարհայեացքը, որը նա արտայայտում է իւր հերոսի միջոցով:

Բոլոր դասակարգերը Սերվանտէսի վէպի մէջ գտել են իրանց արժանի տեղը և նկարագրուել են այնպէս, ինչպէս որ նկատուել և ուսումնասիրուել են Սերվանտէսից: Այս է վէպի ներքին արժանաւորութիւնը, իսկ իւր վրայ ուշադրութիւն են դարձնում երկու գլխաւոր հերոսներ՝ ինքը իդիալական ասպետը Դոն-Քիշտը և նորա անձնուէր զինակիր Սանխօ Պանչօն: Այս երկուսն էլ ներկայացնում են բարդ աւելի ճիշտ տարրեր բնոյթներ. տէրը և ծառան լուսաւորուած են բարեսրտութեան ճրագով, և այդ բարեսրտութիւնը, մեղմութիւնն ու անձնուիրութիւնը աւելի սերտ կապում են նրանց միմեանց հետ քան որ և է փառասիրական դրդումներ և հաշիւներ: Մտերիմ կապերը Դ. Ք. և Սանխօի մէջ բացատրւում են ոչ թէ աստուածային ազդեցութեան զօրութեամբ, այլ բարեսրտութեամբ և մարդկութեամբ, որը յատուկ է ասպետին և զինակրին:

Սպանական կրիտիկոսները շատ ջանացին գտնել Դ. Ք. օրինակը Սերվանտէսի բարեկամների մէջ, որը և նոցա մասամբ յաջողեց, բայց ով և լինէր Դօն Քիշտը, Սերվանտէսի կնոջ հօր եղբայրը թէ մի այլ անձ, դա մեզ չի կարող հետաքրքրել: Իհարկէ Սերվանտէսը ի նկատի ունէր Դօն-Քիշտի նման օրինակներ, բայց զրանք մնում են իբրեւ բանաստեղծական մօտիւններ, իսկ հեղինակի հնարագիտութիւնը տուեց նորան նոր և օրինակելի փոփոխութիւն:

Գրականական գրուածքի արժէքը որոշում է ոչ թէ նոր

նիւթերի քանակը այլ մարդկային մաքի գործունէութեան աստիճանը և այն ազնիւ և բարձր զգացմունքները, որ արտայայտում է հեղինակը Աստուածային ներշնչման քանակով, որը արտայայտում է վէպի մէջ: Այս է Սերվանտէսի մատուցած ծառայութիւնը:

Կարգալով այս անմահ վէպը, մարդկային շատ սերունդներ հրճուում էին, մխիթարւում, զրազւում, ներշնչւում բարեսրտութեան և խղճի լաւ և բարձր զգացմունքներով:

Ա. Վ.

ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈԹԻՒՆՆԵՐ

ՐԱԴԻՆԻ ԻՆՉՊԷՍ ԵՐԿՐԻ ՏԱՔՈՒԹԵԱՆ ԱՂԲԻԻՐ: «Harpers Magazine» ում այս հետաքրքրական վերնագրի տակ զետեղուած է պրօֆ. Բուզերֆորդի գիտական յօդուածը: Նա հաւատացնում է, որ թէպէտև տաքութեան մի մասը առաջ է գալիս զանազան քիմիական միութիւններից, բայց տաքութեան մեծագոյն մասը ստացւում է այն մարմիններից, որոնք ընդունակ են մեծ քանակութեամբ տաքութիւն արտադրել: Մի տարուայ ընթացքում, ասում է նա, մէկ ֆունտ բադին նոյնքան տաքութիւն է տալիս, որքան կարելի է ստանալ 100 փութ ամենալաւ ածուխ այրելուց: Այդ ժամանակամիջոցից յետոյ բադին պահպանում է իր առաջնայ ոյժը և այդ կրօնէ հարիւրաւոր դարեր: Բադի պարունակող մարմինները ցրուած դրութեան մէջ են թէ օդի և թէ երկրագունդի պատեանի մէջ: Այժմ հարց է առաջանում, թէ որքան մեծ է այդ նիւթի քանակը և թէ բաւական է արդեօք երկրային տաքութիւն առաջացնելու համար: Պրօֆ. Բուզերֆորդը ասում է որ կարելի է դրական պատասխան տալ, որովհետև եթէ մէկ դրամ բադին այնքան տաքութիւն է տալիս, որ կարելի է եռցնել 100 գր. ջուր (1° ց.) ուրեմն հասարակ հաշիւը ցոյց է տալիս, որ երկրից արտադրուող տաքութիւնը կարելի է ստանալ 270 միլիոն տոնն բադից: Ուրեմն կարելի է համարձակ ենթադրել, որ եթէ բադին հաւասարաչափ է տարածուած երկրագունդի պատեանի մէջ, այն ժամանակ վերելք յիշուած մօտաւոր թիւը շատ չնչին մասն կլինի այն բոլորի, ինչ որ երկրագունդը պարունակում է իր մէջ:

ՆՇԱՆԱԻՈՐ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ: Նորերուստ Անգլիացի Թէոդոր Դէվիսը նշանաւոր հնախօսական գիւտեր է արել Եգիպտոսում: Փետրուարի 12-ին Դեւիսի առաջնորդութեամբ բանող բանուորները Բամզէս IV և Բամզէս XII յայտնի գերեզմանների մէջ

մի քարէ սանդուխ նկատեցին և մաքրելով տեսան, որ այդ սանդուխը տանում էր ուղղակի կայսերական գերեզմանատուն: Գերեզմանատան դուռը փակուած է եղել քարերով. երբ քարերը հեռացրել են, Դէվիսը նկատել է մի երկրորդ սանդուխ, որը միացած է եղել առաջինի հետ կրաղիւսով, այդ կրաղիւսի վրայ պահպանուել են կայսերական կնիքի հետքեր: Միւս օրը հանդիսաւոր կերպով բաց են արել գերեզմանատան դուռը Կոնստանտնուպոլիսի Կոնստանտին և Կոստանտին. Մասպէրօի ներկայութեամբ: Գերեզմանատանը երեւացել են երկու գերեզմաններ, ամբողջապէս խիստ արուեստական ոսկէ թիթեղով ծածկուած. ծածկուած չեն եղել միայն այն մասերը, որտեղ հանգուցեալների դէմքերն են նկարագրուած եղել, իսկ իրանք մումիաները ծածկուած են սև քողով: Ուրիշ գտնուած իրեղէններից առանձին ուշադրութիւն են գրաւում լաւ պահպանուած շքեղ ու թանկագին զարդարանքներով երկանիւ կառքը, ինչպէս նաև եզների սարքերը:

Գերեզմանների տապանագիրները ցոյց են տալիս, որ այդտեղ թաղուած են Խա և Տուա յայտնի Թէա Թագուհու ծնողները, իսկ վերջինս, ինչպէս ենթադրում են, հերետիկոս Փարաւոն-Ամօն-Գօտեպա-Տուաի մայրն է եղել:

ՕՐ. ՆՈՒԱՐԴ ԱՂԱՆԵԱՆՑ

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Երկու կուսակցութեան մաքառումը Ռուսիայում. պահպանողական ուղղութեան տեւականութիւնը. խօսք եւ դործ. ժողովրդական ներկայացուցչութեան հրաւիրելու եղանակը. Բաժեստվենսկու նաւատորմի կործանումը. ռուս մամուլը այդ հարուածի մասին. նոցա պահանջը անմիջապէս համագումար հրաւիրելու:—**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՈՐ ԱՂԵՏՆԵՐ:**—Հին Նախիջեւանի դժբաղտ կացութիւնը. հեռագրական գործակալութեան սխալ տեղեկութիւններ. չար միտումներ. դժբաղտութիւնը նկարագրող հեռագիրներ. օգնութեան հրաւեր. կառավարչական օգնութիւն. հայ կտրիչների գործունէութիւնը. աղէտի տարածուիլը շրջակայքում. յուզում. Նրեւանում. սարսափները Թիֆլիսում. կոտորածի երկիւղ. առաջն առնելու միջոցներ. ժողով քաղաքային խորհրդարանում. ժողովի որոշումները. խաղաղութեան մասնաժողով. կոտորածի սկսուիլը Նրեւանում թուրքերի կողմից. հայերի ձեռնպահ մնալը. հայերի ինքնապաշտպան յարձակումները. թուրքերի դրութիւնը. **ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ:** Օժանդակութիւն դժբաղտների օգտին: Քանոնեան մրցանակ: Տ. Նահապետ վարդապետի վերստին: Քահանաների արքայի վերացում: Թիֆլիսի հայ քահանայից ժողով: Պարսից շահի ընդունելութիւնը: Նամակ խմբագրութեան. ՍԻՕՆ Վ.

Հասարակական և ընկերական կեանքի հետզհետէ աւելի ու աւելի սուր կերպարանք ստացող վիճակը մի շարք տխուր ենթադրութիւնների առիթ է տալիս: Այժմ ամենքն ապրում ու շնչում են քաղաքականութեան մթնոլորտում: Իւր ծայրայեղ բարոյական ապիկարութիւնը ցոյց տուած ռեժիմի հակառակորդների բանակը ստուարանում է օր օրի վրայ զարմանալի արագութեամբ: Միւս կողմից տիրող կարգ ու կանոնների ղեկավարները տակաւին զիջման շօշափելի օրինակներ չեն տալիս, որպէս զի կարողանան իրենց հակառակորդների բազմաման առաջն առնել: Կազմւում են ըստ երևոյթին բարի նպա-

տակի համար մասնաժողովներ, ստեղծում են նորանոր պաշտօններ, հրատարակում են ժամանակաւոր օրէնքներ, մեծ մասամբ անորոշ և մութ իմաստով, իսկ սայլը, ռուս ասացուածքի խօսքով, տակաւին միւսնոյն տեղն է: Պահպանողականների դեռ ևս շատ ամուր ձեռները նրան պահում են անշարժ, իսկ առաջագէտ տարրերը ճիգն են անում դուրս բերել նրան տիղմից և դնել հարթ ու մաքուր ճանապարհի վրայ:

Թէ որ կողմի ոյժերը կը սպառուին աւելի շուտ և բաց կը թողնեն սայլը—առ այժմ դժուար է գուշակել: Աւելի հաւանական է թւում, որ ոչ մի կողմը տեղի չի տալ միւսի յամառութեանը, և կառաջանայ այն անեղ ընդհարումը, որի մասին սոսկումով են խօսում հեռատես քաղաքագէտներն ու հրապարակախօսները: Այն ժամանակ մարդկութիւնը վկայ կը լինի մի այնպիսի տեսարանի, որի նմանը դժուար կը լինի փնտրել ամենասոսկալի ներքին խռովութիւնների պատմութիւնների մէջ: Եւ որքան զգուշութիւն, խելք և տակտ է հարկաւոր պետութեան մեքենան վարողներին այդպիսի մի ողբերգութեան առաջն առնելու համար: Իսկ նրա առաջն առնել կարելի է ոչ ուշ քան այժմ իսկ, երբ կրքերը դեռ ծայրահեղ չեն յուզուած և դիմադրող հասարակական տարրերի կողմից նկատուած է որոշ չափի զիջում և կօմպրօմիս: Յոյս դնել պատահարների վրայ և ապրել բաղդի անուր յուսով թւում է միանգամայն ապարդիւն: Այն, ինչ-որ կատարուել է անցեալ տարուայ սկզբից մինչև այսօր, այնքան խոշոր է և ուժեղ, որ ջնջել անհնարին է: Արդէն պետական մեքենայի բոլոր մասերի ժանգոտութիւնը և մաշուածութիւնը այն աստիճանի է պարզուել, որ թերութիւնները քօղարկել անկարելի է պալլիատիւ միջոցներով:

Այժմ այլ ևս կտրուկ կերպով պահանջւում է համաձայնութիւն խօսքի և գործի, խոստումների և իրականութեան մէջ և հասարակութիւնը ամենաթեթև հակասութիւնն անգամ այս տեսակէտից ընդունում է դառն ծիծաղով և ատելութեամբ:

Հօգմեյստեր Բուլիգինի մասնաժողովը, ինչպէս երևում է լրագրական հատուկտոր տեղեկութիւններից, արդէն վերջացրել է իւր զբաղմունքները և նոցա կազմած ծրագիրն այժմ մշակում է մինիստրների կօմիտէտում: Յունիսի ընթացքում սպասւում է ժողովրդական ներկայացուցիչների հրաւերը պետութեան կողմից: Լուրեր են պատում, որ այդ ներկայացուցիչները ազատ ժողովրդական ձայնաւորութեամբ չեն ընտրուել, այլ ուղղակի կը կոչուին ազնուականութիւնների, զեմսովոսների և քաղաքա-

յին ինքնավարութիւնների կողմից ընտրութեամբ: Ընտրութեան իրաւունքը տրւում է Բուլիգինին կամ նրա մասնաժողովին. մի խօսքով յանձնում է լիովին բւերօկրատիային: Ռուս մամուլի ինչը տասներորդականը բողոքում է համագումար ժողովի այս ձևով կազմուելու դէմ և հասկանալի է թէ ինչու: Սպասւում է դրական բողոք գեմսովօների, քաղաքային ինքնավարութիւնների, գուցէ և ազնուականութեան կողմից այն հիման վրայ, որ հասարակութեան փոթորկուած մտքերի մէջ աւելի փոթորիկ կառաջացնի մի այդպիսի կարգադրութիւն և նրանք, որոնք ուզում են մաս-մաս մտցնել ռեֆորմները, երբէք չեն հասնիլ իրանց նպատակին:

Անողոր ճակատագիրը մի նոր և ամենատոկալի հարուած ևս տուեց Ռուսիային. Մայիսի 14-ին Ռոժեստովենսկու նաւատորմը Խաղաղ Ովկիանոսում հանդիպեց ճապոնական անհղ նաւատորմին և կարճ պատերազմից յետոյ խորտակուեց վերջնականապէս: Ամբողջ Ռուսիան ահագին յոյսեր էր դրել քաջարի Ռոժեստովենսկու վրայ, որը մի քանի ամիս շարունակ զորդեցնում էր աշխարհը հեռւոր Արեւելքից ամենուրեք ուղարկած մանրամասն տեղեկութիւններով իւր համարձակ ընթացքի մասին դէպի... անդունդ: Ռուս ժողովուրդը, մանաւանդ բւերօկրատիան սրտի տրոփիւնով սպասում էր ճակատագրի որոշման: Ծակատագիրը կայացրեց իւր որոշումը մայիսի 14—16-ին և այս անգամ աւելի սոսկալի որոշում քան Պօրտ-Արտուրի անկումը և Մուկդէնի ջարդը: Ռոժեստովենսկին տիրող ռեժիմի միակ ապաւէնն էր, և այս ապաւէնն էլ կորաւ Խաղաղ Ովկիանոսի ալիքների մէջ: Այժմ Ռուսիան չունի նաւատորմ ոչ Հեռւոր Արեւելքի ջրերում և ոչ... իւր ջրերում: Մօտ 30 մեծ և փոքր և ամեն տեսակի պատերազմական նաւերից, որ գոռոզ Տօգօի անյաղթելի նաւատորմի հետ մրցելու համարձակութիւնն էին ուզում ունենալ, գրեթէ ոչ մէկը չազատուեց ճապոնական զօրաւոր ձեռների կործանիչ հարուածից: Մի մասը խորտակուեց, միւս մասը գերի ընկաւ, մնացեալ հատուկտուր նաւերը փախել են և ժամանակաւոր ապաստան գտել Չինաստանի նաւահանգիստներում: Ժամանակաւոր, վասն զի այսօր վաղը պէտք է ամենքն էլ գերի ընկնեն եապօնական ծովային հրէշների ձեռքը:

Այսպէս վերջացաւ Ռոժեստովենսկու տրագիկօմեդիան: Ինքը քաջարի ազմիրալը վիրաւորուել է և գերի ընկել եապօնացիների ձեռքը: Թշնամիները նրա հետ վարւում են վերին

աստիճանի բարեսիրտ և քաղաքավարի, այսինքն աշխատում են դառն պիլիւլը մի քիչ քաղցրացնել արեւելեան շաքարի փոշով:

Ռուսական ամբողջ մամուլը ներկայումս ազադակում է իւր հայրենիքի այս նոր և ոչ մի ազգի կամ ժամանակի պատմութեան հաւասարը չունենող պարտութեան մասին: Ձայները վերին աստիճանի յուսահատական են, ձայներ չեն, այլ անգործիչներ: Ահա ինչ է ասում, ի միջի այլոց «СЛОВО» լրագիրը: «Նոր կայծակի հարուած անցաւ մեր գլխով: Մենք հաւատացինք Գլուխակերպին և ջարդուեցինք, հաւատացինք ՊօրտԱրտուրին և այն յանձնուեց թշնամուն, հաւատացինք Բալտեան նաւատորմին և ալ ևս այն գոյութիւն չունի: Ի՞նչ է այս, Աստծու բարկութիւնը, թէ՞ մեր անցեալ մեղքերի, Ռուսիայի Մեծ Վերանորոգիչի (Պետրոս I) ճակատագրային սխալի պատիժը հասցրին մեզ այս պարտութեան: Երգով և երաժշտութեամբ տարան մեզ, իբր դէպի յաղթութիւն, թակարդ, ուր կործանում ենք մենք ինքներս, կործանում է և՛ մեր պատիւը: Երկու հարիւր տարի շարունակ մենք ընթացանք կապած աչքերով և, վերջապէս, կանգնած ենք անդնդի ծայրում: Մեր առաջնորդները թաքնուել են մեր ետևում և չեն կամենում կապանքը հեռացնել մեր աչքերից, բայց մենք դէն ենք ձգել այդ կապանքը—պատերազմը ստիպեց մեզ դէն ձգել: Մենք ինքներս տեսնում ենք, թէ ուր են տանում մեզ և ունինք իրաւունք գոռալու. «Բաւական է»: Թող այժմ ինքը ռուս ժողովուրդն ասի, թէ ինչ պիտի անել այսուհետև: Մինչև այժմ նա լռել է և համբերել, այժմ նրա հերթն է խօսելու: Բիւրօկրատիան ասաց բոլորը, ինչ-որ կարող էր ասել և իւր գործը պսակեց մի նոր ազգային խայտառակութեամբ, թող, ուրեմն, նա այժմ լսի, թէ ինչ պիտի ասեն իրան կերակրողները, այդ հաւատարմութիւն վայելող մարդիկ, որոնց անյապաղ ժողովի կանչելը այսօրուանից դառնում է անհրաժեշտութիւն, ինչպէս օդը: Իսկ եթէ բիւրօկրատիան այս անգամ էլ կը կանգնի ժողովրդի և Կայսեր միջև, եթէ նա այժմ էլ առաջուայ պէս իւր գլուխը կը թագցնի, թող այն ժամանակ ռուսաց պատմութեան դասերը, թող յիշի 1649 թուականի Աշխարհաժողովի (Земский соборъ) պատմութիւնը: Բաւական է բաւական է»:

Նոյն հոգով և աւելի խիստ ոճով են խօսում և միւս բոլոր խոշոր օրաթերթերը «Сынъ отечества», «Наша жизнь», «Русь», «Бирж. Вѣдомости», «Рус. Вѣдомости» և այլն և այլն: Եւ բոլորը միաձայն պահանջում են ժողովրդական ներ-

կայացուցիչների շուտափոյթ համագումար, որին պիտի, ի միջի այլոց, տրուի պատերազմը շարունակելու կամ չը շարունակելու խնդրի որոշումը:

Նոր կոտորած: Հաղիւ Բագուի փետրուարեան արիւնալի սոսկալի տպաւորութիւնը մեղմացել էր փոքր ինչ, հեռագիրը գուժեց նոր թշուառութեան մասին: Նորից սուրը շողշողում է անպաշտպան և անապաւէն հայ կնոջ, հայ երեխայի և հայ խաղաղասէր երկրագործի գլխին: Նորից լսում ենք անմեղ զոհերի յուսահատական ճչերը, հրդեհոտող կացարանների և խանութների ճարճատիւնը, կողոպտուողների աղաղակները:

Այս անգամ բօթաբեր լուրը գալիս է Կովկասի խուլ վայրերից, հին-Նախիջևան քաղաքից և նրա շրջակայ գիւղերից, որ այնքան հեռու են լուսաւոր կենտրոններից:

Մինչև տողերս գրելու ժամը ստացուած տեղեկութիւններից գիտենք միայն հետեւեալը: Աղէտը սկսուել է մայիսի 12-ին, առաւօտեան 9 ժամին միաժամանակ քաղաքում և գիւղերում: Ինչից և ինչ պատճառով-տակաւին պարզ չէ: Ռուսաց հեռագրական գործակալութիւնը հաղորդում է, թէ շարժառիթը եղել է մի հայի ձեռքով մի ինչոր թուրքի սպանուելը: Թերև թէ թուրքերը կատաղել են իրանց ցեղակցի պատճառով և յարձակուել հայերի վրայ: Իբրև թէ նրանք վաղուց զգուշացրել են հայերին՝ զգոյշ կենալ և թուրքի արիւն չըթափել:

Մի խօսքով, մեղաւորը դարձեալ հայերն են:

Առանց տակաւին ճշգրիտ տեղեկութիւններ ունենալու, մենք այժմեանից իսկ ամենայն վճռականութեամբ հեռագրական գործակալութեան այս բացատրութիւնը համարում ենք չարամիտ: Մենք շատ լաւ գիտենք, թէ այդ սուտ բացատրութիւնը որտեղից է գալիս և ում թելադրութեամբ: Գիտենք և թելադրողների դժոխային նպատակը: Անշուշտ հին Նախիջևանի մի բուռն հայերն այնչափ են մեղաւոր իրանց գլխին եկած թշուառութեան մէջ, որչափ մեղաւոր են Բագուի հայերը փետրուարեան կոտորածների մէջ:

Սուտը ինքն ըստ ինքեան մերկանում է հէնց այն բանով, որ հայերը հին-Նախիջևանում, մանաւանդ նրա շրջակայքում կազմում են ազգաբնակչութեան չնչին մասը: Միթէ մի ամբողջ ժողովուրդ գլխովին կարող է խելագարուել այնպէս, որ ինքն իւր ձեռքով իւր համար գերեզման փորի: Միթէ Նախիջևանցիները այնքան կոյր էին, որ չիմանային, թէ, գրգռելով իրանց քաղմաթիւ հարեան թուրք ազգաբնակչութեան թշնամութիւնը,

նախ և առաջ իրանք պիտի զոհուին իրանց անիմաստութեանը:

Զարմանալի և զայրացուցիչ հակասութիւն: Մի կողմից հայերին համարում են գործնական, հաշուազէտ, խելացի և զգոյշ: Միւս կողմից, երբ դիւային ծրագիրը պահանջում է, դուրս են բերում նրանց միանգամայն խելքից զուրկ: Ո՞րն է իրաւացին: Եթէ մենք յիմար ենք, ի՞նչ տրամաբանութեամբ են մեզ վերագրում հազար ու մի բարդ ծրագրներ մեր երկրի կացութեան մասին, որոնց իրագործումը պահանջում է բացի խելքից և տակտ: Եթէ խելօք ենք, ի՞նչ խղճով են մեզ վրայ բարդում ինքնասպանութեան յիմար դիտաւորութիւններ:

Հայերը ուզում են գրգռել թուրքերին: Ի՞նչ նպատակով, ի՞նչ բարոյական կամ նիւթական շահերի համար, և եթէ կայ որեւէ շահ այդ տեսակ մի յիմար քաղաքականութիւնից, ի՞նչու հայերը այնտեղ են ընդհարւում թուրքերի հետ, որտեղ նրանք կազմում են չնչին քանակութիւն իրանց կարծեցեալ թշնամիների համեմատ: Բոլոր նպատակներից առաջ հայերը, ինչպէս և ամեն մի ժողովուրդ աշխարհի երեսին, մի գլխաւոր նպատակ ունին-ապրել: Եւ ի՞նչքան տխմար ենք մենք, որ տանում ենք մեր ձեռքերով մեր անմեղ երեխաներին, քոյրերին մայրերին ձգում արիւնածարաւ գազանների ձեռքը: Զէնք ենք բարձրացնում այնտեղ, ուր պիտենք շատ լաւ, որ անգոր ենք:

Բայց չար միտումներին ծառայողներին ինչ փոյթ: Նրանց համար գոյութիւն չունին ոչ տրամաբանութիւն, ոչ խիղճ, ոչ Աստուած և ոչ խելք, կարող ենք ասել: Նրանք չեն ուզում ըմբռնել այն հասարակ միտքը, որ ստի, մանաւանդ կոպիտ, խայտառակ և սպիտակ թելերով հիւսուած ստի կեանքը երկար չէ: Այսօր-վաղը կը պարզուին Նախիջևանի արիւնհեղութեան իսկական պատճառները:

Հին-Նախիջևանի կոտորածը կատարեալ կրկնութիւն է Բագուի կոտորածի: Նոյն ձևի գազանութիւններ, կողոպուտներ, հրդեհներ, յարձակումներ, տների վրայ և այլն: Եւ որովհետեւ Նախիջևանում զօրք չը կայ, ուստի վկայ էլ չը կայ աղէտի չափերին: Ասում ենք վկայ, որովհետեւ, ինչպէս յայտնի է, զօրքերը լոկ վկայի և անտարբեր ականատեսների դեր կատարեցին Բագուում:

Ահա սոսկալի հեռագրներից մէկը, որ գրուած է մայիսի 16-ին առաւօտեան 8 ժ. 45 րոպէ: «Ահա հինգերորդ օրն է, որ թուրքերը գիւղական տանուտէրերի առաջնորդութեամբ

տաճկական ֆէսերով, անխղճաբար կոտորում են հայերին, կողոպտում են նրանց գոյքերը, հրդեհելով կողոպտուած խանութները և կացարանները թէ քաղաքում և թէ գաւառում: Չոհեւի թիւը մի՞թէ Սպանուածների մի մասը թաղում են իրանք սպանողները տեղնեթ: Տեղս հասան 450 հետեակ զինուորներ, որոնք անգոր են կոտորածի առաջն առնելու: Գիւղերում շատ եկեղեցիներ կողոպտուած են, սրբութիւնները պղծուած: Հրդեհները շարունակւում են ամենուրեք: Կոտորածից ազատուածները փախչում են քաղաք: Շահմահմուդ գիւղում տիրում է աղքատութիւն: Մեզ սով է սպառնում: Անհրաժեշտ է շուտափոյթ օգնութիւն»:

Նոյն օրը ստացւում է մի ուրիշ հեռագիր Թիֆլիսի քաղաքագլուխ պ. Վերմիշեանի անունով այն բովանդակութեամբ, թէ թուրքերի գաղանութիւններն անկարագրելի են, առանց կողակների անհնարին է աղէտի առաջն առնել: Օգնեցէք:

Նոյն իմաստով հեռագրներ ստանում է և Թիֆլիսի թեմի առաջնորդ Գարեգին սրբազանը. «Нов Одоз.», «Մշակի», «Тиф. Листокъ»-ի խմբագրութիւնները և շատ մասնաւոր անձինք: Բերել այդ բոլոր հեռագրները—կը նշանակէ կրկնել Բագուի դէպքերի նկարագրութիւններ: Մենք ոչ միշտ ունինք ոչ ոյժ մանրամասնութիւնները նկարագրելու: Մեր նեարդերը քայքայուել են անվերջ, մեր սիրտը լի է արիւնով, գրիչը ընկնում է մեր անգոր ձեռքից և արցունքը խեղդում մեր կոկորդը:

Թշուառները դիմում են օգնութեան ում կարող են՝ Թիֆլիսի առաջնորդին, քաղաքագլխին, խմբագրութիւններին, հասարակական ներկայացուցիչներին և աղերսում են շուտափոյթ օգնութիւն: Եւ այսօր, որ մայիսի 31-ն է, հեռագիրները գուժում են մեզ նոյն թշուառութիւնները: Աղէտը դեռ շարունակւում է, անցնելով գիւղից գիւղ և տարածուելով ամբողջ գաւառում: Դեռ երէկ մի հեռագիր քաղաքագլխի տնունով հաղորդեց, որ Ագուլիսի հարուստ և նշանաւոր աւանը շրջապատուել է գաղաններով, շրջակայ բոլոր գիւղերը կործանուած են, բնակիչների մի մասը կոտորուած է, միւս մասը փախած, թափառում են դաշտերում անտէր և անպաշտպան: Ուղղակի տաճկական գաղանութիւնները աղօտանում են ներկայ աղէտի համեմատ:

Թիֆլիսում անուամ է բոլորը, ինչոր հնարաւոր է: Լուրն ստանալու պէս քաղաքագլուխ պ. Վերմիշեանն և առաջնորդ սրբազան Սաթունեանը դիմեցին երկրիս բարձրագոյն իշխանութեանը և օգնութիւն պահանջեցին: Փոխարքայի կարգա-

դրութեամբ Երևանից ուղարկուեցին զօրքեր թէ հետևակ և թէ ձիաւոր: Ուղարկուեցին նոյն իսկ թնդանօթներ: Աղէտը սպառնում է ստանալ ընդարձակ ծաւալ, որովհետեւ լուր է ստացուել Հին-Նախիջևանում, թէ Պարսկաստանից շարժուել են քրդերի զինուած խմբեր: Ի հարկէ, մի անօգնական ժողովրդի մարմինը պատառ պատառ է լինում կրօնակից և ազգակից գազաններից, ինչո՞ւ չօգտուել և կորզել մի պատառ: Սակայն քրդական հրոսակային խմբերի դէմ Արաքսի ափերը ուղարկուած է բաւական թուով զօրք և տեսնենք ուսաց սուինը ինչ ընդունելութիւն ցոյց կը տայ արեւելեան բօրենիներին:

Բագուի կոտորածները տեցին չորս օր: Երեք օր թուրքերն անգութ էին, չորրորդ օրը մի փոքր խեղճացան: Պարզւում է այժմ, որ պատճառը խաղաղութեան ոչ այնքան հայ և պարսիկ հոգևորականութիւնների թափօրն է եղել, այլ մի խումբ հայ կտրիչների ցոյց տուած դիմադրութիւնը: Այդ կտրիչները մի քանի ժամուայ ընթացքում մօտ հարիւր թուրք կոտորելով, ցոյց են տուել, թէ հայը եթէ կամենայ արիւն թափել, նրա ձեռքը թուրքի ձեռքից պակաս զօրեղ չէ: Եւ թուրքերն զգացել են այս ու հաշտութեան դիմել:

Հ. Նախիջևանի կոտորածները երկար են տևում, որովհետեւ աղէտն անցել է գիւղերը: Բաղաքում տեւել են 6 օր և միայն եօթերորդ օրը քաղաքագլուխ պ. Վերմիշեանը ստացաւ հետևեալ հեռագիրը Նախիջևանի քաղաքագլուխ Նախիջևանեան խանից. «Արկածեալների կողմից յայտնում եմ Թիֆլիսին խորին շնորհակալութիւն: Ամեն միջոցներ ձեռք առնւում անկարգութիւններին վերջ տալու: Երէկ թեմական առաջնորդի և Շէյխ-Ուլ-Իսլամի առաջնորդութեամբ և հայերի ու թուրքերի մասնակցութեամբ փողոցներում թափօր կատարուեց: Երէկ և այսօր քաղաքում տիրում է կատարեալ խաղաղութիւն: Երէկ շրջակայ գիւղերն ուղևորուեց իմ եղբորորդին Շարուր-Դարալագեազի զազիի և հայ բահանաների հետ: Այսօր հակառակ կողմ ուղևորուեցին իմ եղբայրը, մօլլան և պատուաւոր հայեր: Կարիքը սարսափելի է, որովհետեւ վնասուածների թիւը մեծ է:

Բնորոշ է, որ այդ հեռագրի հետ գրեթէ միաժամանակ Թիֆլիսում լուր ստացուեց, որ Ղարսից գնացած մի խումբ հայ երիտասարդներ թուրքերին տուել են բաւական մեծ ջարդ: Նրանք այրել և բնաջինջ են արել երկու գիւղ. կոտորելով բոլոր բնակիչներին, յետոյ ուռնաբերով խորտակել են.

մի վանք, որ այդ միջոցին լիքն են եղել թուրքերով, որոնք վանքը կողոպտելիս են եղել:

Ոյժի դէմ ոյժ—ահա, դժբաղտաբար, ինչն է ազդում խաւար ամբոխի վրայ: Քանի որ հեզ ես, համբերող, ծեծուժ են և աղերսները ոչ միայն չեն օգնում, այլ և աւելի յանդուգն են դարձնում գրգռուած ամբոխին: Երբ բռնուցք ես ցոյց տալիս, ամբոխը խեղճանում է: Այս մի սոսկալի դրութիւն է, որ մեզ, բոլոր ազգերից խաղաղ հայերիս, ստիպում է ակամայ արիւն թափել...

Հարկաւ, Նախիջևանի կոտորածը ահագին յուզումն է առաջացրել ոչ միայն ամբողջ Երևանեան նահանգում, այլ և ամբողջ Կովկասում: Երևանի հայերի գրգռումը չափ ու սահման չունի, այսու ամենայնիւ նրանք գիտեն զսպել իրանց և տակաւին վրիժառութեան ոչ մի փորձ չեն արել, թէև կարող են իրանց սրտի թոյնը թափել տեղական թուրքերի գլխին: Եւ միթէ այժմ էլ մեր հարեանները չեն գնահատիլ հայի խոհեմութիւնը և երախտագէտ չեն լինիլ:

Նախիջևանի աղէտը աւելի ազդեց Թիֆլիսի վրայ, քան Բագուինը: Քաղաքը մի քանի օր կարծես, պաշարուած դրութեան մէջ էր: Հայերի մէջ լուրեր էին տարածուել, թէ Թիֆլիսի մօտ 10000 թուրքեր Բորչալուի գաւառից այս մասին յատկապէս եկած թրքական մեծ խմբերի օգնութեամբ պատրաստուած են յարձակուել հայերի տները վրայ: Պատմուած էին, թէ քաղաքի վեցերորդ մասում, որ թուրքերի թաղն է, բացարձակապէս զենքեր են բաժանուած: Կային մարդիկ, որ հաւատացնում էին թէ իրանք գիտեն որտեղ է գտնուում թուրքերի զինանոցները: Եւ այդ այն քաղաքում, ուր բնակչութեան միայն մի քսաներորդական մասն են կազմում թուրքերը, իսկ հայերը հրկու հինգերորդական մասը: Որքան անհաւատալի լինէին լուրերը, անհեթեթ, այսուամենայնիւ, հաւատացողներ եղան և ահագին թուով: Տպաւորութիւնն այնքան մեծ էր, որ երկու-երեք գիշեր հայ և թուրք բնակիչների ահագին մասը քնել են հագստով կամ բոլորովին չեն քնել: Ասում ենք և թուրքերը, որովհետեւ, ինչպէս յետոյ պարզուեց, նրանց անը և սարսափն աւելի մեծ է եղել, քան հայերինը: Նրանք էլ սպասել են յարձակում հայերի կողմից և, աչքի առջև ունենալով իրանց փոքրամասնութիւնը, կարծել են, որ հայերը մի օրում բնաջինջ կանեն իրանց: Նրանց մի մասը մինչև անգամ սկսել է քաղաքից փախչել:

Այսպիսի սոսկալի տրամադրութիւն, հարկաւ, չէր կարող

երկար տևել և պէտք էր վերջ տալ նրան և քաղաքը խաղաղացնել, մանաւանդ որ յուզուած էին ոչ միայն հայերն ու թուրքերը, այլ և ուսաներն ու վրացիները: Ի նկատի ունենալով այս արտաքոյ կարգի դրուծիւնը, Թիֆլիսի համակրելի քաղաքագլուխ Վերմիշեանը անմիջապէս ձեռնարկեց միջոցների: Մայիսի 17-ին ցերեկը ներկայացան նրան հայերից և թուրքերից չորսական ներկայացուցիչներ և խորհրդակցելով վճռեցին հրաւիրել մի մեծ ժողով քաղաքի ազգաբնակութեան բոլոր դասակարգերի ներկայացուցիչներից: Այդ ժողովը կայացաւ նոյն օրը, երեկոյեան, փոխարքայի թոյլտուութեամբ և քաղաքագլխի նախագահութեամբ: Հրաւիրուածների թիւը հասնում էր 100-ի: Ներկայ էին հայեր, թուրքեր, ուսաներ, վրացիներ: Կարգադրուած էր: Եւ ժողովատեղը չըթոյլ տրուի կողմնակի հասարակութեանը, որպէսզի կարգը չըխանգարուի: Եւ հետաքրքրուողների հազարաւոր բազմութիւնը մինչև կէս գիշեր շրջապատել էր քաղաքային խորհրդարանի դահլիճը փողոցներում ու Երևանեան հրապարակում:

Ժողովը բաց անելով, պ. Վերմիշեանը յուզուած ձայնով յայտնեց նրա նպատակը: Սկսեցին մի առ մի խօսել պատգամաւորները, թուրքերի տուած բացատրութիւններից երևաց, որ երկիւղը հաւասար է թէ հայերի և թէ թուրքերի մէջ, թէ սուտ է, որ Բօրչալուից ղինուած թուրքեր են գալիս, թէ սուտ է, որ ոստիկանութիւնը իրանց զէնք է բաժանում, թէ իրանք չեն ուզում և չեն յանդգնիլ անգամ մտածել որևէ յարձակում գործել հայերի վրայ, թէ ընդհակառակը իրանք մեծ երկիւղի մէջ են հայերի կողմից: Հայերը հանգստացրին թուրքերին, թէ չնայելով իրանց սրտի կսկիծին, ոչ Բագուի դէպքերից յետոյ և ոչ այժմ վրիժառութեան զգացում դէպի թուրքերը չունին իրանց մէջ, թէ շատ լաւ գիտեն կատարուող աղէտների իսկական պատճառը: Ղազին իւր գլխով և զօրանով երդուեց, որ Թիֆլիսում թուրքերը երբէք առիթ չեն տալ ընդհարման. նոյն ապահովութիւնը տուեցին իրանց կողմից և հայերը: Ժողովը կազմեց և ստորագրեց հետևեալ բանաձևը:

«Ներքոյստորագրեալ ներկայացուցիչներս հայերի, թուրքերի, վրացիների և ուսաների խորապէս վշտացած այն ողբալի և կորստաբեր դէպքերից, որ տեղի ունին Հին-Նախիջևանում և նրա գաւառում, արտայայտում ենք մեր ջերմ ցաւակցութիւնը անմիտ երկպառակութեան զոհերին: Միևնոյն ժամանակ մենք ժողովուածներս մեր սուրբ պարտականութիւնն ենք համարում հաստատել, որ չըկայ ոչ մի պատճառ այդպիսի

Թշնամութեան համար հայերի և թուրքերի մէջ և արտայայտել անկեղծ ցանկութիւն, որ մեր երկրի բոլոր կողմերում բազմացեղ բնակչութիւնը, չըհաւատալով իւր մէջ տարածուող չարամիտ և թշնամութիւն սերմանող լուրերին, միանայ խաղաղ կուլտուրական աշխատանքի հողի վրայ յօգուտ հայրենի երկրի: Որպէսզի ամուր հիմք տրուի այդ միութեանը, անհրաժեշտ ենք համարում ընտրել մի մասնաժողով բաղկացած հինգ-հինգ ներկայացուցիչներից իւրաքանչիւր ազգութեան կողմից, որի վրայ և պարտականութիւն դնել միջոցների ձեռնարկել որպէսզի Թիֆլիսում չըկրկնուին այն ողբալի աղէտները, որ ներկայում կատարւում են Նախիջևանում և հայերի ու թուրքերի մէջ տիրէ հաշտութիւն»:

Այս բանաձևը միաձայն ընդունուելուց յետոյ, ներկայ եղողները ընտրեցին իրանց միջից մասնաժողովի անդամներ. Միւսուլմանների կողմից ընտրուեցին տեղական Ղազին, գնդապետ Եդիգարովը, պ. Մելիք-Ասլանով և երկու պատուաւոր վաճառականներ. հայերի կողմից պ. պ. Ալ. Մէլիք-Ազարեան, մեղչանների աւագ պ. Դանդուրեան, Ա. Քալանթար, բժ. Ստեփանեան և Շիրվանզադէ. իսկ վրացիների կողմից իշխ. վ. Չերքեզով. Ս. Չրելանով, բժ. Վացաձէ, «Ցնօբիս Փուրցիլի» խմբագիր պ. Լասխաշվիլի և Փուրցելաձէ:

Այժմ այս մասնաժողովը միջոցներ է ձեռնարկել հասարակութեան յուզուած մտքերը խաղաղացնելու և խաղաղութիւնը ամուր պահելու թուրքերի, հայերի և վրացիների մէջ:

Պէտք է ասած, որ ազգաբնակչութիւնների ներկայացուցիչների ժողովը անագին տպաւորութիւն ունեցաւ հասարակութեան վրայ: Հետեւեալ օրն արդէն նրա տրամադրութիւնը փոխուեց դէպի լաւը և այժմ ամենքն ապահով են, որ Թիֆլիսում ոռոտների, հայերի, թուրքերի, վրացիների ոչ մի ընդհարում չի լինիլ ազգայնական տխմար երկպառակութեան հողի վրայ...

26 Մայիսի: Առաւօտ 11 ժամ:

Նախիջևանի աղէտը իւր ալիքները ուղարկեց Երևան, ինչպէս և կարելի էր սպասել: Յուզումը, Թիֆլիսի լրագրների ասելով, սկսուեց Մայիսի 23-ին: Միւս օրը տեղի ունեցան քանի մի սպանութիւններ: Մայիս 24 և 25-ի գիշերը քաղաքի բոլոր կողմերում եղան հրացանաձգութիւններ, որ և շարունակուեցին հետեւեալ օրը: Այդ օրից մինչև տողերս գրելը խանութ-

ները փակ են, հայերը պատասխարուել են իրանց տներում, թուրքերն իրանց տներում: Զգացում է ուտելիքի ահագին սղակասութիւն: Տեղական գօրքը բոնել է քաղաքի բոլոր կողմերը և գիշեր-ցերեկ հանգստութիւն չունի: Քաղաքի և գիւղերի մէջ հաղորդակցութիւնն ընդհատուած է: Քաղաքացիք հեռանում են երեանից որքան կարող են: Երկաթուղու կայարանում կուտակուել է ապրանքների ահագին քանակութիւն: Ծառայողների պրութիւնը անապահով է: Հայերը, ընդհանուրի վկայութեամբ, սկզբից եւթ զսպում են իրանց և չեն ուզում խառնակութեան որևէ առիթ տալ, չը նայելով, որ նրանց սիրտը լիքն է թոյնով: Մայիսի 23-ին թուրքերը յանկարծակի յարձակում են նրանց վրայ բազարի ղանազան կողմերում և սպանում են ու վիրաւորում 20-ից աւելի հայեր, իսկ իրանցից վիրաւորում են միայն 2 հոգի: Թուրքերը կողոպտում են հայերի խանութները: Յերեկուայ 11 ժամին հետեւալ օրը մի թուրք լրբարար քաղաքային պօսարանում յարձակում է մի խումբ անմեղ հայերի վրայ ատրճանակով: Վերջապէս, հայերը համբերութիւնից դուրս են գալիս և կատաղած յարձակում են թուրքերի թաղերի վրայ և վիրաւորում են 40-ից աւելի թուրք, որոնց մեծ մասն սպանուած է: Հրացանաձգութիւնը շարունակում է: Կոտորածը կատաղութեամբ շարունակում է և գիւղերում:

Այս առաջին պարտութիւնը սարսափեցնում է թուրքերին, որ մինչև այդ ժամանակ սովոր էին հայի ոչխարային լուութեանը: Նրանք փակում են իրանց տներում, շատերը սկսում են փախչել քաղաքից: Միւսները խմբովին դիմում են տեղական պարսկական փոխ-հիւպատոսի օգնութեանը: Սա իւր կողմից հեռազրով յայտնում է Թիֆլիսի ժեներալ-հիւպատոսին թուրքերի վտանգաւոր կացութեան մասին: Երէկ և այսօր Թիֆլիսի թուրքերը և հայերը սաստիկ իրարանցման մէջ են, այս վերջին տեղեկութիւնների պատճառով: Թիֆլիսում ստացուել են բազմաթիւ մասնաւոր հեռագիրներ, որոնք հաղորդում են, որ երեանի հայերը թուրքերի յանգձնութիւնից արդէն կորցրել են իրանց համբերութիւնը, կատաղել են: Թէ ինչեր պիտի կատարուին—դժուար է երեակայել:

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

■ Նախիջևանի արկածեալների օգտին Ազգիս Վեհ. Հայրապետի հրամանով Բագուի կոտորածի առիթով կազմած մասնաժողովը իւր մօտ հաւաքուած գումարներից 6000 ռուբլի ուղարկեց: Թիֆլիսի քաղաքային վարչութիւնը նոյն նպատակով ուղարկեց 5000 ռուբլի: Նոր Նախիջևանից առաջնորդական փոխանորդ Տ. Մուշէ վարդապետը փոխադրեց 2000 ռուբլի: Լինում են և կողմնակի նպաստներ բոլոր լրագրիւնների խմբագրութեանց միջոցով:

■ Թիֆլիսի հայ քահանայից գանձարանի ընդհանուր ժողովի որոշումով նոյն գանձարանի վարչութիւնը փոխադրեց Երեւանի թեմակալ առաջնորդին 200 ռուբլի Նախիջևանի զժրադդ հայերի օգտին:

■ Մենք ստացանք տ. Եղիսարէթ Յարութիւնեանից հինգ ռ. ի նպաստ Նախիջևանցի արկածեալների, որ և ուղարկեցինք Երեւանի թեմակալ առաջնորդին:

■ Մոսկվայի լազարեան ձեմարանի մասնագիտական դասարանների խորհուրդը վճռել է:

Պետ. խորհրդ. Դանիէլ Դարբիէլեան Քաննեսանի Մրցանակի Բարձրագոյն հաստատուած կանոնադրութեան 7-րորդ յօդուածի հիմամբ յայտարարել ի գիտութիւն մասնագէտների առաջիկայ երկու նիւթը՝ երկու մրցանակի համար, իւրաքանչիւրը՝ 1000 ռուբլի:

Ա.—Հայ գաղթականութեան պատմութիւնը հանդերձ իւրաքանչիւր գաղութի պատմական տեսութեամբ՝ սկսած Հայ Արշակունիների անկումից մինչև մեր օրերը:

Բ.—Հայերի և վրացիների քաղաքական և կուլտուրական փոխադարձ յարաբերութիւնները՝ հին ժամանակներից սկսած մինչև Վրաստանի միանալը Ռուսաստանի հետ:

Հետազոտութիւնները կարող են ներկայացուել Հայերէն կամ Ռուսերէն, Ֆրանսերէն կամ Գերմաներէն:

Լաւագոյն հետազոտութիւնը յիշեալ իւրաքանչիւր նիւթի մասին կը պարգևատրուի Խորհրդի կողմից հազար (1000) ռուբլի մրցանակով:

Եթէ առաջին կամ երկրորդ նիւթի մասին ներկայացրած հետազոտութիւններից երկուսը հաւասար արժանաւորութիւն ունենան, Խորհուրդը կարող է բաժանել մրցանակը երկուսի հեղինակների մէջ:

Հետազոտութիւնները պէտք է ներկայացուեն ոչ ուշ քան 1-ն Սեպտեմբերի 1907 թ.:

■ Բարձր Տ. Նահապետ վարդապետ Նահապետեանը, որ 8 տարի առաջ Կովկասի նախկին կառավարչապետ իշխ. Գուլիցի-նի կարգադրութեամբ հեռացուած էր Կովկասեան սահմաններից, թոյլտուութիւն ստացաւ վերադառնալ Կովկաս, և այսօրերս ժամանելով Թիֆլիս՝ ուղևորուեցաւ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին:

■ Մի նոր կարգադրութեամբ վերացուած են այն օրէնքները, որոնք վերաբերում են հայ քահանաների աքսորուելուն:

■ Թիֆլիսի հայ քահանաները, տեսնելով իրանց անապահով վիճակը, իրաւունք էին ստացել սրբ. առաջնորդից համապատասխան ժողով կազմել և իրանց նիւթական վիճակը կանոնաւորելու համար ծրագիր մշակել: Այդ ժողովն ընտրել էր իր միջից հոգուց բաղկացած մի յանձնաժողով, որի վրայ պարտք էր դրել մշակել այդ խնդիրը: Սակայն սրբադանը չհաստատելով այդ ընտրութիւնները՝ պատուիրել էր նոր ընտրութիւն կատարել առաւել բազմամարդ ժողովում: Առաջին ժողովին ներկայ էին եղել 37 հոգի: Երկրորդ ժողովը կայացաւ մայիսի 20-ին, ուր 57 քահանայից ներկայ եղան 30 հոգի, և որովհետեւ ժողովին նախագահող քահանան յայտնեց, թէ առաջնորդի բանաւոր պատուէրով ժողովն օրինական է համարւում, քանի հոգի և ներկայ լինին, ուստի և ժողովը կատարեց մասնաժողովի ընտրութիւնը, 7 հոգուց բաղկացած: Քուէարկութիւնից առաջ հեռացան 2 հոգի, իսկ մասնակցում էին 28 հոգի, ընտրուեցան հետեւեալները՝ Գիւտ ա. ք. Աղանեանց (27 ձ.), Գրիգոր ք. Շերմաղանեանց (25 ձ.), Աշոտ ք. Թէրուրաղեանց (24 ձ.), Գալուստ ք. Աբուլեանց (20 ձ.) Արշակ ք. Մինասեանց (18 ձ.), Ստեփան ա. ք. Մամուէլեանց և Ղևոնդ ք. Մամիկոնեանց (14 ական ձ.) իսկ անձնափոխանորդ՝ Գէորգ ք. Մեհրաբեանց (15 ձ.): Յուսանք, որ ընտրուած մասնաժողովը հիմնական ծրագիր կը մշակէ քահանայից ապահովութեան խնդրի վերաբերեալ, համաձայն ժամանակի պահանջներին և ժողովրդի ցանկութեան:

■ Ս. Էջմիածնից մեզ հաղորդում են, որ Ճեմարանի տեսուչ մեծ. պ. Կարապետ Կոստանեանը հրաժարական է ներկայացրել վեհ. Հայրապետին, որ ընդունելով հրաժարականը մայիսի 21ին շնորհել է նորան շնորհակալութեան և օրհնութեան կոնդակ իւր արդիւնաւէտ ծառայութեան համար:

■ Մայիսի 27-ին ցեր. 12 ժամին արտակարգ գնացքով Բալաշարի ժամանեց ն. մ. Պարսից Շահը, որ ուղևորւում է գէպի Եւրոպա: Նորին մեծութեան ընդառաջել էին Երևանի գեներալ

նահանգապետը, սենատոր Կուզմինսկին իրանց հետևորդներով, հայ, ռուս և մահմեդական հոգևորականութիւնը և այլն:

Վեհ. Հայրապետի կողմից ընդառաջել էր Շահին Բագուի գործակալ տ. Զաւէն վարդապետը, որ մի ճառով շնորհաւորեց Նորին մեծութեան գալուստը ամենայն Հայոց Վեհ. կաթողիկոսի և Հայ ժողովրդի կողմից, ջերմ շնորհակալութիւն յայտնեց նորա ողորմածութեան և մարդասիրութեան ու այն հովանաւորութեան համար, որ ունի ղէպի իւր հպատակ հայերը և յոյս յայտնեց, որ Նորին Մեծութեան շնորհաբեր գալուստը Կովկաս խաղաղութիւն կրելէ երկրին վշտալի իրականութեան:

Այնուհետև ներկայացաւ Բագուի հայերի մի մեծ պատգամաւորութիւն, որոնցից պ. Ս. Թաղիանոսեանը նոյնպիսի բարեմաղթութիւններով ողջունեց իրանի պետի ժամանումը միւր կողմերը:

Շահը մեծ մարդասիրութեամբ շնորհակալութիւն յայտնեց հայութեան ներկայացուցիչներին, ասելով, թէ ինքը միշտ սիրել է իւր հաւատարիմ հայ ժողովուրդը և երբէք խտրութիւն չէ արել նոցա և իւր հպատակ մահմեդականներէ մէջ:

Ապա Հ. Զաւէնն ու պ. Թաղիանոսեանցը հրաւիրուել են վագօն սադրազամի մօտ, որ շնորհակալութիւն յայտնելով այդպիսի ընդունելութեան համար, յայտնել է, թէ Շահը խիստ վշտացած է Բագուի, Երևանի և Նախիջևանի արկածներով և ինդրիլ է հայ հոգևորականութեան և ժողովրդին իւր բոլոր ազգեցութիւնը չխնայել այդ եղբայրասպան կոտորածին վերջ տալու համար:

8 տարեկան մի հայ օրիորդ՝ Լիւսի Իւզբաշեանը Շահի փոքրիկ որդուն մատուցել է ծաղիկների մի շքեղ փունջ:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

27 ապրիլ 1905 Ալույխա

Լուսայի տարւոյս № 2-ում Դանիէլ կաթողիկոսի ժամանակագրութեան մէջ «մօզիւղ» (թուղթ ԼԲ. եր. 95. Դիւան Ե.) բառը երբէք մօզիւղ չէ, ինչպէս որ բացատրուած էր այնտեղ, այլ մզեղն է, և դա Արարատեան Մասիացոտն գաւառի գործածական բառերից մէկն է, որ նշանակում է ծառերի, բոյսերի, արմատների ծայրի մասը. գործրինակ «ծառի մզերը չկտրես», «ցորենի մզերը չորացել են». «և միևնոյն ժամանակ յոյժ անար-

զական բառ, որ սովորական է գիւղացոց: Ըստ Նալբանդեանի (Լուծայ 1904 թ. № 2)-ցից ներքին ծածկեաց: Կարծեմ, պարզ է: «Մզեղդ չի կարող կտրի», «սկի մզեղդ չարժի», «հըլա էն մզեղին տեսէք», տո մզեղ... «Ահա թէ ինչո՞ւ Դաւթեանները Դանիէլին «մօզիւղ» կամ «մզեղ» էին կոչում: Մանաւանդ մզեղը գործածական չէ՝ եղել հայերիս մէջ, և չէ, այլ մազոտ են ասում այդպիսիներին: Պէտք է յայտնի լինէր էջ-միածնեցոց նախնական խօսակցութեան ձևն իւր վերին աստիճանի պարզութեամբ և հայկական տօնով, համեմած լինելով ըստ Աշտարակցոց սովորութեան, որոնք ցայսօր էլ պահել են և պահում են ու գործածում մի առանձին հաճութեամբ:

ՍԻՕՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ

Կ. ՊՕԼԻՍ. Յ. ա. ք. Մ. Պատկանեանի մասին Ձեր յօդուածը ստացանք. կտպենք միւս համարում:

ՀԱԼԼԻ. Յ. Բոզիեան. - «Morfium» յօդուածը ստացանք:

ԲԱԳՈՒ. Մ. Բ.—Ձեր մեծ յօդուածի մասին նամակ գրեցինք, մեր որոշումը կիմանաք այնտեղից:

ԱՌԱՋԱԶՈՐ. Արշ. Մարտիրոս.—ստացանք Իւրիյ Վեսելովսկու «Ժամանակակից հայկական պօէզիայի մի քանի եղանակներ» յօդուածի թարգմանութիւնը: Կկարդանք և կյայտնենք մեր որոշումը:

ԹԻՖԼԻՍ. Հայկ Տէր Աստուածատրեանց. - Մախլոսի «մի համեատ կարծիք» յօդուածի մասին խմբագրութեանս ուղղած Ձեր գրութիւնը, որով յայտնում էք Ձեր հայեացքները և համակրութիւնը յիշեալ յօդուածին, չենք կարող տպել:

Կ. ՊՕԼԻՍ. Յ. ա. ք. Մ.—Պատասխանում ենք.—«Հարիւր տարուց յետոյ» վէպի տպագրութիւնը ընդհատուեց մեղանից անկախ պատճառներով: «Էմիլի» Բ. մասը կտպենք այս տարի: «Հայրեր և զաւակներ» լրացած է այլքանով: «Կանոնք ժողովոց» յայտնի չէ կտպուի թէ ոչ:

ՌՈՍՏՈՎ. Մինաս Բերբերեան. մեր երկրորդ փորձն էլ անյաջող անցաւ Ձեր յօդուածի վերաբերութեամբ: Անճարը կերել է բանջարը:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բացում է «Լուսայ» ամսագրի կէս տարուայ բաժանորդագրութիւնը: Արժէ 5 ռուբլի:

Հասցէն փոխելու համար պէտք է ուղարկել 50 կոպէկ:

Հոյս տեսաւ

Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՆՈՐԶԻ

Իւդատիպ մեծագիր պատկերը (96×66 սանտ.) տպուած Լայպցիգի էմիլ Պինկաունշանաւոր զործարանում 14 զոյնով:

Գինն է առանց ճանապարհի ծախքի
3 ռուբլի:

Միևնոյն պատկերը, տպուած միևնոյն զիրքով **ԿՏԱԻ** վերայ, յատկապէս Հայ եկեղեցիների համար՝ վաճառուում է իւրաքանչիւր օրինակը 15 ռուբլիով: Յանկացողները կարող են զիմել մեզ, ուղարկելով պատկերի արժէքը:

ԳԻՒՏ Ա. ՔԱՅ. ԱՂԱՆԵԱՆՅ

յում. պահպանողական ուղղութեան տեսակա-
նութիւնը. խօսք եւ գործ. ժողովրդական ներ-
կայացուցչութեան հրաւիրելու եղանակը. Բա-
ժեստովենսկու նաւատորմի կործանումը. ոռոս
մամուլը այդ կոտորածի մասին. նոցա պահան-
ջը անմիջապէս համագումար հրաւիրելու.—
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՆՈՐ ԱՂԷՏՆԵՐ.— Հին Շախիջե-
անի դժբաղտ կացութիւնը. հեռագրական
գործակալութեան սխալ տեղեկութիւններ.
չար միտումներ. դժբաղտութիւնը նկարագրող
հեռագիրներ. օգնութեան հրաւէր. կառավար-
չական օգնութիւն. հայ կտրիչների գործու-
նէութիւնը. աղէտի տարածուիլը շրջակայ-
քում. յուզում Երեւանում. սարսափները Թիֆ-
լիսում, կոտորածի երկիւղ. առաջն առնելու
միջոցներ. ժողով քաղաքային խորհրդարա-
նում. ժողովի որոշումները. խաղաղութեան
մասնաժողով. կոտորածի սկսուիլը Երեւանում
թուրքերի կողմից. հայերի ձեռնպահ մնալը.
հայերի ինքնապաշտպան յարձակումները.
թուրքերի դրութիւնը.
ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ. Օժանդակութիւն դժբաղ-
տների օգտին. Քանանեան մրցանակ. Տ.
Նահապետ վարդապետի վերադարձ. Քահանա-
ների արքայի վերացում. Թիֆլիսի հայ քահա-
նայից ժողով. Պարսից շահի ընդունելութիւնը.
Նամակ խմբագրութեան. ՍԻՕՆ Վարդ.

XVII ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏԱՍԻԱՆՆԵՐ

XVIII ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

XIX ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

I * Յիշատակին (Ju Memoriam) Տէնիսընի.
անգլիերէն գնագրից թարգմանեց ԱՐՐԱՀԱՄ
ՄԵԼԻՔ ԶՀԱՆԵԱՆՑ 1—32

II Գրքերի ընտրութիւնը. Հարլս Ռիչարդսո-
նի. թարգմ. ՊԱՏՐԻԿ. 81—96